

Михальчук Роман Юрійович

*Присвячую захисникам
та захисницям України,
які боронять Батьківщину
від російських окупантів*

СМЕРТЬ І ВИЖИВАННЯ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ: терени сучасної Рівненщини

Монографія

*Видавництво
"Волинські обереги"*

2022

УДК 94(477.81)"1939/1945"

М 69

За сприяння ГО «Голос пам'яті»

*Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 6 від 23 червня 2022 р.).*

Рецензенти:

Лисенко О. Є. – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;

Подольський А. Ю. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, директор Українського центру вивчення історії Голокосту;

Постоловський Р. М. – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, ректор Рівненського державного гуманітарного університету.

Михальчук Р. Ю.

М 69 Смерть і виживання під час Голокосту: терени сучасної Рівненщини. Монографія / Роман Юрійович Михальчук. – Рівне : Волин. обереги, 2022. – 272 с.

ISBN 978-966-416-960-5

У книзі висвітлено складові політики Голокосту, реалізацію репресивних заходів окупантів щодо євреїв на території Рівненщини (1941–1944 рр.). Розглянуто події та процеси, що відбувалися під час геноциду євреїв, – обмеження прав, дискримінацію та фізичну ліквідацію. Проаналізовано роль антисемітської пропаганди у розпалюванні юдофобії, показано практику її застосування у місцевих виданнях Рівненщини. Визначено форми протистояння й опору євреїв нацизму. З'ясовано передумови та мотивацію населення у порятунку та переслідуванні євреїв, розкрито участь колаборантів у «вирішенні єврейського питання».

УДК 94(477.81)"1939/1945"

ISBN 978-966-416-960-5

© Михальчук Р. Ю., 2022

© "Волинські обереги", 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1.	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історія вивчення проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	20
РОЗДІЛ 2.	
СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ РІВНЕНЩИНИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ	32
2.1. Встановлення окупаційного режиму на Рівненщині та знищення євреїв.....	32
2.2. Обмеження прав євреїв під час нацистської окупації.....	44
2.3. Економічна експлуатація євреїв.....	59
2.4. Пропаганда антисемітизму на Рівненщині	80
РОЗДІЛ 3.	
СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ЕКСТЕРМІНАЦІЇ ЄВРЕЇВ	109
3.1. Форми протистояння та опору нацизму.....	109
3.2. Причетність місцевого населення Рівненщини до «вирішення єврейського питання»	130
3.3. Порятунком жертв Голокосту жителями краю	145
ВИСНОВКИ.....	157
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	162
ДОДАТКИ.....	230

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АКС – архівна кримінальна справа
АУ СБ України РО – архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ГДА СБ України – Галузевий державний архів Служби безпеки України
Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області
Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області
ЄАК – Єврейський антифашистський комітет
НДБ Держархіву Рівненської обл. – Науково-довідкова бібліотека Державного архіву Рівненської області
НДК – Надзвичайна державна комісія по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх посібників, завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам.
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
МІС – Місцеві інституції самодопомоги
РКУ – Рейхскомісаріат «Україна»
РНК СРСР – Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей
УШПР – Український штаб партизанського руху
ФП – фонд припинених
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

«Щиро кажучи, в нас є причини для занепокоєння, тому що тепер ми знаємо, що живемо в такому суспільстві, в якому Голокост став можливим і в якому немає нічого, що могло б йому запобігти. Вже через саме ці причини необхідно вивчати уроки Голокосту. Таке дослідження передбачає дещо більше за вшанування пам'яті мільйонів убитих, зведення рахунків з убивцями та загоєння усе ще загноєних моральних ран пасивних та мовчазних свідків».

Зигмунд Бауман, соціолог і філософ

Повномасштабне вторгнення росії в Україну в лютому 2022 р. стало апогеєм протистояння демократичного європейського і тоталітарного імперського світоглядів не лише між Україною та Росією, а й у світовій геополітиці. Важко зрозуміти, як сталося, що в глобалізованому ХХІ ст., з пам'яттю про руйнівні наслідки двох світових воєн, стала можливою війна на європейському континенті, подібна за масштабами до 1939 р. Про неї ще буде написано багато праць. Однак аналогії з нацистською Німеччиною 30-40-их рр. ХХ ст. очевидні. Від початку окупації території України росіянами задокументовані численні вбивства мирних жителів, руйнування інфраструктури, мародерство військових. Зафіксовані сотні згвалтувань, зокрема і неповнолітніх. На сайті російського державного агентства «РИА Новости» з'явилася стаття з закликами чинити геноцид проти українців.

Паралелі з нацизмом очевидні: те, що коїла Німеччина 80 років тому на окупованих теренах України, явно корелює з російськими практиками сьогодення. Більше сорока держав світу звернулися до Міжнародного кримінального суду з проханням офіційно розслідувати воєнні злочини, скоєні росією в Україні.

Отже, актуальність дослідження людноненависницьких ідеологій і практик очевидна: вона диктується сьогоденням, яке відчуває на собі кожен українець. У цьому контексті історія Голокосту стала певним критерієм для осмислення трагедій людства. Зокрема, дана книга виконує такі завдання.

Регіональний вимір дослідження Голокосту означає ретельну фіксацію малопомітних фактів і явищ. За умови вивчення локальних

виявів нацистської політики щодо євреїв можлива комплексна реконструкція явища Голокосту. Без визначення регіональних особливостей неможливо здійснити узагальнення матеріалу та вивчити його в усій діалектиці й складності. Такий підхід дозволить об'єктивно відтворити місцеві складові та загальну картину в континуумі здійснюваного Голокосту.

Актуальність дослідження нацистської політики на Рівненщині обумовлюється тим, що м. Рівне було центром рейхскомісаріату «Україна», де діяли основні владні інституції: штаб головного інтендантства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин вермахту в Україні, Центральний емісійний банк України, німецький Верховний суд. Єврейська громада на Рівненщині відіграла значну роль у суспільно-політичних, соціально-економічних процесах краю. Євреї складали 60–80 % населення міст Рівненщини, а їхні втрати серед цивільного населення в роки Другої світової війни були найбільшими.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від червня 1941 р. до лютого 1944 р. Нижня хронологічна межа зумовлена початком окупації Рівненщини, а верхня – її закінченням. Територіальні межі охоплюють терени сучасної Рівненської області, що напередодні війни складалася з 30 районів, а в період нацистської окупації входила до генерального округу «Волинь–Поділля» рейхскомісаріату «Україна».

У залежності від мети дослідження (аналізу політики Голокосту на території Рівненщини) автор намагався виконати низку завдань: висвітлити процес і методи вбивства євреїв, розкрити форми дискримінації й обмеження їхніх прав, охарактеризувати економічне становище жертв геноциду, проаналізувати напрями антисемітської пропаганди в руслі концепції «жидо-більшевизму», визначити форми протистояння й опору євреїв нацизму, дослідити участь місцевого населення в переслідуваннях і порятунку євреїв.

Україна обрала курс демократичних традицій і прагне увійти до Європейського співтовариства. Одна з умов цього – формування в суспільстві атмосфери толерантності та несприйняття ксенофобії й антисемітизму, чому сприяє дослідження Голокосту. За висловом історика Тоні Джадта: «Заперечувати чи применшувати Шоа – Голокост – означає поставити себе поза межами цивілізованого публічного дискурсу»¹.

---

¹ Джадт Тоні. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерина Зарембо. Київ : Наш Формат, 2020. С. 861.

Голокост «височіє над усіма минулими випадками геноцидів так само, як модерний індустріальний завод височіє над ремісничими цехами, або як модерна індустріальна ферма з її тракторами, комбайнами та пестицидами височіє над селянським господарством з конем, мотикою та ручним сапанням», – зазначав Зигмунд Бауман².

Дане дослідження ґрунтується передусім на матеріалах авторської дисертації про Голокост 2014 р.³ Книга радше ставить потрібний акцент на актуальних питаннях у регіональній проблематиці Голокосту. Досягнення сучасної історіографії останніх років плануємо розглянути в наступному виданні.

Ця праця є не лише заслугою автора. До виходу її у світ причетні багато людей. Автор вдячний науковому керівнику дисертаційного проекту – професору, ректору Рівненського державного гуманітарного університету Руслану Постоловському; опонентам (рецензентам книги) – професору Інституту історії України НАН України Олександру Лисенку; директору Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолію Подольському. Вдячний колегам із Рівненського державного гуманітарного університету за цінні поради щодо покращення роботи – професору Максиму Гону та доценту Петру Долганову.

Автор дякує працівникам усіх архівних установ, які допомагали з пошуком джерел. Зважаючи на тему регіоналістики, основна база документів акумульована в Державному архіві Рівненської області. Автор висловлює вдячність працівникам цієї установи за допомогу: Галині Новак, Олені Гумінській, Тетяні Самсонюк, Володимирі Марчуку, Людмилі Леоновій.

Висловлюю вдячність членам фахового середовища дослідників Голокосту, а також установам та інституціям, які підтримують подальший авторський науковий пошук у широкомасштабній тематиці Голокосту: Німецько-українська комісія істориків, наукова інституція «Яхад-Ін Унум», проект «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини, Меморіальний фонд єврейської культури, уряд Франції, Меморіальний музей Голокосту в США.

---

² Бауман Зигмунд. Модерність і Голокост / пер. з англ. Катерини Дисси. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. С. 136.

³ Михальчук Роман. Голокост на території Рівненщини (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Острог, 2014. 308 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія вивчення проблеми

Історія Голокосту стала певною парадигмою осмислення геноцидів та інших трагедій людства. Окремі аспекти проблеми вивчалися і на Рівненщині. У процесі аналізу літератури досліджуваної теми історіографію було поділено на радянську, вітчизняну та зарубіжну.

У радянський період знищення євреїв не було предметом спеціальних досліджень, вивчення цієї проблеми проводилося в загальному контексті Другої світової війни. Євреїв разом з іншими постраждалими національностями розглядали, як «мирних радянських жителів», національний компонент не виокремлювався. Тому слід погодитися з Г. Абакуною, яка вказувала, що у радянський період доречно говорити лише про інформаційний аспект вивчення Голокосту, а не науковий [552, 93]. Офіційна політика пам'яті в СРСР базувалась на пріоритетах ідеології режиму та не враховувала національних особливостей груп населення [736]. Таким чином, до 90-х рр. XX ст. Голокост як самодостатня проблема дослідження не існувала.

Перші дослідження про злочини нацистів були виконані на основі даних Надзвичайних державних комісій (НДК). Методологія написання наукових, більшою мірою науково-популярних праць на вказану тему була актуалізована політико-ідеологічними установками держави. Серед авторів, які аналізували роки німецької окупації в 50-60-ті рр. XX ст. слід виокремити М. Супруненка [769], котрий узагальнив події 1941–1945 рр., присвятив частину праці нацистському геноциду, охарактеризував соціально-економічні проблеми населення тощо. Звертався до висвітлення політики окупантів М. Коваль [646], однак спеціального вивчення геноциду євреїв не існувало.

На Рівненщині прикладом дослідження злочинів нацистів стало видання старшого співробітника Державного архіву Рівненської області Л. Степанова. Пишучи про розстріл євреїв поблизу м. Дубно в урочищі «Палестина», автор не зазначав, що жертви були євреями, а даний факт називав «масове знищення радянських громадян» [767, 9]. У дусі радянської пропаганди застосовувалася своєрідна термінологія. Окупантів автор називав «німецькі кретини Гітлер, Кох і компанія...», а ОУН – «закляті вороги радянської влади, вірні пси гітлерівців» [767, 6].

У найбільш фундаментальному виданні історичного краєзнавства – «Історії міст і сіл УРСР. Ровенська область» – національний компонент також не окреслений. Зазначено про «щасливе життя» громадян, яке «було перервано віроломним нападом німецько-фашистських загарбників» [827, 44]. Розстріли євреїв в урочищі «Сосонки» названі розстрілами «ровенців» [827, 89]. У руслі радянської ідеології трактували події в Тучині, де замовчували про опір євреїв окупантам. Описано, що восени 1942 р. гестапівці зігнали до бараків близько 3 тис. чол. і запалили їх, тих, хто вцілів, розстрілювали [827, 192]. Насправді ж у Тучинському гетто відбулося повстання, а євреї та роми здійснили підпал із метою втечі. Проаналізовано злочини проти євреїв в інших містах, але не вказано про їхню національність. Так, повішеного у Здолбунові єврея названо «іншим жителем» [827, 314]. У Варковичах замість розстріляних євреїв згадано жінок, дітей та людей похилого віку [827, 223]. З цього приводу І. Арад влучно підкреслював, що, якщо в радянських джерелах йдеться про вбивство в один день тисяч старих, жінок, дітей, можна з впевненістю говорити, що жертвами були євреї [567, 148-149]. Єдина згадка про євреїв у виданні про Сарни представлена так: «Гітлерівці влаштували гетто для єврейського населення, куди 25–28 серпня 1941 р. зігнали понад 13 тис. чоловік – жінок, дітей, стариків» [827, 550].

Загалом до кінця 80-х рр. XX ст. радянська наука не визнавала євреїв як окремих жертв, а розглядала їх у загальному контексті знищення. У дослідженнях, присвячених нацистській окупації, окреслена проблематика розчиняється в темі масового знищення мирного населення. Одним із таких прикладів є робота Т. Першиної, яка висвітлювала фашистський геноцид на Україні [727].

Окремі зрушення відбулися в кінці 1980-х – на початку 1990-х років під час суспільно-ідеологічних змін в СРСР. На роль расистського антисемітизму в ідеології нацизму вказав В. Коваль та зазначив, що першими жертвами, як правило, були євреї [644]. Витоки нацизму дослідив Ю. Шультмейстер [794]. Автор звернув увагу на політику геноциду євреїв на територіях СРСР.

Таким чином, у радянський період тема Голокосту як наукова проблема не існувала. Про цілеспрямоване винищення євреїв та їх окрему долю не згадували, а Голокост не виділяли в дослідницьку проблему. Майже всіх жертв нацистів часто без врахування статі, віку та національності, називали «мирними жителями». Доля народів, які

особливо постраждали під час Другої світової війни в СРСР, не виокремлена, адже не вписувалася в рамки радянської науки.

Процеси демократизації, зміна ідеологічних орієнтирів зі здобуттям незалежності Україною відобразилися на підходах досліджень геноцидознавства. Відмінність сучасної української історіографії Голокосту від радянської полягає в тому, що проблема геноциду євреїв стала спеціальним об'єктом вивчення, розпочався процес формування наукової школи історії Голокосту в Україні [734, 26–38; 737, 48].

При розгляді української історіографії Голокосту, слід вказати на її етапи, які в різний час висвітлювали С. Єлисаветський, О. Круглов [661], А. Подольський [734–737], І. Щупак та Г. Абакунова [796; 637]. Зокрема, вчені виділяють три періоди вивчення Голокосту сучасного періоду [796, 62–64].

У початковий період (1991–1995 рр.) з'явилися перші ідеологічно незаангажовані праці. В основному це регіональні розвідки, що опубліковані переважно в збірниках конференцій, фокус досліджень яких охоплював окремі регіони. За характером вони були швидше науково-популярними, ніж науковими. Серед значних дослідників слід виокремити С. Єлисаветського, Я. Хонігсмана та А. Подольського. Зокрема цей період завершується захистом дисертації про нацистський геноцид євреїв України у 1996 р. останнього з них [820].

Другий етап (1996–2000 рр.) характеризується появою значної кількості публікацій. Насамперед це роботи узагальнюючого характеру, регіональна проблематика відходить на другий план. Ф. Левітасом захищено першу докторську дисертацію, матеріал якої став основою для монографії [672]. Також варто виокремити краще дослідження євреїв Західної України вітчизняної історіографії Я. Хонігсмана [785].

У третій період (2000 р. – до сьогодні) відбулася значна активізація досліджень проблеми, її осмислення не лише істориками, але й науковцями з інших галузей. Україною, як однією з держав-учасниць Стокгольмського Міжнародного Форуму з Голокосту 2000 року підписано декларацію, учасники якої зобов'язалися відкрити архіви для досліджень [350]. А з 2011 р. Україна на державному рівні відзначає Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Саме цей період характеризується найбільш ґрунтовними дослідженнями, виходом концептуальних праць та захистом багатьох дисертацій.

У даний період українські науковці здійснили низку різнопланових досліджень, висвітлення яких ми здійснили тематично.

Важливі кроки були зроблені в подоланні стереотипу неспроможності євреїв захиститись від окупантів. Дослідники висвітлили різні форми опору та протистояння євреїв, виокремлюючи ці два поняття. Протистояння здійснювалося в різних аспектах: економічному, культурному, духовному тощо. Термін «опір» використовується для означення збройних дій, повстань у гетто. Загалом, існування євреїв вже було протистоянням нацизму, адже це суперечило планам окупантів. Найбільш помітний внесок у розвиток цієї теми належить С. Єлисаветському [614-619]. Зокрема, дослідник не лише дав характеристику участі євреїв у партизанському русі, бойових підрозділах, підпіллі, повстаннях в гетто, а й показав їх внесок в медичне, побутове життєзабезпечення загонів. Окремо питання внеску єврейського народу в перемогу висвітлювали М. Левітас [826], А. Тененбаум [775], які зібрали інформацію про євреїв – учасників війни.

Багатовимірною проблемою Голокосту включала політико-правове обґрунтування запланованих заходів. На прикладі рейхскомісаріату «Україна» О. Гончаренко звертав увагу на роль підзаконних актів відомчого та локальних рівнів у підготовці «вирішення єврейського питання» [601; 602]. Г. Абакунова, простежуючи антисемітську політику нацистської влади, дослідила весь спектр заборон для єврейського населення під час Голокосту [551]. На конкретних прикладах автори доводили, що правове становище єврейського населення відрізнялося від статусу інших національних груп.

Окреме коло дослідників цікавила тема українсько-єврейських відносин. М. Гон розглядав конкуренцію українців та євреїв у торговій сфері, популяризацію штампу «жидо-комуніст» у 30-х рр. XX ст. [596; 597]. Ж. Ковба на прикладі Східної Галичини дала оцінку поведінки місцевого населення під час вирішення «єврейського питання» та дійшла висновку, що проти євреїв виступали маргінальні групи, а загалом українське населення не брало участі в політиці нацистів [650]. Погроми на Західній Україні досліджував О. Круглов [662]. Автор проаналізував організацію виступів проти євреїв, масштаби та наслідки таких дій для їх жертв. В «Енциклопедії Голокосту» дослідник подав хронологію знищення євреїв в Україні по областях, порівняв кількісні показники загиблих з офіційними радянськими даними (НДК).

Пропаганда націонал-соціалізму стала ідеологічною зброєю в руках нацистів. Вплив агітаційно-пропагандистського апарату Рейху на населення вивчали М. Михайлюк [687; 819], Д. Титаренко [777],

В. Писцьо [728]. Найбільш дієвих результатів у запровадженні пропаганди було досягнуто за допомогою преси. Тому без аналізу друкованих видань неможливо вивчати регіональні аспекти Голокосту. Подібні дослідження стали можливими після проголошення незалежності України, а найбільш динамічно дістали розвиток саме в останнє десятиріччя. У монографії К. Курилишина [666] досліджено легальну українську пресу Генерального Губернаторства та рейхскомісаріату «Україна» (1939-1944 рр.), де автор виявив 365 періодичних видань [666, 5]. Цінний у виданні додаток із періодикою, де зазначено 14 видань, що виходили на території Рівненщини. Автор використав у праці 21 публікацію з періодики Рівненщини: «Волинь» (10), «Інформаційна служба для краєвого правління в Генеральній Окрузі Волині та Поділля» (2), «Костопільські вісті» (7), «Українка» (1) «Самостійність» (1). Українській легальній пресі періоду присвячене окреме бібліографічне видання К. Курилишина [830].

Серед науковців, які найбільш ґрунтовно досліджували антисемітську пропаганду, у тому числі на сторінках газет та журналів, слід виокремити М. Тяглого [779; 780], І. Щупака [797], Ю. Смілянську [759]. Зокрема, остання дослідниця вказує на 500 періодичних видань на території СРСР часів окупації, де велася пронацистська та антисемітська риторика.

Агітаційно-пропагандистський вплив на населення Рівненщини в місцевій пресі вивчала В. Писцьо. Фокус уваги дослідниці звернула на відомі часописи – «Волинь» [732] і «Голос Сарненщини» [729].

Ф. Рябчикова на матеріалах Волинської преси висвітлила антисемітизм окремих видань [751] та образ світового єврейства, нав'язуваний німецькою пропагандою [752]. На Рівненщині антисемітську спрямованість [595] та деперсоніфікацію жертв Голокосту [593] в газеті «Волинь» дослідив М. Гон. Окремо торкався проблеми М. Андрійчук [561]. Загалом, огляд наукових розробок дослідників показує, що основою для аналізу стала газета «Волинь». Меншою мірою використовувалися «Костопільські вісті» та «Голос Сарненщини». Побіжно згадувалися інші, менш затребувані видання («Український Хлібороб», «Українка», «Школяр» тощо).

Факти порятунку євреїв та інформацію про Праведників народів світу висвітлено в періодичних виданнях Рівненщини [585, 586, 625, 626, 640, 665, 678, 717, 745, 772, 773, 799, 800]. Водночас до публікацій журналістів слід ставитися дуже критично. Під час аналізу статей

виявлено факти недостовірностей та кричущих помилок. Зокрема, Ю. Лось вказував, що акція знищення євреїв у Мізочі відбулася влітку 1941 р. [678], хоча насправді трагедія сталася в жовтні 1942 р. та ін.

Важливим є питання аналізу єврейської візії в ідеології та практиці ОУН. Певний час Організація використовувала «жидо-більшовицьку» концепцію. Водночас, позиція ОУН змінювалася в часі відповідно до змін у міжнародному становищі до визнання євреїв національною меншиною. В цьому руслі твердження про українського націоналіста як юдофоба заперечується в працях В. В'ятровича [584], В. Кононенка [654].

Серед дослідників, що аналізували взаємовідносини з євреями у формації «Поліська Січ» Т. Боровця слід виокремити С. Стельниківича [766]. Не заперечуючи причетності до розстрілу 535 євреїв Олевська, автор стверджував, що в ставленні до нацменшин «Поліська Січ» відзначалася демократичністю та толерантністю, тому там служили представники нацменшин, у тому числі євреї та поляки. Дослідник вважав, що поширені на Рівненщині антисемітські листівки належали ОУН (б), а не «бульбівцям».

Вплив політики режиму СРСР на формування колаборації досліджував М. Коваль [648]. Науковець писав про велике коло людей, які вбачали порятунок від більшовиків із приходом нацистів. Загалом ставлення населення України до окупаційної влади досліджували І. Шахрайчук та О. Слободянюк [792]. Автори наводили різні концепції радянської, української, закордонної історіографії проблеми. Дослідники зазначали, що населення цікавили більше побутові та економічні проблеми, ніж політичні.

Комплексно проблему колабораціонізму в рейхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні окупації висвітлено в монографіях В. Шайкан [789–791]. Авторка показала мотивацію різних моделей поведінки на індивідуальному та груповому рівнях у взаємовідносинах з владою, соціально-економічні, політичні чинники, що впливали на виникнення колаборації тощо. Чималий пласт джерел дослідження склали матеріали з Держархіву Рівненської обл.

І. Дерейко досить детально проаналізував колабораціонізм місцевих підрозділів поліції [608; 609], їх організаційне та матеріальне забезпечення [610], структуру органів рейхскомісаріату «Україна» [611]. Кропітка праця дослідника для розкриття соціального складу, побутових, ідейних засад служби, мотивації колаборантів ґрунтува-

лася на опрацюванні індивідуальних та групових архівно-слідчих справ із фондів ГДА СБУ [609, 35].

Сучасні дослідження спростували діяльність поліцейських як виконавців лише «технічних» функцій «вирішення єврейського питання» і довели їх безпосередню участь у вбивствах жертв. Водночас, окреслювали й інші аспекти проблеми – неправдиві звинувачення щодо підозрюваних. На прикладі м. Острог Р. Давидюк простежила випадки наклепів на поліцейських, коли їх виправдовували, справи припинялися. Дослідниця зазначала, що випадки колаборації не були системними, а значною мірою визначалися наслідками німецької політики «поділяй та владарюй» [604, 414].

О. Лисенко та В. Зальмон розглядали церковний колабораціонізм. Дослідники дійшли висновку, що в умовах, які склалися, духовенство не могло уникнути співпраці з окупантами [676, 32]. Емпіричний вияв співпраці ієрархів із нацистами проявлявся в критиці «жидо-більшовицької» влади, зверненні до населення виїжджати на роботи в Німеччину тощо.

Я. Грицак, досліджуючи причини співпраці з окупантами [598; 599], констатував причетність частини українського населення до Голокосту, однак зазначав, що не можна всіх українців звинувачувати в антисемітизмі.

Порятунок євреїв досліджували як у межах окремих регіонів, так і загалом в Україні. Багато дослідників Голокосту торкалися теми порятунку жертв нацистів і Праведництва. Участь у допомозі євреям на теренах рейсхкомісаріату «Україна» вивчив О. Гончаренко [600], на Волині – Д. Слободинський [758], на Рівненщині – К. Кіндрат [640, 642]. Зокрема, як голова Рівненської асоціації милосердя християн-рятівників України К. Кіндрат на основі зібраних свідчень рятівників євреїв Рівненщини упорядкував книгу про Праведників Рівненщини [787]. Порятунок євреїв здійснювався на загальноморальних цінностях та був зорієнтований на звичайних людей, а не на представників певного класу. Водночас не слід ідеалізувати таку практику, адже в деяких випадках порятунок був зумовлений матеріальним інтересом.

У вивченні проблеми важливе значення відіграють краєзнавчі нариси, монографії про окремі населені пункти Рівненщини. Рівень таких праць в останні роки помітно зріс. У них автори не лише аналізували особливості геноциду євреїв в окремо взятому населеному пункті, а й подавали документи, свідчення жертв та очевидців. Най-

краще висвітлено події Голокосту в роботах, що вийшли про Великі Межирічі [716], Висоцьк [581], Здолбунів [778], Мізоч [698], Острожець [719], Костопіль [710].

Загалом, краєзнавчі аспекти політики нацистів у Рівненській області розглядали Л. Мантика-Степанов та Ю. Олексин [684], В. Данильчук (В. Писцьо) [605; 731; 818], А. Жив'юк [621; 623], П. Савчук [753], а щодо євреїв – К. Закалюк [628; 629], Л. Леонова [673], М. Гон [591; 592].

Вищим рівнем еволюції сучасних досліджень є перехід від фактологічно наповнених праць до висвітлення концептуалістики. Актуальність праці В. Нахмановича у цьому плані засвідчена дослідженням важливих питань геноциду євреїв в науковій та світоглядній площинах [714]. Певним мірилом, що характеризує якісний рівень розвитку української історіографії Голокосту є створення перших навчальних посібників з геноцидознавства для студентів історичних спеціальностей ЗВО М. Гона [590] та А. Козицького [653]. В книгах автори не лише розглядали сутність і причини геноцидів, поведінку жертв, убивць, спостерігачів, а й порівнювали спільне та відмінне в процесах знищення національних груп.

Посилення наукового інтересу до згаданої теми в Україні зумовлюється і діяльністю спеціалізованих центрів дослідження Голокосту. При Інституті політичних та етнонаціональних досліджень НАН України (м. Київ) створено Український центр вивчення історії Голокосту (дир. А. Подольський). У Дніпропетровську – Український інститут історії Голокосту «Ткума» (дир. І. Щупак). Названі центри займаються науковою, педагогічною, освітянською діяльністю, організовують наукові конференції, конкурси знавців Голокосту. У спеціалізованих виданнях («Голокост і сучасність», «Проблеми історії Голокосту») апробовують дослідження вчені з України, Росії, Ізраїлю, Нідерландів, Німеччини, США та інших країн.

Отже, за тривалий час незалежності України нагромадилася солідна база робіт на тему Голокосту. Розширилися напрямки досліджень, змінилися методологічні підходи до вивчення проблеми. Позитивним моментом стало зрушення в дослідженні непростих тем суспільства: колаборація, взаємовідносини місцевих жителів з євреями під час окупації та ін. Водночас тема потребує достатнього вивчення в професійній науковій спільноті, адже кількість захищених дисертацій не нараховує і десятка робіт. На Рівненщині слід констатувати факт слабкої історіографічної традиції. Вітчизняна історіографія

лише фрагментарно висвітлювала становище євреїв регіону під час окупації.

Закордонна історіографія представлена напрацюваннями науковців США, країн Західної Європи, Ізраїлю та пострадянських країн. У радянський період на якість досліджень західної історіографії впливала недоступність радянських архівів. Саме тому тривалий час у працях західних науковців події Голокосту на теренах України ґрунтовно не розглядалися. Глибше вивчення стало можливим лише зі здобуттям незалежності та відкриттям архівів.

Серед концептуальних напрацювань слід відмітити роботу Д. Райтлінгера, який вважав головною причиною «остаточного розв'язання» особисту ненависть А. Гітлера до євреїв [811]. Об'єктом аналізу Р. Хільберга виступав адміністративний апарат III Рейху, а не його керівники чи особа А. Гітлера. Дослідник висвітлив політичні, юридичні, адміністративні, організаційні механізми створення Голокосту [805].

Расову теорію як джерело антисемейської політики вивчав Д. Тененбаум [815]. Л. Давидович стверджувала, що події Голокосту є частиною процесу, започаткованого у XVIII ст., а А. Гітлер став центральною фігурою в його завершенні. Дослідниця намагалася з'ясувати, як могло відбутися вбивство лише за належність до певного народу і як євреї змогли допустити таке. Авторка дійшла висновку, що вбивство шести мільйонів євреїв було не побічним продуктом війни, а кінцевою метою націонал-соціалізму [801].

Праця Х. Арендт, присвячена суду над А. Ейхманом у Єрусалимі 1961 р., висвітлює злочини націонал-соціалізму, методи вирішення «єврейського питання». Частково вину за знищення євреїв дослідниця покладає на єврейських лідерів. Виконавців злочинних наказів, зокрема і А. Ейхмана характеризує як бюрократів, що підкорялися керівництву [568].

Діяльність юденратів розглянув І. Трунк, який класифікував ці органи в залежності від позиції, яку займали їх члени стосовно окупантів [816]. Зокрема, співпрацю з нацистами дослідник пояснював поважним віком керівництва, адже в старшому віці люди більш схильні до колаборації.

Кращим дослідженням волинських євреїв в західній історіографії залишається монографія Ш. Спектора [813]. Територіально автор охопив євреїв сучасних Волинської, Рівненської, Тернопільської областей. Джерелами дослідження стали меморіальні книги цих

областей, мемуари партизанів. У 7-и розділах книги аналізувалося життя євреїв до, під час та після окупації: організацію єврейського життя, антиєврейські укази влади, життя в гетто, порятунком та опір окупантам, відносини з місцевим населенням. Цінними є додатки. Так, у таблиці наведена інформація про утворення та ліквідацію гетто, яких на Рівненщині нараховувалося 26 [813, 366-377]. У інших працях автор висвітлював спротив євреїв нацизму та участь у партизанському русі [762; 763], їхні дії та реакцію на знищення [814].

Проблеми порятунку євреїв місцевими жителями вивчав Я. Сусленський [770]. Книга стала першою спробою висвітлити порятунок євреїв в Україні. Серед наведених сюжетів – історія М. Бабич з Рівного, яка стала однією з перших Праведників України.

Важливим напрацюванням західної історіографії стала робота Д. Міхмана [707]. Праця є актуальною з погляду вивчення історіографії Катастрофи. У дев'яти розділах книги автор розглянув концептуальні засади дослідження, подав різні підходи науковців. Дослідник не лише розкрив виникнення ідеї «остаточного вирішення єврейського питання», а й дав аналіз наслідків її реалізації. Також Д. Міхман висвітлив функціонування єврейських поселень до і під час Голокосту. Автором прослідковано історію виникнення терміну «гетто», запропоновано глибоке тлумачення антиєврейської політики нацизму [809].

Є. Бауер розкрив універсальні та унікальні риси Голокосту [570], зазначаючи, що унікальність полягала в тотальності масового знищення євреїв. Антисемітизм був не лише однією зі складових націонал-соціалізму, а наріжним каменем нацистської есхатології.

Дилеми євреїв тікати/лишатися перед наступом агресора досліджував Д. Левін [670]. Автор показав різні оцінки євреями свого становища. Багато з них вважало втечу недоцільною, бо гірше за Сталіна, мовляв, не буде. На аналіз реакції євреїв опирався на приклади населених пунктів Рівненщини (Олександрія, Сарни).

Комплексно проблему геноциду євреїв на території СРСР дослідив І. Арад. Дослідник визначив методи, форми, етапи та кількісні втрати євреїв [563; 566, 667], їх опір нацизму [564], економічну експлуатацію та долю майна [765] тощо. У працях подано сюжети історії євреїв Волині, зокрема і Рівненщини. Дослідник зробив одну з перших спроб зіставлення знищення євреїв СРСР у загальній картині Голокосту.

Проблему колабораціонізму місцевих органів влади вивчав М. Айкель [555]. Дослідник проаналізував співпрацю керівництва міс-

цевої влади з окупантами та виділив мотиви економічного й ідеологічного характеру.

Я. Гросс окреслив ситуацію в Західній Україні та Білорусії після приєднання до СРСР і становище місцевих жителів, зокрема євреїв [802]. У праці дано порівняння політики сталінізму та нацизму щодо євреїв.

Французький історик українського походження В. Косик на основі німецьких документів показав політику нацистського режиму на окупованих територіях, висвітлив ставлення місцевого населення до нової влади.

Сучасні дослідники В. Мендиківський [807] та В. Лауер [806] аналізували причини єврейських погромів на початку окупації (липень 1941 р.). Автори вказали на німецький чинник, а також на роль місцевого населення в пограбуваннях і вбивствах євреїв під час погромів.

Серед нечисленних дослідників Волинського регіону зазначимо Т. Снайдера, який розглядав дилему евакуації євреїв на схід, становище в гетто, примусові роботи тощо [813]. У монографії автор порівнював радянську та нацистську владу, дав аналіз явищ Голодомору та Голокосту [760].

К. Беркгоф окреслив стратегії виживання в рейхскомісаріаті «Україна» [574]. Чимало сюжетів наведено з Рівненщини – розстріли НКВД в Дубно [574, 26], порятунку євреїв [574, 94] та ін. У третьому розділі книги «Голокост євреїв і ромів» охарактеризовано позицію місцевого населення щодо Голокосту. Висвітлювалася негативна роль єврейських рад при організації повстань у гетто Західної Волині, зокрема на Рівненщині – у Дубровиці, Сарнах, Володимирці [574, 79]. Окремо автор висвітлив антисемітизм у виданнях [645], ставлення до Голокосту у радянських ЗМІ тощо [575].

Причинам виникнення антисемітизму присвятив свою працю К. Норман, що розкрив роль «Протоколів сіонських мудреців» у поширенні «передісторії Голокосту» [715].

Праця В. Лауер висвітлила нацистську окупацію в Житомирському регіоні, хоча має загальну назву «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» [668]. Авторка дійшла висновку, що основну роль у злочинах нацистів відігравали управлінці середнього рівня. Дослідниця персоналізувала місцевих жителів, що брали участь у злочинах, а також у спротиві. Окремо в книзі розглядався Голокост і примусова праця євреїв.

Ґрунтовним науковим дослідженням стало спільне видання Відкритого університету Ізраїлю та міжнародного Соломонового університету 7-ми томів «Катастрофи європейського єврейства» [634; 635]. Матеріал подано в системі запитань/відповідей. Особливу цінність видання мав 7-й том, де окреслено події Голокосту на території СРСР [633].

Цінним виданням є двотомник «Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з Юдаїки», де представлено історію єврейства від її зародження до сьогодення. 3-поміж 39-ти розділів 17-й (том 1) присвячений Голокосту (Саул Фрідлендер [782, 444-479]), і 37-й (том 2) – дослідженню антисемітизму (Вольфганг Бенц) [572, 1005-1018].

В росії наявні напрацювання І. Альтмана про події Голокосту в СРСР [558]. Автор аналізував політику окупантів стосовно євреїв, дав оцінки діяльності/бездіяльності радянського уряду до подій Голокосту. В інших працях – показав єврейський спротив [557] та розглянув політику нацистів щодо євреїв у політичному, правову, економічному аспектах тощо [559].

Концептуальною працею з проблеми колабораціонізму є дослідження М. Семиряги [755]. Вчений зазначав, що за чисельністю громадян, які співпрацювали з нацистами, Радянський Союз посідав перше місце. Однак при такому аналізі слід врахувати, що СРСР мав найбільшу територію та кількість населення в порівнянні з іншими окупованими країнами.

Різнопланово дослідив події Другої світової війни О. Гогун: проаналізував діяльність українських партизанів [588], особливості партизанського руху на території України [589], боротьбу євреїв за незалежність України [587].

Таким чином, зарубіжна історіографія Голокосту представлена чималим пластом концептуальних ґрунтовних досліджень. Західна історіографія стала «локомотивом» досліджень геноцидів. Водночас, констатуємо малу кількість науковців, які в контексті досліджень Голокосту на Україні звертають увагу на волинських євреїв.

Отже, історіографія Голокосту пройшла тривалий шлях розвитку – від непомічання проблеми в радянські часи до посиленої уваги в сучасності. Увага вітчизняних і закордонних науковців до теми постійно зростає. Однак проблема регіональних особливостей Голокосту на Рівненщині комплексно недосліджена. Аналіз наукової літератури продемонстрував, що розробка досліджуваної проблеми в студіях вітчизняних і закордонних учених відбувалася фрагментарно.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження склав комплекс неопублікованих (архівних) та опублікованих матеріалів. Використано документи 10 установ: Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОВУ), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області (АУ СБ України РО), архів Яд Вашем (м. Єрусалим, Ізраїль), архів Рівненського обласного краєзнавчого музею (архів РОКМ), архів Рівненської обласної асоціації милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу», експозиція німецько-російського музею «Берлін-Карлсгоф».

Опрацьовані архівні матеріали розподілено на 3 групи: радянські (урядові, партійні, силових органів); німецького походження, а також документи окупаційних органів влади (цивільної німецької адміністрації); матеріали підпілля ОУН і УПА (відозви, постанови, звіти, пропагандистські матеріали).

За родово-видовою класифікацією джерела поділяємо на: документальні (діловодча документація, нормативні, статистичні, судово-слідчі справи), особового походження (мемуари, щоденники, записники), періодичні видання (1941–1944 рр.).

Великий корпус джерел становлять документи радянського походження, створені урядовими та партійними органами. Серед них виділяються матеріали Надзвичайних державних комісій (НДК). Наказ про утворення НДК зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх посібників підписано Верховною Радою СРСР 2 листопада 1942 р. [567, 144]. Завдання комісії полягало у виявленні організаторів масового знищення радянського населення, встановлення матеріальних збитків. До її складу входили представники прокуратури, слідчих органів, медичні експерти, представники суспільних організацій, священники [825, 285].

Рівненська обласна комісія почала працювати в лютому 1944 р., а ліквідована в 1945 р. У районах і селах під час роботи було залучено понад 4500 чол., на підприємствах та організаціях – близько 3200 чол. Роботу проводили згідно інструкцією «Про порядок проведення

підрахунку збитків», затвердженої Раднаркомом від 17 травня 1943 р. [291, арк. 32]. Усього було розкопано 118 могил, опитано більше 1000 чол. За підсумковими даними, кількість загиблих в області становила 258 942 чол. [291, арк. 25].

Акти надзвичайних комісій, їх копії представлені в багатьох наукових установах. Вони містять відомості про знищення жителів, матеріальні втрати від окупації. Судово-медичні експертизи в деталях фіксують методи вбивства, подають кількість загиблих тощо. В ЦДАВОВУ такі документи зберігаються у фонді 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни» [22–24]. Там же зберігається написана на основі НДК дисертація Т. Халепо 1948 р. «Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України». Дослідження наявне в авторському примірнику [21] та з правками наукового керівника [20]). У роботі авторка зазначала, що приналежність громадян СРСР до єврейської національності служило основою для їх знищення [20, арк. 98]. Велику увагу приділено Рівненщині (знищення гетто в Рівному, самоспалення євреїв Мізоча, окупаційний режим у Сарнах, спалення сіл Ремель, Малин та П'яни).

У Держархіві Рівненської обл. матеріали НДК містяться у ф. П. 1 «Рівненський обласний підпільний комітет Комуністичної партії України та Обласний штаб партизанського руху на Рівненщині» [53, 54], однак найбільша їх кількість знаходяться у ф. Р-534 «Колекція матеріалів учасників історичних подій на Рівненщині» [211–215], ф. Р-658 «Рівненська обласна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками» [219–223]. Особливо цінні є фонди районних надзвичайних комісій [195–198; 203–207]. На жаль, способи фіксації втрат від знищення в НДК не дозволяють встановити точні цифри, адже збереглися неповні дані. Наприклад, в колишньому Корецькому районі розписано вартість зруйнованих будівель та іншої нерухомості, затрати на їх відновлення, вартість худоби, продуктів тощо [205, арк. 35], а в м. Острог зафіксовано лише 364 єврейських прізвища із сумами збитків без докладного опису [197, арк. 95–104 зв.]. Отже, аналізувати втрати євреїв за наявною інформацією можна лише фрагментарно.

Матеріали НДК представлені в ЦДАГОУ у ф. 7 «Центральний комітет ленінського комуністичного Союзу молоді України» [34], у ф. 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук

УРСР» [43–44], у РОКМ [290], а також в архіві Яд Вашем (Ізраїль, Єрусалим), де присутні копії документів з архівів з Державного архіву Російської Федерації (списки загиблих євреїв Мізоча [331], Тучинського району [330], акти про втрати, нанесені релігійним установам на Рівненщині, зокрема синагогам [329]).

Іншу групу радянських джерел становлять документи, створені урядовими та партійними органами УРСР, які висвітлюють партизанську боротьбу, зокрема євреїв-партизанів у радянських з'єднаннях і групах. Багато документів містить ЦДАГОУ у ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України». У звітах Рівненського обкому КП(б)У про підпільну роботу на Рівненщині [27], Рівненської підпільної організації про проведену роботу в м. Рівне [28] наведені списки на учасників підпілля Рівненської області та дані про них [29]. Ф. 68 «Рівненське партизанське з'єднання № 1» [37], ф. 69 «Рівненський обласний штаб партизанського руху» [38], ф. 70 «З'єднання партизанських загонів ім. Й. Сталіна» [39] містять звіти за окремі періоди діяльності, інформацію про партійно-політичну роботу та бойову діяльність Рівненського обласного штабу партизанського руху, списки євреїв-партизанів тощо.

У Держархіві Рівненської обл. тему висвітлюють документи ф. П. 1 «Рівненський обласний підпільний комітет Комуністичної партії України та обласний штаб партизанського руху на Рівненщині». Це матеріали штабів з'єднань Рівненської області: акти, списки, постанови [45], звіти командирів [47–48]. Справи містять характеристики на людей, що сприяли партизанському руху в області, інколи із зазначенням на євреїв, що були в партизанах [50–52].

Окремий вид джерел складає документація радянських силових відомств. Вони представлені фондами нереабілітованих та реабілітованих (припинених) (ФП) архівних кримінальних справ, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (ГДА СБ України), в архіві управління Служби Безпеки України в Рівненській області (архів СБ України в Рівненській обл.) та в Державному архіві Рівненської області.

Особливу цінну групу архівних джерел складають кримінальні справи з фондів на нереабілітованих осіб, що зберігаються у ф. 4 «Архівні кримінальні справи на нереабілітованих осіб» в управлінні Служби Безпеки України в Рівненській області [264–288] та у ф. 5 «Архівні кримінальні справи» ГДА СБ України [254–257]. Це архівні

кримінальні довідки засуджених, характеристики на осіб, анкети арештованих, протоколи допитів та засідань, очних ставок, звинувачувальні висновки, висновки за архівно-кримінальними справами тощо.

Особливістю архівних кримінальних справ є їхня персоніфікація, що дає можливість аналізувати причини та мотиви колаборації на індивідуальному рівні. Зокрема, факти з кримінальних справ свідчать, що частина поліцейських не лише виконувала технічні функції, а й була задіяна у вбивствах євреїв. Окремі з них чинили злочини до початку окупації, а після встановлення німецької влади робили це на занятих посадах. Так, поліцейського Володимирецького району засуджено до розстрілу за те, що грабував і вбивав євреїв ще до формування нацистських органів влади. З 1941 р. був поліцейським, керівником в'язниці в Сарнах, старостою м. Володимирця, видав німцям 23 євреї, які були розстріляні [282, арк. 36–37]. В іншій кримінальній справі йдеться про садистські нахили поліцейського, що закопував живих євреїв у Гоцанському районі [265, арк. 47].

Кримінальні архівні справи містять факти про співпрацю з окупантами місцевих жителів – неєвреїв, а також євреїв. Найрезонансніший приклад – справа львівського єврея Х. Сиголенка в 4 томах з фонду ГДА СБ України [254–257], який на Рівненщині чинив злочини проти своїх одноплемінників.

Серед кримінальних справ на реабілітованих осіб із фондів припинених (ФП) використано справи ГДА СБ України, однак їх більшість сконцентровано в Держархіві Рівненської обл. у ф. Р-2771 «Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області. 1939–1956 рр.». У фільтраційних справах [224–230], заведених на жителів Рівненщини, яких було вивезено на примусові роботи, містяться факти про євреїв, які різним чином потрапили в Німеччину, а окремі з них навіть влаштовували диверсії на підприємствах. У кримінальних слідчих справах [231–247] документи окреслюють широке коло колаборантів, причетних до «єврейського питання» (бургомістри, домоуправителі, поліцейські, місцеві жителі тощо). Матеріали містять відомості і про тих осіб, що рятували євреїв.

Недолік АКС – їх певна суб'єктивність, коли під тиском слідчих чи інших обставин засуджені та свідки давали неправдиві показання. У справах ФП непоодинокими були випадки, коли свідки вказували на зв'язок підозрюваних з окупантами, а потім відмовлялися від своїх показань і підсудних виправдовували.

Крім того, у ф. 13 ГДА СБУ «Колекція друкованих видань» знаходяться документи, які збирали радянські органи, щоб продемонструвати антирадянський характер діяльності ОУН і УПА та інших «ворогів народу», зокрема, антисемітські листівки [261–263]. Також листівки на «жидо-большевицькому» ґрунті, що розповсюджували на території СРСР, зберігаються в постійно діючій експозиції німецько-російського музею «Karlshorst» [335–337].

Значне місце в дослідженні займають матеріали німецького походження, а також документи окупаційних органів влади (цивільної німецької адміністрації).

У ф. 57 ЦДАГОУ «Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни» містяться переклади з німецьких оригіналів документів розпоряджень СС, командувачів жандармерією та СД, розпорядження рейхскомісара України Е. Коха [36]. У ф. 166 «Комісія з історії Великої вітчизняної війни при академії наук УРСР» знаходяться директиви рейхсміністра Німеччини [42].

Слід виокремити ф. 3206 «Рейхскомісаріат Україна» [3-6] та ф. «КМФ-8» [25] ЦДАВОВУ, де висвітлено правову основу функціонування окупаційної влади, структуру рейхскомісаріату, наявні повідомлення рейхскомісара України у м. Рівному. Ф. 2077 – «Генерал-комісар Волині і Поділля» містить постанови, розпорядження генерал-комісаріату, призначення українців на службу [2].

Значний інтерес становлять документи фондів цивільної німецької адміністрації на Рівненщині. Зважаючи на специфіку дослідження, основний масив документів зосереджено в Держархіві Рівненської обл.

Фонди гебітскомісаріатів (ф. Р-22 «Рівненський гебітскомісаріат» [59–74], ф. Р-23 «Костопільський гебітскомісаріат» [75–78], ф. Р-47 «Клеванський гебітскомісаріат» [139]), містять накази про переселення євреїв у гетто, документи єврейської ради, розпорядження до населення, касові документи управ, які дозволяють простежити їхне оподаткування «жидівським» податком. Наявні дані про націоналізовану землю, дозволи на продаж єврейських будинків, розпорядження про відправку євреїв на різні види робіт.

Міські управи представлені найбільшим фондом – ф. Р-33 «Рівненська міська управа» (2269 справ) [108–131], а також ф. Р-29 «Костопільська міська управа» [91–96], ф. Р-37 «Здолбунівська міська управа» [134–135], ф. Р-293 «Дубровицька міська управа» [199–202]. Документи

містять накази бургомістрів, протоколи засідань міських управ, дані про наявність єврейського населення, списки націоналізованих будинків, відомості про видачу заробітної плати євреям, накази про переселення в гетто, заяви місцевих жителів про видачу єврейського майна. Окремі копії документів із міських управ зберігаються в архіві Яд Вашем (м. Єрусалим, Ізраїль). Серед них – списки євреїв, які проживали поза межами рівненського гетто 1941–1942 рр. [333], дані медичних працівників Здолбунова 1941 р. [334] та ін.

Районні управи представлені ф. Р-26 «Клеванська районна управа» [81-85], ф. Р-27 «Острозька районна управа» [86–90], ф. Р-35 «Костопільська районна управа» [132], ф. Р-36 «Козинська районна управа» [133], ф. Р-42 «Радивилівська районна управа» [138], ф. Р-48 «Корецька районна управа» [140-146], ф. Р-52 «Рівненська районна управа» [147-151], ф. Р-57 «Висоцька районна управа» [154], ф. Р-62 «Млинівська районна управа» [157–158]. Серед важливих документів – розпорядження гебітскомісара головам управ, звіти управ за різний період, переписка з єврейською управою про примусові роботи єврейок у післяробочі години та їх покарання. Наявні списки єврейського населення, дозволи на продаж єврейських будинків.

Сільські управи представлені двома фондами – ф. Р-61 «Сільська управа, с. Перемінка Костопільського району» [155–156] та ф. Р-254 «Золотіївська сільська управа» [181–182]. У них зберігаються документи розпорядчого характеру. Наприклад, наказом гебітскомісара управі с. Перемінка слід було визначити 2 людини для участі в шуцманшафті, а Золотіївській с/управі – заборонити «жидівську» торгівлю та створювати єврейські підприємства.

Цікавими для аналізу є документи комендатур – ф. Р-39 «Клеванська районна ортскомендатура» [136] та ф. Р-40 «Острозька районна комендатура» [137] – з наказами населенню, зокрема, про примусове вилучення золота в євреїв.

У ф. Р-70 «Луцький відділ центрального товариства "Українфільм"» Держархіву Волинської обл. містяться списки кінотеатрів Волині та Поділля, звіти про стан кінопрокату. Платіжні відомості проданих квитків і акти Рівненського кіно-тресту дозволяють аналізувати попит на німецькі кінокартини [251; 252].

Крім документів органів влади, окупаційний режим висвітлюють матеріали, створені суспільними та релігійними організаціями. Зокрема, цінний ф. Р-281 «Рівненське церковне управління», де збері-

гають звернення релігійних лідерів – митрополита Полікарпа, екзарха Алексія, єпископа Мануїла, єпископа Дамаскіна – із закликами допомогти німецькій армії та боротьби проти «жидівсько-більшовицької» влади [193; 194]. Інший ракурс церковного колабораціонізму оприявнює ф. 2 «Луцький окружний комісаріат» держархіву Волинської обл., що містить резолюції Полікарпа на хрещення євреїв та відповідні доручення на це іншим настоятелям [253]. Такі дії давали євреям шанс на порятунок.

Серед документів організацій слід відзначити матеріали українського видавництва «Волинь» у ф. Р-280, де зберігаються надіслані з Берліну статті, біографії працівників. Окремий інтерес становлять листи читачів, в яких вони просять опублікувати антирадянські й антисемітські статті та причини їх написання. Частина з них з'явилися на сторінках часописів, однак багато лишилося неопублікованими і є цінним джерелом для дослідження [185-192].

Фонди інституцій самодопомоги – ф. Р-72 «Місцева інституція самодопомоги Рівненського району» [166–168], ф. Р-82 «Місцевий комітет самодопомоги м. Костопіль» [176] – містять документи про долю єврейської власності після смерті власників. У численних заявах щодо отримання єврейського майна вказані причини, що спонукали людей до таких дій.

Інша група джерел – матеріали, створені безпосередньо підпіллям ОУН і УПА. Документи зберігаються в ЦДАВОВУ у ф. 3833 «Краєвий провід організації українських націоналістів (ОУН) на західно-українських землях» [7–15], ф. 3837 «Українська повстанська армія (УПА)» [16], ф. 3838 «З'єднання північних груп Української Повстанської Армії («УПА-Північ»), Військова округа «Заграва»» [17–18], а також у ф. Р-30 Держархіву Рівненської обл. «Колекція матеріалів Організації Українських Націоналістів – Української Повстанської Армії (ОУН-УПА)» [97–107]. Це звернення, резолюції, відомості Служби безпеки, копії інформацій, відомості з районів і надрайонів Рівненської військової округи, політичні, військові та пропагандистські розпорядження, постанови II, III Збору ОУН, антисемітські брошури, листівки, військові та пропагандистські матеріали. Звіти боївок УПА цінні тим, що в них конкретно зафіксовані випадки знищення євреїв. Пропагандистські матеріали актуальні для вивчення ідеологічної та організаційно-політичної діяльності ОУН. Крім офіційних документів, велику цінність мають щоденники членів ОУН. В одному

з них автор рефлексує після акції знищення мізоцьких євреїв та подає схвальні оцінки побаченого [105].

Суттєвим доповненням до архівних матеріалів є опубліковані джерела: збірники документів, джерела особового походження (мемуари, спогади, свідчення очевидців), преса окупаційного періоду.

Перші документи про злочини нацистів були видані на основі даних НДК. Окремим накладом у 1944 р. було випущено «Повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню розслідувань злочинів німецько-фашистських окупантів. Про грабежі і злочини німецько-фашистських окупантів в м. Рівне і Рівненській області» [378].

Документальний збірник «Чорна книга» підготував Єврейський антифашистський комітет (ЕАК). У 1944 р. завершено роботу над першим варіантом праці, а в 1946 р. – над остаточним. Однак політичне становище в СРСР унеможливило його випуск. Лише в 1980 р. книга видана в Єрусалимі, а в 1991 р. – в Україні [384].

У радянський період вийшли документальні збірники, у яких знаходила відображення нацистська політика стосовно населення України [352; 365; 366; 377] та конкретно Рівненщини [374; 375]. Попри тенденційність матеріалів видання мають пізнавальну та наукову цінність. Проте матеріали про геноцид євреїв були використані локально. Загалом, ідеологічні мотиви не давали можливості досліджувати проблему в науковій площині.

Період незалежності сприяв професійному підходу до вивчення Голокосту. Під упорядкуванням В. Косика вийшли збірники німецьких документів, перекладені українською мовою [380; 381]. Матеріали базуються переважно на німецьких архівах, які раніше не були доступні українським дослідникам.

Багатотомні видання «Книги Пам'яті України» та «Книги Скорботи України» містять списки військових і цивільних загиблих у часи окупації. Однак спосіб укладання переліку жертв є складним для науковців і не дозволяє дослідити точну кількість загиблих. Для прикладу, у «Книзі Скорботи» за Демидівською селищною радою Рівненської області в переліку євреїв, розстріляних у жовтні 1942 р., записано: «Айзен Бейрел, його діти: Яков, Гацгель, Файбиш, Фейга та їх сім'я» [828, 20]. З такого запису неможливо встановити реальну кількість жертв, адже не вказано, скільки чоловік було в чотирьох сім'ях.

Окремо слід окреслити документальні збірники, видані О. Кругловим [344; 345; 376]. Вчений зібрав матеріали німецького поход-

ження, що засвідчують участь вермахту, айнзацгруп у знищення єврейського населення. Цінність документів полягає в конкретизації прізвищ виконавців. Окремо дослідник зібрав матеріали з 25 німецьких документів, які в подробицях інформують про знищення рівненських євреїв у листопаді 1941 р. [382]. Знищенню євреїв на території СРСР була присвячена збірка документів за редакцією І. Арада [383].

Інформація про політичні репресії радянської доби висвітлена в книзі «Реабілітовані історією. Рівненська область». Зокрема, у першому томі видання вміщено документи про евакуацію та розстріл в'язнів Дубенської тюрми [373, 82–86], що послугувало звинуваченням у даних злочинах євреїв. Документи періоду Другої світової війни містяться і в інших збірниках [353].

Високою інформативною цінністю характеризуються багатомні видання «Літопис УПА». Книги містять нормативні документи, діловодчу документацію, пропагандистські матеріали, епістолярні джерела. Опубліковані матеріали оприявнюють факти участі євреїв в УПА, їх значення в якості лікарів [356–364]. У більшості документів подано позитивні згадки євреїв про УПА [360, 362] та їх відданість [356, 35; 360, 78]. Хоча антисемітські тексти представлені в піснях та віршах [362, 4, 275, 340]. Також наведено приклади примусового забирання євреїв до лав Організації [360, 359–360].

Збірник документів про партизанів Сумського з'єднання – учасників Карпатського рейду вийшов за упорядкуванням А. Кентія та В. Лозицького [346]. У виданні подано дані про національний склад та кількість євреїв, що служили у формуваннях. Наведено спогади зі щоденників керівників партизан.

Опубліковані І. Капасем документи – протоколи допитів із кримінальних справ архіву ГДА СБУ – проливають світло на причини колаборації окремих представників єврейського населення. На Рівненщині таким став комендант Дубровицької районної поліції Х. Сиголенко, який розстрілював євреїв [348].

Єдиний збірник документів, присвячений геноциду євреїв Рівненщини, упорядкований М. Гоном [349]. Праця представлена документами Держархіву Рівненської обл., а також задокументованими інтерв'ю укладача. У матеріалах охарактеризовано єврейську спільноту Рівненщини під час Голокосту, подано факти знищення, наведено антиєврейські розпорядження, описано протистояння та опір євреїв, їх порятунок місцевим населенням.

Інша група джерел – опубліковані та неопубліковані свідчення очевидців. У мемуарах євреїв і свідків подій висвітлено становище жертв окупації, спростовано стереотип неспроможності євреїв захистити себе від нацизму.

Під час дослідження використано спогади, записані працівниками Інституту Яд Вашем. Серед опитаних – євреї Мізоцького, Здолбунівського, Рівненського гетто, які врятувалися, приєднавшись до партизанських загонів [321–326]. Крім того, використано відеоінтерв'ю. Під час проекту «Ті, що пережили Голокост», заснованого С. Спілбергом, упродовж 1994–1999 рр. було знято близько 52 тис. інтерв'ю у 56 країнах. Використано відеоінтерв'ю Праведниці народів світу Мосійчук Марії тривалістю майже 3 год. [327], а також її брата [328].

Значну інформаційну вагу мають спогади рятівників євреїв, зібрані Рівненською обласною асоціацією милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу». З часу створення Організації (1993 р.) виявлено та зафіксовано 230 рятівників області. Засновник асоціації К. Кіндрат зібрав інформацію про більш ніж 50 випадків порятунку євреїв. Мотиви та умови порятунку проаналізовано на основі різних документів: карток рятівників – Праведників України та світу, карток врятованих євреїв, свідчень, спогадів євреїв та їх рятівників. Крім власних даних, асоціація збрала документи інших установ [296–320].

Ми досліджували порятунок євреїв завдяки власним інтерв'ю 3-х респондентів: Праведниці народів світу [343], голови асоціації Праведників народів світу в Рівненській області [341] та очевидця розстрілів євреїв у Мізочі [340]. Окремі спогади євреїв зафіксовані в листах до влади. Зокрема, описувала голові Мізоцької селищної ради свій порятунок Пніна Сорек за допомогою мімікрії [338].

Насиченими фактажем є спогади рівненської єврейки В. Барац, які видала її донька М. Ріцер російською [386], англійською та німецькою мовами. Рівнянка розповідає про заходи нацистської адміністрації в столиці рейхскомісаріату впродовж 950 днів окупації: контрибуції, грабунок, позначення «зірками Давида», знищення євреїв у листопаді 1941 р., життя в гетто. Авторка аналізує діяльність юденрату, відзначаючи його корумпованість. Цікавий матеріал подано для аналізу поведінки місцевого населення щодо євреїв.

Високу інформаційну цінність мають опубліковані свідчення та документи, зібрані Б. Забарко у кількох томах. Це розповіді Н. Анапольського про події в Корці [385], В. Вальдмана про Острог [390], Левіна про Рокитне [394], В. Новинського про Корнин тощо [396].

Слід виокремити мемуари рокитнівського єврея-партизана А. Левіна, видані в Торонто [414]. Автор докладно описав подій окупації на Рокитнівщині, зруйнувавши стереотип про те, що євреї воювали лише в Ташкенті.

Доволі інформативні спогади єврея І. Галицького [401]. Уродженець м. Острога порівняв становище євреїв за радянської та німецької влади, описав специфіку нацистського порядку в місті – контрибуції, примусові роботи для євреїв, після яких розстрілювали. Найжахливішим вважав перебування в гетто, коли від голоду люди втрачали розум. Восени 1942 р. І. Галицькому вдалося втекти з гетто та воювати в партизанському загоні, а згодом – у Радянській Армії.

Збірка розповідей МФ «Взаєморозуміння і толерантність» містить 18 розповідей жителів краю про нацистський режим – оstarбайтерів та євреїв, зокрема, розповідь єврейки Естер Маньковської [403] про втечу з гетто Висоцька завдяки поліцейському, перебування в партизанському загоні та ін.

Багаті фактажем спогади євреїв у Книгах Пам'яті, що видані в 1960–70-х рр. в Ізраїлі вихідцями з Рівненщини. Актуальною в дослідженні стала інформація про міста Острог [410], Рокитне [413, 417], Рівне [409, 415] та Мізоч [412].

Участь євреїв у партизанській боротьбі висвітлено в мемуарах партизанів, керівників партизанських загонів. У мемуарах окреслено становище населення під час окупації, бойовий шлях євреїв, наголошено на їхній ролі в медичному, побутовому забезпеченні підрозділів [387–389; 392; 393; 395; 408].

Великий сегмент опублікованих джерел становить преса окупаційного періоду, найзначиміші з яких такі видання: «Волинь», «Костопільські вісті», «Голос Сарненщини», «Українка», «Український хлібороб», «Школяр» [418–550] тощо. Жодне видання масових страт євреїв не афішувало, однак антисемітизм пропагувався постійно, в тому числі і після «вирішення єврейського питання».

На основі «найбільш потужного» видання регіону – «Волині» – зроблено якісний аналіз наповнення газети антисемітизмом. Створено перелік статей з 318 позицій, у яких ставлення до євреїв

характеризуємо, як упереджене. Найінтенсивніше антисемітський матеріал публікували в другій половині 1941 р., коли жоден номер не виходив без таких статей (2,125 публікації на номер). У 1942–1943 рр. відбулося зниження антисемітської активності. Середній показник антисемітських публікацій за період існування видання (1 вересня 1941 р. – 7 січня 1944 р.) – 1,34 статті. Кількість номерів із антисемітською складовою становила понад 80,25 %, а в 47 номерах антисемітизму не виявлено.

Отже, джерельна база представлена різними типами документів джерел, що дають можливість дослідити Голокост на Рівненщині.

Таким чином, доля євреїв Рівненщини в роки Другої світової війни стала об'єктом уваги у вітчизняних та закордонних студіях, однак узагальнення політики нацистів щодо них відбувалося недостатньо. Нагальна потреба дослідження Голокосту на Рівненщині є вимогою часу і давно назріла. Виявлення особливостей і регіональної специфіки в роботі дасть можливість відтворити загальну картину подій на окупованій території України.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ РІВНЕНЩИНИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

2.1. Встановлення окупаційного режиму на Рівненщині та знищення євреїв

«Те поєднання ідеології та обставин, яке виникло в 1941 році, більше ніколи не повториться, але поява подібної ситуації цілком можлива. Таким чином зусилля з розуміння минулого є зусиллями, необхідними для розуміння себе. Голокост – це не лише історія, це й застереження».

Тімоті Снайдер, історик

Захоплення території СРСР Німеччиною спричинило зміни в житті суспільства та держави. Окуповані території було поділено на дві зони – цивільного та військового правління. 17 липня 1941 р. Гітлер підписав указ про введення цивільного управління на окупованих східних територіях [571, 175; 365, 14-16]. В адміністративно-територіальному відношенні Рівненщина увійшла до рейхскомісаріату «Україна», декрет про утворення якого А. Гітлер підписав 20 серпня 1941 р. [675, 766]. Рейхскомісаром призначено гауляйтера Східної Пруссії Е. Коха, а його резиденцією стало м. Рівне [377, 331; 353, 544].

Фактично рейхскомісаріат почав діяти 1 серпня 1941 р. Якщо на момент утворення його площа складала 71 тис. км², то 1 січня 1943 р. – 339 276 тис. км² [621, 153]. Населення складало 16,91 млн. чол. Увесь цивільний апарат разом з поліцією на січень 1943 р. становив 25 тис. функціонерів, чого, як зазначає І. Дерейко, було недостатньо для контролю над 17-мільйонним населенням рейскомісаріату [610, 88].

РКУ складався з шести генеральних округів (Generalbezirke). Території Рівненської, Волинської та Кам'янець-Подільської (Хмельницької) областей увійшли до генерального округу Волинь–Поділля [559, 46]. Крім того, до округу увійшла північна частина Тернопільщини та південні землі Булорусії з містами Пінськ і Брест. Керівника генерального округу призначав А. Гітлер [26, арк. 3]. На Волині–Поділлі ним став обергрупенфюрер СА Х. Шене [351, 8; 61, арк. 5, 6].

На 1 січня 1943 р. округ був найбільший за площею – 8 050 799 м², а за кількістю жителів незначною мірою поступався Київському – 4 211 916 чол. [496]. Кількість євреїв становила 330 тис. чол. (7,8%) [718, 39]. За даними О. Круглова, разом із біженцями в середині 1941 р. їх налічувалося близько 350 тис. [376, 386].

Генеральні округи складалися з 114 крайзгебітів, які охоплювали 434 гебіти (райони). На прикладі округи «Волині–Поділля» кількість крайзгебітів становила 25 [621, 153], згодом 24 [4, арк. 5].

Окружним комісаром (гебітскомісаром) Рівненської округи з 15 вересня 1941 р. став д-р. Беєр [59, арк. 1; 292, арк. 36]. У часописі «Волинь» від 21 вересня 1941 р. він зазначав, що приступив до своїх обов'язків за наказом А. Гітлера і від місцевого населення очікуватиме дисципліни, пошани та розуміння всіх його розпоряджень [219, арк. 5]. Рівненська округа складалася спочатку з п'яти, а потім із чотирьох гебітів із центрами в містах Дубно, Здолбунів, Костопіль, Рівне, Сарни, які було розділено на 30 районів [818, 8]. 15 січня 1943 р. Здолбунівський гебіт (Мізоцький, Острозький та Здолбунівський райони) ліквідовано, а його територію приєднано до Рівненської округи [60, арк. 39; 132, арк. 182]. Корінні жителі не мали права бути міськими та генеральними комісарами, що було в компетенції німців. Коли 31 серпня 1941 р. в Рівному було створено Українську раду довір'я, Е. Кох дозволив займатися культурною діяльністю, однак відмовився призначати українських суддів [574, 61].

Структура органів влади відповідала колишній адміністративній структурі. На терені рейхскомісаріату діяли сільські, громадські, міські, районні та обласні управи [746, 51-56]. За прикладом Рівненської окружної управи в управління входили: голова управи, заступник, секретар, адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки, технічний референти, комендант народної міліції [7, арк. 1]. Очолювати управи дозволялося українцям. Місцеві уродженці керували Рівненською обласною управою (І. Корноухов [731, 149] та його заступник Р. Волошин [686, 397]). Адміністративний відділ очолював Я. Бусел, культурно-освітній – О. Бусел, господарчим референтом став С. Ілляк [621, 152]. 1 липня 1941 р. в Рівному утворено міську управу. Бургомістром став Б. Полікарп, заступником – І. Сав'юк (з 28 лютого 1942 р. – бургомістр [731, 149]). Н. Пілляк та Н. Шевчук стали 1-м та 2-м членами управління [110, арк. 1, 3]. Одночасно в Рівному працював німецький бургомістр Герман [611, 261-262].

Загалом, кількість відділів управ рейхскомісаріату була різною. Рівненська обласна управа складалася з 11 відділів: загальний (секретаріат), адміністративний, фінансово-податковий, техніко-шляховий, земельний, торгово-промисловий, освітній, ветеринарний, суспільної опіки та охорони здоров'я, статистичний, праці [159, арк. 1]. У Клеванській районній управі було 11 секцій, у Костопільській – 8 [718, 42].

За національним складом управи були українські. За нашими підрахунками, частка українців у 9 відділах Рівненської міської управи становила близько 67 %, а в суспільному відділі працювали лише українці (9) [126, арк. 11 зв.]. Ще 15 % становили поляки та 13 % – росіяни.

На Волині працівників управ змушували писати «декларації», що вони та їхні дружини не походять «від жидівських батьків та дідів», а їхні діти не одружені з євреями [253, арк. 137]. У цьому плані Рівненська міська управа стала винятком, адже виявлено, що з 12 лютого по 30 квітня 1942 р. принаймні три євреї працювали в санітарному відділі [126, арк. 14 зв.–15].

У селах частка українців була ще більшою. Із 13 керівників сільських управ Висоцького району 11 були українцями, один поляк і ще в одній графі вказано як національність «хлібороб» [154, арк. 1–169].

Особливий статус мало м. Рівне – центр рейхскомісаріату. У місті знаходилися основні владні інституції РКУ – штаб Е. Коха, німецький суд, Центральний емісійний банк України, штаб головного інтендантства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин вермахту в Україні тощо. Упродовж першого року окупації в Рівному оселилося близько восьмисот німців [574, 49]. Вибір провінційного міста як столиці мав ідейний та прагматичний бік. Демонструвалося презирство до історичних традицій українців і зневажливе ставлення до Києва, з акцентом на географічній, а не на державно-історичній цілісності [723, 175]. Невеликий населений пункт, віддалений від фронту, було легше контролювати в контексті боротьби з терактами [613, 91]. К. Беркгоф, що нацисти відмовилися обрати Київ столицею через можливі заворушення, спровоковані штучним голодом [574, 170]. Таким чином, розміщення центру рейхскомісаріату не в Києві відповідало планам колоніального управління без будь-якої автономії.

Доля євреїв на окупованих територіях була вирішена до нападу на СРСР, про що свідчили 14 розроблених директив. У директиві

Вермахту від 13 березня 1941 р. зазначалося про «спеціальне завдання» Г. Гіммлера, що впливало із зіткнення двох протилежних політичних систем [344, 8], що, на думку І. Арада, означало знищення «єврейсько-більшовицької інтелігенції» [564, 27]. Директиви «Про особливі права військ» від 13 травня, «Інструкція про поведінку збройних сил в Радянському Союзі» від 19 травня, «Наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р. дозволяли розстрілювати без суду і слідства як військових, так і цивільних громадян Радянського Союзу, тероризувати місцеве населення. Так, у директиві від 19 травня 1941 р. вказана потреба знищувати «підбурювачів, партизан, більшовицьких терористів та євреїв» [564, 27-28; 633, 46]. Отже, ці документи стали одним з аспектів регулювання знищення радянських євреїв.

Крім того, над євреями чинилося насилля у випадках недоведеності їх вини. Згідно з інструкцією групи «Південь» від 16 серпня 1941 р. євреям та росіянам, а не українцям, приписували відповідальність у разі невиявлення злочинця [648, 166]. В іншому документі за пошкодження зв'язку запропоновано половину заручників брати євреїв, решту 50 % – росіян, поляків та українців [3, арк. 2]. У Дубровиці за одного вбитого німця бралось 20 євреїв-заручників [256, арк. 184]. Правове становище, у яке потрапили радянські євреї в порівнянні з західноєвропейськими, у своїх мемуарах відмічав А. Ейхман: закінчилася ера, де існували закони, укази, директиви, як поводитися з євреями [568, 127].

Каральні загони (айнзацгрупи), що знищували євреїв, створювалися до нападу на СРСР. Директива Гайдріха керівникам СС від 2 липня 1941 р. вказувала на доцільність знищення діячів Комінтерну, функціонерів партії, народних комісарів, євреїв та інших радикальних елементів [656, 574; 567, 60]. Т. Снайдер зазначає, що завдання айнзацгруп полягало насамперед у знищенні представників радянських еліт, а вбивство євреїв як таких не було їх першочерговою місією [760, 201]. Для виконання поставленої мети створено 4 айнзацгрупи (А, В, С, D) – оперативні групи від 500 до 900 чол. загальною кількістю 3 тис. чол. На території України айнзацгрупи С і D чисельністю 750 і 600 чол. знищили 200 тис. євреїв [823, 9]. У Західній Україні діяла айнзацгрупа С. Окремо направлялися відділи «Ваффен СС», що діяли в зоні Полісся та в Південній Білорусії.

На 1 січня 1941 р., за радянськими даними, в Рівненській області проживало 1 139 808 чоловік. Серед них українців – 859 415 (75,4%),

євреїв – 101 446 (8,9 %), росіян – 71 708 (6,3%), поляків – 70 668 (6, 2%) [749]. Найбільше євреїв проживало в містах. У Рівному на 1 січня 1941 р. з 40 612 чол. 82 % становили євреї, 10 % – поляки, 8 % – українці та росіяни [291, арк. 5]. За даними ізраїльських науковців, напередодні Другої світової війни у місті налічувалося 25 тис. євреїв. Разом із біженцями з Польщі їх кількість була близько 30 тис. чол. [835, р. 1308].

Ліквідація євреїв Рівненщини розпочалася відразу після захоплення її території. На кількість жертв впливали різні фактори, зокрема, позиція керівництва СРСР щодо евакуації. Проведені заходи не могли бути вдалим з огляду на терміни їх здійснення. Лише 24 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР затвердили постанову про створення Ради з евакуації [377, 267], а 26 червня в УРСР – Республіканську комісію з евакуації. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня «Про порядок вивезення й розміщення людських контингентів та цінного майна» першочерговій евакуації підлягали спеціалісти, інженерно-технічний персонал, жінки, діти, інваліди, люди старші 50 років [731, 147]. У постанові не було вказано на потребу евакуації єврейського населення, хоча воно було однією з перших жертв нацистів.

Уже на другий день після нападу німецькі війська вступили на територію області, зайняли районний центр Демидівку [393, 22]. 24 червня було захоплено низку населених пунктів Рівненщини: Козин, Млинів [365, 419], Дубно [754, 136], Вербу [219, арк. 43; 207, арк. 9]. За іншими даними, Дубно [831, 87; 365, 419] та Верба [365, 418] були окуповані 25 червня 1941 р. У Рівне німці ввійшли 28 червня 1941 р. [831, 206; 633, 102]. За три тижні (до 17 липня 1941 р.) територія сучасної Рівненщини була практично захоплена, виняток – Зарічне, що було окуповано 9 серпня 1941 р. [365, 419].

Порятунок євреїв ставав справою рук самих євреїв. Однак втечу як єдино правильний вихід сприймали далеко не всі. Більшою мірою це стосувалося старшого покоління, яке пам'ятало лояльних німців Першої світової війни та політику Сталіна, гірше за якого, мовляв, уже не буде. Як наголошував Т. Снайдер, євреї повністю ще не вирішили, яка окупація гірша – німецька чи радянська [812, р. 91]. Переїзд на територію СРСР у межах до 1939 р., де не було організовано єврейське життя, виглядав своєрідним «стрибком у невідомість». Крім того, частина євреїв вважала, що краще померти вдома, ніж на чужині [415].

Дану ситуацію ілюструють спогади острозького єврея І. Галицького: з одного боку євреї знали про злочини німців від біженців з Польщі, але, з іншого боку, старше покоління, впевнене в лояльності німців, не хотіло переїжджати [401]. Навіть коли втеча була підготовленою, люди відмовлялися їхати. Такі дії часто коштували життя не лише їм, а й тим, кого вмовили залишитися. Наприклад, в Олександрії єврейська сім'я змусила відмовитися сина від втечі [670, 54].

На формування позиції щодо окупантів також впливала політика СРСР. Радянська влада практично не інформувала про злочини нацистів щодо євреїв в окупованій Польщі. Радянські ЗМІ не друкували інформацію про вбивства євреїв або ж друкували в публікаціях, недоступних для більшості [575, 65]. Крім того, вони переконували, що в разі нападу агресора Червона армія зможе захистити країну [785, 106; 343]. І. Галицький згадував, що про можливу війну в державі ніхто не говорив, навпаки, акцентували увагу на дружбі з Німеччиною та договорі про ненапад [401]. Таким чином, була надія на виживання і в скрутні часи війни. Приміром, у Рокитному євреї очікували тяжкої долі, але не фізичного знищення [413], а чутки про вбивства вважали перебільшенням [414, р. 16].

Злочинність радянської влади щодо своїх громадян проявлялася і в офіційних постановах, у забороні покидати робочі місця. Відомий випадок єврейок-телефоністок із Кременця на Волині, яким не дали наказу евакуюватися, щоб уникнути паніки, і ті працювали, поки німці не ввійшли в поштове відділення [670, 58]. Подібним було ставлення до євреїв і під час втечі. Виявлено лише поодинокі випадки допомоги для них з боку владних структур. Так, у Рокитному НКВС видавало дозвіл євреям на перетин кордону в Радянську Росію і вони евакуювалися в товарному вагоні [413]. Найбільш сміливі втікачі намагалися рятуватися разом із владою. У Сарнах за відступаючими її представниками євреї йшли пішки [670, 58].

Якщо аналізувати кількість врятованих євреїв на Волині, то в різних її регіонах вона буде суттєво відрізнятися. З Рівненщини вдалося втекти майже вдсятеро більше євреям, ніж у Волинській області, що пояснюється більшою відстанню від кордону. Наприклад, у Рокитному завдяки евакуації врятувалося 25 % євреїв, у Корці – 20 %, у Мізочі – 15 %, в Острозі – 10 %, у Дубровиці – 7,8 %. Натомість у містах Волинської області – лише 3 % в Турійську, у Мацієві – 2,5 %, у Ковелі – 1,6 %, у Луцьку – 1,5 % [670, 70]. Середній відсоток евакуйованих євреїв становив 1,5 %.

ваних євреїв Волині становить 5 % (12 000–13 000 чол.). Такі показники виявляються набагато меншими, якщо їх порівнювати загалом із Західною Україною – 10–12 % [653, 247] або ж із Бессарабією – 25 % [670, р. 71].

Особливістю вбивства євреїв Рівненщини була їх початкова ліквідація за списками «радянських активістів». За співробітництво з радянською владою в кінці червня розстріляно 10 євреїв у Муровиці [813, р. 73], 30 червня – 23 [813, р. 73] і 15 липня – 83 євреї в Дубно [829, 146], 5 липня – 10 юнаків у Млинові [834, р. 1429]. 9 липня 1941 р. ліквідовано 130 «більшовицьких функціонерів» у Рівному [345, 33], а загалом 9 та 12 липня в місті зондеркомандою 4а розстріляно «240 більшовицьких, головним чином єврейських функціонерів, агентів та ін.» [829, 146]. У цьому ж місяці знищено 27 євреїв у Радивиліві [829, 146], 170 у Клевані [813, р. 73], 7 у Корці [813, р. 73] (за іншими даними – 120 [385, 32]), 8–10 у Людвиполі, 12 у Млинові, 28 у Тучині, 85 у Олександрії [813, р. 73], 3 у Варковичах [829, 146]. У серпні 1941 р. в Здолбунові знищено 400 євреїв [813, р. 73]. Здолбунівський гебітскомісар Маршал, зазначаючи про 200–300 жертв, назвав це «спланованою акцією» зі знищення частини євреїв-чоловіків [742].

Отже, винищення єврейського населення на початку окупації мало спланований та організований характер. Акції мали як ідеологічну, так і прагматичну основу. Знищуючи передусім чоловіків – радянських активістів, позбувалися представників «жидо-більшевизму» і водночас найбільш активної частини населення, здатної чинити опір.

Перший етап знищення євреїв на Рівненщині тривав із другої половини червня 1941 р. до початку грудня 1941 р. В Острозі на початку серпня було вбито 957 євреїв, а у вересні 45-м поліцейським батальйоном розстріляно ще 2100 [829, 147]. Найбільшою акцією 1941 р. стало знищення євреїв Рівного в урочищі «Сосонки» 6–8 листопада 1941 р., де загинуло близько 17,5 тис. чол. [349, 20]. Нагальна потреба розстрілів рівненських євреїв детермінована заявами нацистів, що Е. Кох приїде в місто лише в тому випадку, коли євреї будуть знищені [382, 105]. У вбивствах брали участь оперативна команда 5 під керівництвом гауптштурмфюрера СС Лінка, 320-й і 315-й поліцейський батальйони, 1-ша рота поліцейського батальйону «Остланд» [829, 151]. Завершилися акції 1941 р. в грудні розстрілом 1400 євреїв Костополя [829, 147].

З грудня 1941 р. до середини травня 1942 р. не відбувалося акцій знищення. У цей час євреїв зігнали в гетто і використовували на роботах. У травні 1942 р. сформовано відомство командира поліції безпеки та СД в окрузі «Волинь–Поділля» (командир – штурмбаннфюрер СС д-р Пютц), і вбивства відновилися.

У травні 1942 р. за два тижні на Рівненщині було розстріляно 12 800 євреїв (близько 7 тис. в гебіті Рівне і 5,8 тис. в гебіті Дубно), у тому числі: у Клевани 15 травня – 1500, у Гощі 20 травня – 670 [376, 390], у Корці 21 травня – 2 200, у Межирічі 22 травня – 1 600, у Дубно 27 травня – 3 800, у Червоноармійську 29 травня – 1 500, у Козині 30 травня – 300, у Вербі 30 травня – 350 [376, 390].

У ніч із 13 на 14 липня 1942 р. ліквідовано гетто Рівного – близько 5 тисяч євреїв були вивезені поїздом у Костопіль та розстріляні [829, 147].

З 22 по 26 серпня 1942 р. знищено 6300 євреїв гебіту Костопіль. У Березному знищено 1800 євреїв, у Сосновому (Людвиполі) – близько 1200, у с. Корчів'я поблизу Костополя – 3300 [829, 147].

27–29 серпня 1942 р. ліквідовано євреїв Сарненського гебіту. Разом із євреями з ближніх сіл у Сарненському гетто перебувало понад 6 тисяч людей. У серпні їх зібрали разом із євреями Бережницьі (1000), Дубровиці (2800), Клесова (580), Томашгорода (150), Рокитного (800) в таборі «Поліська», де їх кількість, за даними І. Арада, досягла 14 000–15 000 чол. Також там перебували цигани [563, 389]. За даними О. Круглова, у гетто було 13,5 тис. євреїв, яких розстріляли 27–28 серпня 1942 р. [829, 148]. Разом із євреями Рафалівки та Рокитного у Сарненському гебіті до кінця серпня знищено 16 тис. євреїв [829, 148].

Акції пришивидшилися, коли на з'їзді гебітскомісарів округу Волинь–Поділля 29–31 серпня 1942 р. в Луцьку було вирішено знищити євреїв протягом 5 тижнів [563, 387]. У вересні вбито 700 євреїв у Висоцьку гебіту Столин [829, 148] (за даними НДК – 1864 євреї [213, арк. 66]). 22–23 вересня знищено близько 5,5 тис. євреїв гебіту Рівне: в Олександрії – 903, у Корці – 1500, у Межирічі та Гощі відповідно 1500 і 500, у Тучині – 1000 [829, 148].

Через тиждень знищено понад 1500 євреїв Морочнівського району, що входив у Камінь-Каширський гебіт: у Серниках – 850, у Великому Морочному – 532, у Зарічному – 140 [829, 148].

Біля 10 тис. євреїв Дубенського гебіту знищено з 5 по 12 жовтня. У Дубно – 3000 [829, 149] (за іншими даними – 4500 чол. [563, 387], у

Червоноармійську – 950, у Варковичах/Озерянах – 2495. А всього знищення відбулися в 10 населених пунктах [829, 149].

У середині жовтня 1942 р. знищено євреїв гебіту Здолбунів: у Здолбунові – близько 1700 чол., у Мізочі – 2300 [829, 149] (за даними НДК – 3500) [212, арк. 196-196 зв.], в Острозі – 2000 чол. Закінчилися масові страти 24 жовтня в Дубно – біля 1000 жертв [829, 149].

Як виняток, зазначимо поодинокі випадки знищення євреїв області в таборах смерті. Так, у 1942 р. в Майданеку було знищено рівненського єврея Пейса Мархбейна, 1910 р.н., що опинився там як полонений [342].

Після акцій німецька жандармерія та українська поліція займалася пошуками євреїв, які втекли. Таким чином, в Острозі в другій половині жовтня 1942 р. було розстріляно понад 1000 чоловік, восени 1942 р. в Тучині – 735, у Деражному – 152, у Демидівському районі – 97, у селах Червоноармійського району – 94, у Дубровиці – біля 70, кілька сотень євреїв у Рівному [829, 149]. Ще кількасот євреїв були вбиті на початку 1943 р.

Процедури знищення докладно зафіксовані в багатьох документах, зокрема в актах НДК. Так, Мізоцька районна комісія вказувала, що євреїв приводили до рову по 5–6 чол., примушували лягати обличчям вниз, поклавши руки під себе, після чого робилися постріли в голову з автоматів та пістолетів. Наступна партія євреїв лягала на попередніх. Перед знищенням всіх роздягали [212, арк. 196–196 зв.]. У Рівному, за німецькими даними, євреїв змушували лягати в яму по троє один на одного у формі зірки [382, 116]. Під час акцій виконавці вживали велику кількість алкоголю. У багатьох випадках фіксується економія патронів, тому часто жертв закопували живими. В Олександрії з 903 євреїв 835 були поховані живими [349, 22]. Живих дітей кидали до ям в с. Козак Корецького району [684, 66], у Костополі [213, арк. 120] та ін. Закопували могили зазвичай поліцейські, однак часто примушували це робити місцевих жителів. 26 серпня 1941 р. Костопільський гебітскомісар Ленерт у телефонограмі міській управі зазначав, щоб усі дороги, по яких йшли «жидівські колонії», були забезпечені людьми, що мали позбирати і поховати євреїв, застрелених під час втечі [95, арк. 49].

В одних випадках чоловіків, жінок та дітей, старших людей знищували окремо, в інших – разом. У Костополі в одній ямі (20 на 4 м.) розстріляно 480 чоловіків, в інших трьох могилах (13 на 10 м.) – 1500 жінок та дітей [213, арк. 120]. В урочищі Красностав Острозького

району знищували дітей віком 1–8 років [241, арк. 56]. Також була різна кількість могил. У невеликих населених пунктах – одна, у великих – кілька, приміром, в Острозі – 4 [270, арк. 406] (Додаток А).

Поряд із розстрілами застосовувалися задушення. У п'яти могилах селища Сурмичі на Дубенщині в жінок та дітей голови були обмотані ганчірками довкола носа і рота [212, арк. 68]. Крім того, під час вбивств дубенських євреїв застосовували спеціальну категорію німецьких жінок – «бліц-медхен» [212, арк. 68]. Часто, але не завжди, ями засипали хлором.

Слід зазначити, що під час акцій екстермінації євреїв страждало і неєврейське населення, яке зараховували до числа жертв. Так, у Мізочі в жовтні 1942 р. під знищення потрапляли поодинокі українці, яких сприймали за євреїв [340]. У Здолбунові, за свідченнями Г. Жулідової, у списки жертв потрапили 600–625 євреїв, а коли не виявилося цієї кількості брали українців, росіян, поляків [213, арк. 114].

Загалом, знищення євреїв було закритою акцією для цивільного населення. У липні 1941 р. в одному з наказів поліції СД зазначено: «Екзекуції повинні проводитися не в самому таборі, і не в безпосередній близькості до нього, вони негласні і повинні проводитися, по можливості, непомітно» [34, арк. 4]. Однак інколи розправи над окремими євреями влаштовували на загальний огляд жителів. Так, в Острожці учнів школи змусили спостерігати за стратою євреїв, стежачи, щоб школярі не відвертали голови [719, 51]. У Мізочі спостерігати за стратою 2 євреїв на шибениці за постачання м'яса в гетто зігнали людей у центр містечка [705, 97].

Нерозповсюдження інформації про злочини стосувалося і заборони фотографування. Від 2 листопада 1941 р. Кейтель видав указ про заборону фотографувати акції. Лише в окремих випадках на це міг дати дозвіл командир дивізії [352, 47]. Водночас відомі фото екстермінації мізоцьких євреїв. За спогадами В. Бідюка, знімки в Мізочі робив Г. Гіллі, який після війни мав намір їх передати Папі Римському, щоб світ дізнався про злочини нацистів [347, 161; 340]. Плівку з 7–8 фото Г. Гіллі віддав на зберігання В. Бідюку, який злякався та через тиждень її знищив. На сьогодні фото вбивства мізоцьких євреїв зберігаються в Національному архіві в Празі, а також представлені у відкритому доступі, зокрема на сайті Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні.

Крім запланованих масових акцій, знищення відбувалися у в'язницях, комендатурах, на примусових роботах, у таборах полонених і просто на вулицях. У липні 1941 р. українська міліція в Рівному витягла п'ять жінок, що стояли в черзі за хлібом, та вбила [409]. У рівненській в'язниці єврея, який застряг у ґратах, тягнули на двір, аж поки не розірвали надвоє [358, 234]. В Дубенській тюрмі для військово-полонених та євреїв було знищено 650 чол. [824, 136]. У жовтні 1944 р. в комендатурі Олександрії було знайдено 5 трупів із зав'язаними руками. Серед них – три місцевих євреї та два поляки [22, арк. 8]. У Дубно в єврейському домі пристарілих налічувалося 65 чол. Двома автомашинами 30 липня їх було вивезено [753, 49]. У селах Пустомити, Люцинів Тучинського району серед закатованих та спалених зазначаються єврейські сім'ї Штейберг, Кесель [330, арк. 37–39].

У найгіршому становищі опинилися євреї-полонені, яких вбивали в першу чергу. За даними Рівненського обласного військкомату, на території області відомі 11 місць знищення полонених, де поховано 137 тисяч чоловік [749]. Часто їх не просто вбивали, а знущалися перед смертю. Серед інших причин загибелі євреїв слід зазначити погроми місцевих жителів та втрати від авіанальотів і бомб, коли гинули цивільні люди.

Кількість жертв оцінюється по-різному. К. Закалюк вказує про 107 тисяч убитих нацистами євреїв, а загалом кількість загиблих (від бомбардувань тощо) сягає в 109 061 чол. [628]. За даними актів НДК, у 30 районах області та м. Рівному, загинуло 130 074 євреїв [829, 149–150]. Однак, зважаючи на факти завищення кількості жертв у даних документах, вважаємо таку оцінку сумнівною. Найбільш достовірним є висновок О. Круглова на основі аналізу різного масиву матеріалів (у тому числі німецьких джерел), що втрати становлять біля 95 тис. чол. Зокрема, 24 тис. євреїв загинуло в 1941 р., близько 70 тис. – у 1942 р. та кілька сотень – у 1943 р. [829, 149]. Усього в області нараховується не менше, ніж 94 місця, де зафіксовано випадки знищення євреїв [339].

Після завершення війни постало питання засудження злочинців. Винними в злочинах щодо населення м. Рівного та області згідно з актом НДК від 11 березня 1944 р. визнано рейхсхміністра Розенберга, рейсхкомісара Коха, командира східного фронту на Україні Кітцингера, генерал-комісара Волинь-Поділля Шене, генерал-майора Прютсмана, генерала поліції фон ден Баха, гебітскомісара Рівненської

області д-ра Беєра та інших гітлерівців, згаданих в акті [219, арк. 27]. Водночас далеко не всі понесли заслужене покарання. Наприклад, за знищення рівненських євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р. у Києві в січні 1946 р. до каторжних робіт строком на 15 років засуджено лише вахмістра роти «Остланд» Бориса Драхенфельса-Кальювері, що був постовим. У НДР у 1959 р. до смертної кари засуджено охоронця табору військовополонених у Рівному Фрідріха Бергемана, що добровільно брав участь у вбивстві євреїв. У ФРН до суду не було притягнуто жодної людини, а справи підозрюваних були закриті ще на початку слідства [382, 113].

Таким чином, заходи, спрямовані на знищення євреїв Рівненщини проводилися відразу після захоплення її території. Адміністративний поділ окупованих земель, статус Рівного, провінційного міста, як столиці рейхскомісаріату відповідав планам колоніального управління. Органи влади – управи – стали виконавцями наказів окупантів, зокрема і в «єврейському питанні», адже не могли проводили самостійну політику.

Акції фізичного знищення євреїв мали спланований та організований характер, тривали з перших до останніх днів окупації та оцінюються в 95 тис. убитих. Найбільше євреїв було знищено в 1942 р. після сегрегації та експлуатації їх в гетто, наслідком чого стало близько 70 тис. жертв.

Основний метод вбивств, що застосовувався, полягав у пострілах у голову з вогнепальної зброї («Голокост від куль»), водночас були випадки задушення та захоронення живими. Малочисельність оперативних груп, що знищувала жертв, призвела до участі у вирішенні «єврейського питання» частин вермахту, жандармерії та поліції. Майже всі євреї були знищені «на місці», за кілька кілометрів від місць проживання у спеціально виритих для цього ровах.

Пасивність радянської влади в порятунку жертв нацистів відіграла злочинну роль. Труднощі з евакуацією, відстороненість від проблем євреїв збільшила кількість жертв, яких можна було уникнути в початковий період окупації.

2.2. Обмеження прав євреїв під час нацистської окупації

«Вони мене змусили виглядати гіршим за собаку. Я був гірше, ніж собака і весь час питав чому так».

*Еміль Голдбартен,
мізоцький єврей*

Перед знищенням окремої людської спільноти відбувається віктимізація жертв, коли об'єкт знуцання вилучається з суспільства, а також створюються бар'єри між призначеною на «усунення» групою та оточенням [653, 14].

Під час гітлерівського геноциду була спроба юридично обґрунтувати злочини масового знищення людей. Репресії проти євреїв базувалися на расовому законодавстві, прийнятому 1935 р. в Німеччині, що передбачало усунення з суспільного життя «расово неповноцінних» та «антисоціальних елементів» [653, 20]. Відповідне становище було закріплено і в директивах з єврейського питання [42, арк. 67–68]. На окупованих територіях це відображалося в документах посадовців різних рівнів. За вказівками начальника загального відділу Рівненської обласної управи, в урядових установах спочатку слід було вирішувати справи арійського населення, а потім євреїв [147, арк. 19]. Цей статус підкреслювався і в статистичних даних, де «жидівському» населенню та іудейській релігії відводили останню графу навіть після графи «інші» [89; арк. 8-11; 90, арк. 32-38], що загалом мало б бути навпаки. Ідеологія Рейху нівелювала всі права євреїв, а загальною метою стало їх подолання в духовному, біологічному, економічному та фізичному проявах [714, 820].

Першими кроками окупаційної адміністрації була фіксація та ідентифікація жертв. За своїми ознаками заходи стали підготовчим етапом розв'язання «єврейського питання». Лише євреїв торкнулася ідентифікація, адже навіть цигани цьому не підлягали.

Зазвичай, наказ про реєстрацію видавав військовий комендант, проводили її в приміщенні управлінь і гестапо. Особи, які не зареєструвалися і не мали документів, перебували в нелегальному становищі і вважалися злочинцями. У Клевані після 27 липня 1941 р. все населення, починаючи з 15-річного віку, без особистих посвідчень вважалося за «підозрілих більшовицьких стрільців» або «проходячих

комуністичних бандитів». Їх виявлення винагороджували грішми або натурою [136, арк. 2].

Однак, у перші тижні окупації, коли ще повністю не були сформовані владні інституції, списки євреїв в окремих випадках складали в «ручному режимі». На початку липня 1941 р. українська міліція в Рівному фіксувала єврейське населення, ходячи по будинках. Оперативність заходів дала можливість виявити 400 євреїв, яких наступного дня (9 липня 1941 р.) розстріляли [386, 12].

Крім реєстрації, в обов'язки місцевої влади входило ведення «особливого списку», до якого належали євреї, іноземці, червоноармійці, партизани, комуністи, політично неблагонадійні, кримінальні злочинці [790, 35]. В одних випадках реєстрації підлягали всі групи населення, в інших – виключно євреї. Зокрема, реєстрація всього населення м. Рівного була проведена 15 серпня 1941 р. [60, арк. 11]. Особи, які не зареєструвалися, не мали права на отримання хлібних карток і мали бути покарані [109, арк. 9]. Результати проведених заходів свідчили про наявність 25 національностей у місті [117, арк. 13]. Єврейська громада становила 19 763 чол. і перевищувала більш ніж удвічі польську (8540 чол.) і в 3,5 рази українську (5136 чол.) громади [62, арк. 1].

За підсумками реєстрації 18 вересня 1941 р. в Рівненському районі виявлено 15 сільських управ, де мешкали євреї [151, арк. 2]. Та ж статистика на 15 липня 1942 р. подає 20 сіл, де мешкали євреї, старші 14 років. У порівнянні з 31 серпня 1941 р. їх кількість зменшилася з 319 до 266 чол. [150, арк. 11].

Перед переселенням у гетто та акціями знищення євреїв реєстрація давала дані про їх кількість, відповідно ставало відомо, скільком вдалося втекти. Так, бургомістр І. Сав'юк зобов'язав усіх євреїв рівненського гетто 19 березня 1942 р. зареєструватися, якщо цього ще не було зроблено [65, арк. 4]. У Людвиполі списки складали до переселення в гетто та після цього [269, арк. 16 зв.].

Реєстрація «арійського населення» мала іншу специфіку і відрізнялася від єврейської, яка носила дискримінуючо-каральний характер. Тільки в єврейського населення національність зазначали на посвідченні. Існував бланк, де літерами «юде» на німецькій мові або «жид» на українській фіксували національність. У графі про віросповідання вказували «жидівську» релігію [148, арк. 21; 113, арк. 6а]. Якщо виникала підозра, що євреї видають себе за представника іншої нації,

перейшли в християнство, то рішення про видачу посвідчення приймав гебітскомісар [60, арк. 13 зв.]. У списках осіб, які отримували хлібні картки, єврейську сім'ю слід було відмічати в примітці «жид» [182, арк. 25].

При реєстрації євреїв фіксували не лише їх особисті дані, а фах, місце проживання та роботи. Іменні списки завіряли в управі відповідною печаткою [27, арк. 5]. Виконання таких умов вимагав голова обласної управи І. Корноухов від голів районних управ розпорядженням від 18 вересня 1941 р. [151, арк. 1]. Таким чином, реєстраційні списки полегшували подальші антиєврейські заходи.

Актуальність єврейської реєстрації для влади засвідчено детальною регламентацією наказів. У червні 1942 р. гебітскомісар дав розпорядження бургомістру Рівного прослідкувати за виконанням приписів, адже деякі очільники сіл і районів видавали документи, писані від руки. Не менш ніж за піврічний період посвідчення було необхідно поновлювати [148, арк. 20]. У місячних звітах очільники районів мали окремо зазначати кількість посвідчень для євреїв і неєвреїв [60, арк. 24]. Для проведення реєстрації в першу чергу залучалося вчительство [84, арк. 109]. За виготовлення посвідчення гебітскомісар Беєр дозволяв брати 3 крб., а за повторне – 30 крб. [148, арк. 23]. Осіб без документів доставляли до відповідних органів. Так, за указом коменданта м. Клевана від 26 липня 1941 р. «Служба порядку» їх передавала до військових частин [791, 94].

Іншим засобом ідентифікації було позначення євреїв спеціальними знаками. Таким чином, перед фізичним знищенням жертви геноциду зазнавали психологічного знущання. Єврейка В. Барац позначки називала середньовічним клеймом, яке було таким приниженням для євреїв, що «словами передати їх почуття неможливо» [386, 20]. Спеціальні відзнаки носила і єврейська поліція. Згідно з розпорядженням гебітскомісара Рівного про створення єврейської служби порядку від 19 вересня 1941 р. вони (20 чол.) повинні були носити кепку з жовтою стрічкою та нашивкою «Єврейська служба порядку» [210].

Слід зазначити, що спеціальні позначки носили й інші групи населення. Однак, в одних випадках вони вважалися предметом гордості і були почесними, а в інших виконували службові функції. Так, українська поліція носила нарукавну пов'язку жовто-блакитного кольору з номером відповідного посвідчення [577, 336] (на Рівнен-

щині – 11 липня 1941 р. [146, арк. 20 зв.]). Для прикладу, у Млинівському районі пов'язки жовто-блакитного кольору поліція носила на лівому рукаві [269, 33 зв.]. Червоний хрест носили лікарі, медсестри, акушерки (для євреїв заборонено) [143, арк. 16]. Отже, тоді, як спеціальні позначки неєврейського населення були предметом гордості для їх власників, для євреїв вони набули принизливого та дискримінаційного характеру.

Загалом, форма, розмір, колір знаків, місце та способи їх носіння не були уніфіковані та залежали від місцевого фактору, зокрема від ініціативи місцевого керівництва. Важливу роль відігравав характер влади (військова/цивільна адміністрація), ступінь лояльності/ненависті посадовців до євреїв тощо.

Шестикутна зірка «Давида» синього (інколи блакитного) кольору слугувала розпізнавальним знаком на початку окупації (липень – серпень 1941 р.). У міру просування армійських підрозділів на Схід та передачі повноважень цивільній владі відбулась їх заміна на жовті мітки круглої форми.

Спеціальні позначки євреїв змушували носити відразу після захоплення населених пунктів Рівненщини: в Острозі – з першого дня окупації 7 липня 1941 р. [813, р. 81], у Рівному – з 11 липня 1941 р. [146, арк. 20 зв.].

Регламентація та правила носіння знаків могли змінюватися протягом короткого проміжку часу. Євреї Корця від 11 липня 1941 р. носили білу пов'язку з «зіркою Давида» на правій руці [833, 463], а наказом від 6 серпня 1941 р. – на лівій руці нижче ліктя [143, арк. 16; 703, 239].

Змінювалися не лише місце носіння, а й розмір та форма знаку. У Дубно використовували нагрудні та наспинні нашивки [784, 131]. Тривалий час змушували носити «широку стрічку на грудях». Після зміни коменданта пов'язка повинна була мати більший розмір [367]. Відсутність загальних стандартів у позначеннях євреїв була особливо притаманна в початковий період окупації.

Зміна позначень євреїв на коло жовтого кольору («лата») відбулася зі встановленням цивільної адміністрації [833, 857]. Наприклад, у Костополі, за розпорядженням комісара Ленерта заміна жовтими колами «зірки Давида» повинна була відбутися до 30 вересня 1941 р. [268, арк. 55].

Копіюючи постанову комісара Шене в Брест-Литовську від 6 вересня 1941 р., гебітскомісар д-р Беєр видав наказ використовувати жовті «лати» на території Рівненської округи з 19 листопада 1941 р. [60, арк. 1]. Згідно з указом, мітки з цупкої матерії або картону слід було носити на лівій частині грудей та на середині спини [488]. Діаметр лати становив 8 см (за спогадами євреїв – 10 см) [386, 20]. У Рокитному, за одними даними, діаметр був 5 см [773], за іншими – 10 см [394, 285]. У Дубровиці євреї на правому боці носили жовті круги, а на спині посередині – «зірку Давида» [625]. У деяких випадках у центрі «лати» зображувалася «зірка Давида».

Вік, із якого євреїв змушували носити нашивки на території СРСР, у середньому становив 10–12 років [551, 75]. На Рівненщині у більшості розпоряджень зазначено 14 років [62, арк. 2; 143, арк. 16; 374, 18]. Наймолодший вік в офіційних розпорядженнях влади зафіксовано в Костополі – 12 років [268, арк. 55]. Свідчення євреїв подають 10 років у Сарнах [44, арк. 133], 13 років у Корці [385, 31]. Водночас такі дані часто суперечать офіційним документам. У розпорядженні коменданта м. Корця від 6 липня 1941 р. чітко вказано вік – «жиди яки покінчили 14-тий рік життя» [143, арк. 16]. Знаходимо в наказах формулювання, за якими знак мало носити «ціле жидівське населення» [376, 387], або ж «всі жиди» [146, арк. 20 зв.].

Однією зі специфічних рис на Рівненщині було позначення домівок євреїв. На вхідних дверях зображували, рідше вивішували, шестикінецьні зірки блакитного кольору, у деяких випадках – із написами «Jude». Для порівняння, в інших районах рейхскомісаріату використовували хрести, як це було у Сквирі, Баришівці на Київщині [817, 107]. На Рівненщині виявлено сім населених пунктів, де позначали будинки: Антонівка [833, 34], Клесів [833, 421], Дубровиця [833, 285; 628], Висоцьк [581, 80], Рокитне [733], Сарни та Корець [813, р. 90; 407, 382].

Покарання за відмову носити позначки (у Корці їх не носили 5 місяців [144, арк. 131]) суттєво відрізнялися (на периферії суворіші). У Рівному за військової адміністрації це був військовий суд [146, арк. 20 зв.], у Мізочі – розстріл [62, арк. 2]. Зі встановленням цивільної влади в Рівному – штраф в 1 тис. крб. [146, арк. 20 зв.]. У Сарнах – «штраф 300 крб. і побої» в період військової влади [42, арк. 133] та штраф в 1 тис. крб. і смертна кара за цивільної влади [44, арк. 133]. Однак міру покарання часто на свій розсуд визначала місцева поліція. Наприклад,

крім грошового штрафу в розмірі 300 крб., Ф. Шварц із Сарн згадувала, що якщо поліцейський хотів, то міг вбити, і «все що хотів, то міг зробити» [24, арк. 117]. Таким чином, відзнаки ставали небезпечним чинником для євреїв в оточуючому середовищі. Вони не лише перетворювали їх власників на об'єкти нападів та принижень, а й створювали загрозу життю. Така ситуація, як відзначає В. Лауер, відбивала в євреїв бажання виходити зі своїх домівок [668, 115].

Іншим способом виокремлення євреїв була їх сегрегація у відповідних кварталах. Гетто стали паліативним варіантом «територіального розв'язання» [653, 320]. Євреїв було сконцентровано на локальному просторі та ізольовано від зовнішнього світу. Зміст створення гетто полягав в орієнтації на сплановане вимирання [788, 75]. Перебування в ньому було не лише фізичним, а й психологічним випробуванням. Такі заходи вживали з розумінням того, що всі євреї поступово будуть знищені. Ізоляція підкреслювала їх особливий статус та безправ'я – «усі права й свободи повинні були відняті у євреїв» [366, 856].

Ідея впровадження гетто на території окупованої України сформована А. Розенбергом на основі їх створення в Польщі. Документально підтверджено існування 442 гетто на території України [833, 210]. На території рейскомісаріату їх налічувалося біля 160 [559, 97]. За даними О. Богун та І. Кабанчик, на території Рівненської області функціонувало 26 гетто [339]. Щодо географічного розташування, то лише 30 % гетто на Рівненщині знаходилися в північній частині, решта 70 % – у південній та центральній, що пояснюється більшою урбанізованістю південних районів.

Указ про створення гетто Е. Кох видав 5 вересня 1941 р. [574, 78]. Уже через місяць вони виникли на Рівненщині: 5 жовтня 1941 р. – у Деражно [833, 263] та Костополі [833, 468], 6 жовтня – у Березно [833, 82]. Е. Кох зазначав, що в селах з єврейським населенням менше 200 осіб гетто створювати не потрібно [668, 114]. Тому звичною стала практика переселяти євреїв у міста із сусідніх сіл.

Дослідники виділяють гетто закритого та відкритого типу. Були й змішані. У відкритому гетто відсутнє огороження. На Рівненщині такі створили в Тучині [813 р. 214], Дубровиці [834, р. 1343-1344], Корці [834, р. 1386], на початковому етапі – у Рівному (з липня 1942 р. в ньому будується огорожа) [349, 43]. Неогородженим було гетто в Деражному [834, р. 1347]. Різняться дані щодо гетто Мізоча. Одні

джерела вказують, що огорожі не було [834, р. 1427], старожили згадують огорожу з під'єднаною до електричного струму проволокою [697, 79]. У Дубенській окрузі гетто рекомендували огороджувати дерев'яними дошками з колючим дротом [138, арк. 32]. У Сарнах огорожа з колючим дротом був заввишки 4 м [211, арк. 1], у Висоцьку – до 3 м [582, 222].

Більше двох третин із закритих гетто Волині існували менше шести місяців [813, р. 126]. На Рівненщині більшість існували 4–6 місяців. Найдовше проіснували гетто в Людвиполі – 348 днів (13 жовтня 1941 р. – 26 вересня 1942 р.), у Костополі – 326 днів (5 жовтня 1941 р. – 26 серпня 1942 р.), у Деражно – 324 дні (5 жовтня 1941 р. – 24 серпня 1942 р.), у Степані – 305 днів (5 жовтня 1941 р. – 24 серпня 1942 р.). Натомість в Олександрії гетто проіснувало трохи більше місяця (серпень-вересень 1942 р.), у Висоцьку – 52 дні (20 липня 1942 р. – 9 вересня 1942 р.), в с. Козин – лише 7 днів [53, арк. 199; 706, 37].

Влітку 1942 р. Г. Гімлер розпорядився ліквідувати гетто в рейхскомісаріаті. На Рівненщині наказ упродовж жовтня 1942 р. було виконано.

Формально в гетто повинні були перебувати всі євреї. Однак, в окремих випадках робили винятки євреям-спеціалістам та членам юденратів. Близько 20 сімей-ремісників у Варковичах жили за межами гетто [833, 131]. У Костополі вздовж паркану гетто жили фахівці-ремісники, члени єврейської ради з сім'ями (всього 100 сімей, або 500 осіб) [834, р. 1387]. У Степані ремісники також жили за огорожею. У Рівному з дозволом та без нього поза межами гетто проживало близько 25 євреїв [64, арк. 39–39 зв.]. Деякі гетто були розділені на дві частини – для ремісників-спеціалістів та решти (жінки, діти, люди похилого віку).

Особливо важливою була зайнятість у гетто, що створювала ілюзію на виживання. На 10 травня 1942 р. в рівненському гетто з 5 200 чол. працюючими були 3747 єврейських чоловіків та жінок [65, арк. 14]. Це було більше ніж у 6 районах Рівненщини (Корецькому, Гошанському, Рівненському, Олександрійському, Межиріцькому, Тучинському) на 1 вересня 1942 р. (3 521 чол.) [74, арк. 1]. Причому співвідношення між працюючими та непрацюючими було більшим у Рівненському гетто – 72 % на противагу 55 % в районах.

Умови життя були більш жорсткішими для жителів великих гетто. У Рівному електро- та водопостачання було зруйноване в ході

війни. А наказом бургомістра гетто від'єднали від водо- та електропостачання. Крім того, накопичилася заборгованість євреїв перед електростанцією м. Рівного, яка на вересень 1942 р. становила 147 676 крб. [68, арк. 65]. Поданий гебітскомісару список містив 144 прізвища євреїв-боржників [68, арк. 69-71]. Від нестачі електроенергії потерпали як фізичні, так і юридичні особи, що писали заяви міській управі про її підключення [112, арк. 1-436].

Характерною для всіх гетто була перенаселеність. В Острозькому гетто в одній кімнаті жило 10 чол. [837], у Костопільському – 10–15 чол. [834, р. 1387]. В Острожці «не те, що лягти, сісти ніде було» [719, 50].

Тяжким був санітарний стан. У січні 1942 р. Костопільський юденрат повідомив про проблеми з паливом, необхідність чищення клозету, смітників [91, арк. 68–68 зв.]. У квітні 1942 р. гебітскомісар зауважував, що в гетто панують нечистоти [65, арк. 5]. Таким чином, перенаселення спричинювала не лише незручності в побуті, а й впливала на здоров'я євреїв.

У чи не єдиній згадці про гетто в пресі Рівненщини – про Костопільське – йшлося, що там має панувати порядок і чистота, в інакшому випадку можуть бути відібрані харчі на три дні. Усі чоловіки повинні остригтися, заборонялося мати бороду, тримати собак і котів [486].

Різниця між середньовічними та нацистськими гетто полягала в ізоляції євреїв від решти населення, що прирікало їх на голод та вимирання. Е. Маньковська про Висоцьке гетто згадувала: «Я пам'ятаю голод, постійно хотілося їсти, холод, жах смерті, які весь час переслідували нас» [387, 35]. Смерть дітей від голоду зафіксована в Олександрії [834, р. 1322], 90 чол. – у Тучині [43, арк. 160]. У Корецькому гетто взимку стіни покривав лід, не було можливості помитися, розвелися воші. Якщо з труби йшов дим – змушували гасити снігом. Тому десятки євреїв замерзли від холоду [385, 33].

У саме гетто євреї потрапляли де-факто пограбованими, адже неможливо було забрати всю власність. Крім того, були накази власноруч віддати своє майно. Так, при переселенні в Деражненське гетто євреям дозволяли брати обмежену кількість речей, а решту слід було описати та завезти до районної управи [268, арк. 8]. У Дубровиці євреї мали дбати, щоб земля і будинки, ними залишені, не були «нищені при опущенні» [199, арк. 4], а при переселенні змушені отримати спеціальний дозвіл комісії, створеної юденратом про

передачу житла міській управі в належному стані [199, арк. 61]. Цинізм розпоряджень полягав не лише в тому, що механізм конфіскації набував легальності та узаконювався, а тим, що це робилося руками самих жертв.

Переселення в гетто не було одноразовою акцією, а могло тривати деякий час. Наприклад, у Рівному рання дата початку переселення, виявлена нами, – 19 листопада 1941 р. [131, арк. 203], остання – 6 травня 1942 р. [65, арк. 11 зв.]. Натомість у Дубровиці [834, р. 1343], Костополі [834, р. 1387] євреям давали 3 дні для переселення. Зазвичай, для гетто виділяли найбільш кваттали. У Рівному відведено дві-три вулиці на околиці міста [787, 90]. Інколи були винятки – гетто в Мізочі створено в центрі містечка, де проживала більшість євреїв [699, 308].

Загалом, територія гетто була створена для проживання євреїв, однак у Сарнах там розмістили ромів, були й одиничні випадки проживання деякий час українців, а Костопільський окружний комісар Ленерт у лютому 1942 р. погрожував частину польського населення в Березному перепроводити у гетто «в разі невиявлення лояльності польського населення» [92, арк. 173].

Таким чином, створення гетто стало одним з етапів вирішення «єврейського питання». Євреїв сконцентровано на локальному просторі та ізольовано від зовнішнього світу. Такі заходи дозволяли контролювати єврейське населення, використовувати та поступово знищувати. А заборона контактів із місцевими жителями різко знижувала шанси на порятунок.

Встановлення комендантських годин для цивільного населення було порушенням прав на вільне пересування. Їх тривалість була неоднаковою і залежала від різних факторів (пори року, настроїв влади тощо). Наприклад, з 10 вересня 1941 р. в Рівному комендантська година тривала з 20 до 5 год. [374, 19; 377, 337], з 1 листопада 1941 р. – з 19 до 6 год. [59, арк. 2 зв.; 60, арк. 2 зв.], з 23 жовтня 1942 р. – з 21 до 6 год. [60, арк. 29 зв.], з 1 вересня 1943 р. – з 21 до 5 год. [60, арк. 55a]. У Здолбунівській окрузі з 25 червня 1942 р. такий час становив з 22 до 4 год. [292, арк. 30], в Острозі в червні 1943 р. – з 21 до 9 год. [87, арк. 127]. Однак практично завжди євреїв обмежували в часі більше ніж решта населення. У Рівному з 11 липня 1941 р. поляків та євреїв було обмежено на одну год. (до 20-ї) [146, арк. 20 зв.], у Костопільській окрузі – на дві год. (з 1 червня 1942 р. – до 20 год.) [94, арк. 62].

В Острозі комендантська година для євреїв починалася о 18 год., для решти населення – о 21 год. [415]. У Мізочі євреям можна було виходити на вулицю до 20-ї год. [62, арк. 2]. Найбільш несприятливе становище було Сарнах, де з 1 листопада 1941 р. євреї не мали права з'являтися на вулицях після 17.30 [219, арк. 24]. Така ситуація негативно впливала і на решту населення, якому євреї не могли надавати послуги після вказаного часу. З приводу цього бургомістр Сарн просив гебітскомісара продовжити комендантську годину 4 євреям до 20 год., як для решти населення, щоб вони могли виконувати свої обов'язки працівників аптеки [217, арк. 24].

Обмежили можливість руху після сегрегації в гетто, коли дозволили переходити на арійську сторону за перепустками. Лише євреям забороняли відкрито ходити тротуарами. Наприклад, у Дубровиці [787, 161], Сарнах дозволяли ходити тільки по мостовій [44, арк. 134]. У Мізочі при зустрічі з німцями євреї змушені були знімати капелюхи [834, р. 1427-1428].

Крім того, євреям відмовлено в пересуванні між населеними пунктами. У Рівному така заборона видана 15 жовтня 1941 р. Порушення наказу карали штрафом від 50 до 1000 крб. або арештом [59, арк. 2 зв.; 60, арк. 2 зв.]. В Острозькому районі за це розстрілювали [374, 23]. Згідно з наказом рівненського гебітскомісара від 2 квітня 1942 р. без посвідчення транспортної комендатури проїзд потягом євреям також був заборонений [69, арк. 11]. Натомість особам арійського походження дозвіл на подорожній рух «від світанку до смерку» не був потрібен [59, арк. 2; 60, арк. 2].

Для полегшення розшуку «злочинців» місцеве населення змушували вивішувати евіденційні (домашні) листи зі списком осіб, що перебували в домі. Окремо слід було вписувати осіб, які знаходилися тимчасово понад 8 год. [60, арк. 31, 82, арк. 22]. Отже, у випадку пересування євреїв в інший населений пункт їх місцезнаходження було легко виявити.

Іншим аспектом антиєврейських заходів стало продовольче питання. Скорочення продуктів місцевому населенню було однією з ознак окупаційного режиму. У листопаді 1941 р. А. Гітлер на таємній нараді у Східній Пруссії прийняв рішення про створення штучного голоду в Україні задля зменшення їдців у регіоні [671, 21]. Хоча ще в жовтні 1941 р. адміністрація рейхскомісаріату погодилась, що місцеве населення, крім етнічних німців, не повинно споживати понад 1000 г

хліба та 10–50 г м'яса на тиждень. У грудні було розроблено план збільшення постачання Рейху шляхом зменшення чисельності «надлишкових споживачів», якими стали «євреї і населення українських міст, таких як Київ» [377, 348]. Для працюючих міських жителів встановлено норму в 250 г хліба на добу. Довозити продукти із сіл забороняли [774, 98]. Наслідком реалізації плану стало зменшення населення міст України на 53 % [723, 213].

Норми розподілу продовольства між неєврейським населенням і євреями були дискримінаційні. Відповідно до наказів Е. Коха євреї отримували їжу лише за її наявності, і причому половину продуктів від I групи, тобто прирівнювалися до малолітніх дітей (до 14 років) непрацюючого населення [785, 156]. Хлібні картки видавали тільки працюючим євреям. У березні 1942 р. (на прикладі Здолбунівської управи) ця група мала отримувати: м'яса – 50 г, борошна – 250 г, споживчих продуктів – не отримувала, картоплі – 1000 г, городини – залежно від запасів [124, арк. 36]. У квітні 1942 р. кількість картоплі та борошна збереглася на тому ж рівні, ще належало 250 г круп, 750 г хліба, жиру – 35 г, цукру 25 г [135, арк. 45]. Натомість в умовах окупації не завжди вдавалося виконувати навіть такі норми. Якщо малолітнім дітям-неєвреям давали мізерну кількість м'яса, то всім євреям це було заборонено. Єврейські діти, які мали право на 100–150 г хліба, після потрапляння в гетто отримували вдвічі менше [813, р. 130–131]. Як виняток, отримувати харчі I групи могли євреї, які працювали для єврейської ради, II-ї – сама єврейська рада, а євреї, котрі працювали на німецькі установи, отримували III групу [134, арк. 75, 76]. Однак таких були одиниці.

Через недоїдання потерпали євреї-робітники. Якщо хлібна норма працюючого єврея на Волині коливалася від 250 до 300 г на день, то після сегрегації в гетто – 100–150 г. Тобто калорійність харчування становила 520–780 кал, а в період перебування в гетто – 260–390 кал., коли для фізичної праці по 10 год. на добу необхідно 4500 кал. [813, р. 131]. Насправді реальна калорійність виявиться меншою, адже хліб тоді випікали низької якості. Відомо, що за наказом Рівненського гебітскомісара змінювався склад компонентів хліба, коли замість пшениці використовували гречку, ячмінь, просо [718, 122].

Інший спосіб обмеження прав євреїв полягав у забороні цивільних відносин. Заборона одружень між євреями та неєврейським населення уподібнювала їх до недієздатних осіб [60, арк. 25] або до

одружень родичів чи подвійних одружень, що заборонені [487]. 13 березня 1942 р. в Рівненській окрузі не лише забороняли, а й відміняли шлюби, що були укладені між євреями та іншим населенням [60, арк. 9]. Акти заборони мали ретельно виконувати, про що свідчать «нагадування» рівненського гебітскомісара (13 березня 1942 р.) [60, арк. 9], (9 квітня 1942 р.) [69, арк. 13], (26 жовтня 1942 р.) [60, арк. 29 зв.; 174, арк. 24]. В останньому хоча і надавалася теоретична можливість одруження між євреями та напівєвреями, однак відзначено обов'язковість дозволу гебітскомісара на одруження з особами, які мають діда або бабу євреїв [60, арк. 29 зв.; 174, арк. 24]. Виникла можливість одружень між тими, хто був на одну чверть євреєм. Але такий дозвіл міг дати окружний комісар лише тоді, коли «жидівський мішанець не признається до жидівської релігії» [2, арк. 3 зв.], що на практиці здійснити було мало можливо. Крім того, постанова рейхскомісара України «про тимчасові правила до одружень та розлучень» від 11 травня 1942 р. визнавала дітей, які народилися від таких шлюбів, незаконно народженими [60, арк. 25]. А в середині 1942 р. в гетто на території СРСР було заборонено народжувати дітей [559, 130].

Згідно з розпорядженням рейхскомісара України від 1 липня 1942 р. в документі про народження записувалося не лише прізвище, ім'я дитини, місце, день народження, ім'я та прізвище батьків (їх професія, місце помешкання), а й віра та національність, забороняли релігійно-шлюбні урочистості. Порушення розпорядження загрожувало штрафом або смертю [60, арк. 64–64 зв.]. Крім того, встановили податок на новонароджену дитину, який не сплачувала жодна інша національність, що нагадувало 20–25 % «жидівський податок», що платили лише євреї. У Костопільській окрузі такий податок запроваджено з 1 січня 1942 р. і він становив 10 % від доходу батьків. Причому в перший місяць народження дитини в обох батьків забирали весь місячний заробіток [176, арк. 14; 700, 89].

Боронити свої права євреї не мали можливості, адже це їм було заборонено. У рейхскомісаріаті «Україна» судове керівництво, організоване наприкінці листопада 1941 р., розміщувалося спочатку в Бrestі, а потім у Рівному. 26 листопада 1941 р. Е. Кох видав розпорядження про воєнно-польові суди (у документі – про відкриття надзвичайних воєнних трибуналів) [558, 31]. Результат справи таких судів – виправдання або смерть. Оскільки заходи проти євреїв (як і проти партизанів) підпали саме під цей пункт, шансу на виправдання в євреїв не було.

З 19 грудня 1941 р. євреї не мали права на оскарження рішень німецького суду [813, р. 91].

Релігійна наруга проявлялася в різних аспектах, адже юдаїзм був такою ж вигаданою небезпекою для арійського світу, як і пропагований «жидо-більшовизм». У найважчому становищі опинилися рабини. У першу чергу їх винищували як представників релігії, яка, з погляду окупантів, становила загрозу «новому порядку» [651, 142]. У Корці їх змусили винести священні книги з синагоги, облили бензином і підпалити. Деякі з них померли від розриву серця. Увесь процес фотографували. На голові рабинів вистригли хрести та змусили один одному поголити бороди. Для спалення великої синагоги використано бочку з бензином [833, 463]. У Радивиліві після публічного спалення богослужбових книг та сувоїв Тори їх змусили танцювати джигу [834, р. 1453]. В Степані старим євреям відрізали бороди [834, р. 1477]. У Дубно виривали бороди, примушували танцювати, співати, молитися [384, 354–356]. У Костопільському гетто забороняли носити бороду [486]. У Корці [833, 453], Рафалівці [824, 140] євреїв похилого віку запрягали у вози і перевозили вантажі. Присланих у Київ на роботу межиріцьких євреїв годину змушували бігати, стрибати, танцювати та співати «Алілуя» [716, 158]. Тіла клеванських євреїв лишали на поживу собакам і свиням протягом трьох діб [806, р. 225]. Під час розстрілів у Сосонках самих євреїв змушували засипати землею розстріляних [209, арк. 36]. Таким чином, глум та зневага до євреїв, їх духовних цінностей стали звичним явищем і не вважалися чимось ненормальним, адже пропагувалися владою.

Заборонено ритуальне вбивство тварин. У рейхскомісаріаті діяла постанова, за якою «...різання, то значить без оглушування повільним спуском крові» вважалось мученням тварин і заборонялося [602, 60]. На вбивство тварин слід було мати спеціальний дозвіл. У Рівненській окрузі з 15 липня 1942 р. це можна було робити лише за спеціально виданим квитком, що в промислових цілях діяв місяць, а в приватних – 14 днів [60, арк. 24 зв.–25]. Таким чином, законне збереження традицій кошерної їжі унеможливлювалося.

Дискримінація за релігійним критерієм поєднувалася з трудовою, адже євреї повинні були працювати у святий для них день. Від 14 серпня 1941 р. за розпорядженням ортскомендатури всі єврейські підприємства мали працювати в суботу [127, арк. 227] та їм було заборонено торгувати в неділю [591, 6].

Руйнуванню підлягали й культурні, релігійні пам'ятки та споруди. У Костополі знищено єврейське кладовище [710, 44]. У Межирічі євреїв змусили порозбивати могильні плити на кладовищі [716, 157–158]. Матеріальних збитків понесли синагоги. Акти комісій свідчать про їх руйнування та грабунок у перші дні окупації. На жаль, способи фіксації збитків у НДК не дозволяють дослідити точні цифри втрат, бо тут вказуються загальні дані по установах усіх конфесій. Так, в акті по Мізоцькому району подану загальну суму втрат на 1 590 647 руб., що включало православні храми, католицькі костели та синагоги [198, арк. 158]. Однак фрагментарні дані дають деякі уявлення про масштаби руйнувань. 4 липня 1941 р. зруйновано синагогу в Олександрії при збитках на 250 151 руб. [329, арк. 28]. Акт по м. Корець зафіксував у перший день окупації 5 липня 1941 р. знищення найбільшої «маючої багато цінностей» синагоги. Протягом наступних 10–12 днів було пограбовано та спалено ще 15 синагог. Тільки дві будівлі з 18 збереглися в напівзруйнованому стані [205, арк. 75]. Збитки синагог становили 7 098 000 руб. [205, арк. 75 зв.]. Найбільше постраждала Велика синагога – 1 078 000 руб. (срібна корона – 10 000, алтар (покритий золотом в 30 кг.) – 300 000, мідне панікадило вагою в 1 кг – 500 000, пергаментні тори – 50 000 та ін. [205, арк. 76]. В Острозькому районі збитки понесли всі 12 синагог. Розграбована головна синагога площею 44 600 м² (алтар, папірусні тори, підсвічники, чаші тощо) [195, арк. 77 зв.]. У м. Остріг були збитки на суму 7 453,3 руб., у Тучинському районі – 2 668,3 руб. (7 синагог) [329, арк. 1–2]. 13 травня 1943 р. в Деражному спалено 2 синагоги, на відбудову яких потрібно було 990,022 руб., а збитки синагоги в Людвиполі – 279 руб. [329, арк. 2–4]. У Рівному з 22 синагог повністю знищено або розібрано 17 [1, арк. 6].

Крім матеріальної, синагоги піддалися культовій нарузі. Усі синагоги Волині були закриті до кінця липня 1941 р., а їх приміщення перетворені у зерносховища і склади. У Рівненській Великій синагозі складали майно розстріляних євреїв, пакували його та вивозили до Німеччини [606, 337; 285, арк. 19]. Згодом у ній євреї змушені були розпалювати вогнище священними для них єврейськими молитовниками, щоб не замерзнути взимку на роботі [386, 40]. У Клеванській синагозі було спалено 206 чоловік [720]. У Рокитному німці перетворили будівлю синагоги в майстерню для власних потреб [417].

Сексуальна наруга, очевидно, була досить поширеним явищем, зважаючи на безправність євреїв. У Млинові нацисти гвалтували

жінок і дівчат, а потім розстрілювали [20, арк. 85]. У Корці, як згадував Н. Анапольський, гвалтували 13–15 літніх єврейських дівчат на очах матерів, а на очах дітей та чоловіків – жінок та матерів [385, 32]. Дівчата нівечили свої обличчя, щоб не привертати уваги. За свідченнями В. Булаха, у Корці німці вибирали гарних дівчат і «на очах у всіх робили те, чому Гітлер їх вчив» [293]. Група поліцейських у селі Погост Морочнівського району в липні 1941 р. згвалтувала єврейку [275, арк. 54]. Зазначалося, що грабіж і згвалтування в Рівному стали щоденним явищем [409].

Більшій системності це явище набирало в період гетто. За кілька днів до ліквідації Мізоцького гетто німці заходили в будівлі і гвалтували жінок. Одну з вагітних вдалося врятувати чоловіку, що закрив її власним тілом [324, арк. 5]. Улітку 1942 р. у Минові поліцейські Ковальчук і Шпортюк намагалися зробити наругу над дочкою єврея Поташа, якого разом із жінкою за спротив вбили [43, арк. 226]. У гетто Дубровиці на вечір комендант обирав собі дівчину, а на ранок віддавав її поліцейським [684, 168].

Заради життя рідних інколи євреї добровільно йшли на сексуальний контакт із ворогом. У серпні 1941 р. комендант м. Здолбунів пообіцяв випустити арештованого єврея, якщо його донька проведе з ним ніч. Донька умову виконала, однак комендант слова не дотримав і єврея не відпустив [213, арк. 101]. В Острожці відомо про двох єврейок, «які обслуговували» управителя району Фогеля і яких він вбив власноруч [719, 51].

Отже, втілюючи плани з морального та фізичного винищення євреїв, окупанти включали не лише безпосередню ліквідацію жертв Голокосту, а й їх особливе правове становище. Заходи примусової реєстрації, ідентифікації, носіння спеціальних позначень, сегрегації в гетто, обмеження цивільних правовідносин, пересування тощо перетворювали їх в об'єкт принижень.

Таким чином, заходи нацистів позбавляли євреїв практично всіх прав, якими в обмеженому вигляді могли користувались інші національності. Це створювало ефект «другого сорту» в очах суспільства та перетворювало їх на соціальних ізгоїв. Протистояти такій політиці можливості не було, адже не існувало жодного нормативного акту, який би унеможлилював переслідування.

2.3. Економічна експлуатація євреїв

«Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття... Не один розживеться добром набраним».

Опис розгрому мізоцького гетто
зі щоденника свідка

Економічна експансія Рейху та експлуатація окупованих територій були одними з визначальних рис окупації. Відповідні плани були розроблені до нападу на СРСР і сформовані в «Директиві про керівництво економікою» в червні 1941 р. Призначення захоплених земель, за документом, полягало в забезпеченні Рейху ресурсами для ефективного ведення війни [677, 64].

Місцеве населення повинно було працювати для забезпечення матеріальних благ Рейху, а у випадку з євреями економічні інтереси були пов'язані ще й з ідеологічним фактором. Розпорядженням від 5 серпня 1941 р. А. Розенберг зобов'язав до праці місцеве населення від 18 до 45 років [2, арк. 40 зв.]. Водночас окремою постановою (від 16 серпня 1941 р.) для євреїв такий вік встановлювався від 14 до 60 років [656, 592; 353, 546]. Зазначимо, що на практиці й такі дискримінаційні норми нехтувалися: за потреби нижня межа опускалася, а верхня піднімалася. О. Левін з Рокитного працював на скляному заводі у 9 років [414, р. 17]. 10-річні євреї носили цеглу при побудові депо в Сарнах [44, арк. 133]. У Корці праця дітей застосовувалася при копанні траншей [385, 32]. Натомість на цукровому заводі Корця римар Барах Хаскель працював у 63 роки, а лійники Гільман Йосиф та Іміцький Аврум працювали вдома та мали 67 та 66 років відповідно [141, арк. 33].

Численні постанови фіксують покарання за ухилення від праці. В одних випадках кара визначалась «самими суворими мірками» [142, арк. 9], смертною карою [353, 546], а в інших – ув'язненням та штрафом [32, арк. 1].

Характер примусових робіт залежав від реалій окупації краю, коли багато установ слід було відновлювати після руйнування. У регіоні це доцільно проілюструвати наказом гебітскомісара Костопільської округи Ленерта від 25 липня 1941 р. У розпорядженні визначено такі види робіт: «а) для будівлі доріг в районах та громадах; б) для знесення розбитих і зруйнованих під час війни будинків, хлівів і парка-

нів; в) для встановлення порядку і чистоти в громадах, містах, а також для збирання залишеного після війни військового майна так, щоб воно було здатне до транспортування; г) для поліпшення загального вигляду міст і сіл». У розпорядженні зазначено, що роботи є в такому обсязі, що ніхто не може сидіти склавши руки. Робота не оплачувалася і була обов'язковою для кожної людини [711]. Такі розпорядження дублювали з інших указів. Наприклад, подібний указ генерал-комісара Волинь–Поділля [142, арк. 9].

Соціально-правове становище євреїв сприяло залученню цієї групи поряд з військовополоненими для примусових робіт найпершими. Під час використання робочої сили слід було звертатись до Бюро праці [184, арк. 26 зв.]. Часто в заявах вимагали робітників негайно, тому у відповідях наявні зауваження надсилати заявки хоча б за день до виконання робіт. У Костополі в липні 1941 р. голова управи повідомляв, що в іншому випадку питання «налагоджено позитивно не будуть» [132, арк. 1а].

Про попит на євреїв як на безкоштовну (та безправну) робочу силу свідчать дані про єврейських робітників, які були зафіксовані «окремим списком» з іншими національностями. Керівники підприємств і відомств часто вимагали саме «жидівської» робочої сили. У серпні 1941 р. «визначити жидів до роботи» вимагала Рівненська контора заготівлі сіна, серед яких повинні були бути 2 чоловіки (теслярі) з пилкою і сокирою, один столяр з інструментами та скляр, на наступних два дні – 4 жінки і 5 чоловіків «жидів» [169, арк. 8–9], у вересні 1941 р. – 4 євреї з пилками і сокирами [169, арк. 10]. Причому ця організація використовувала євреїв на роботах в інших установах, зокрема, в Рівненському Центросоюзі для перевезень. Тоді власними підводами вантаж перевозили Гуня Давид та Мінюк Бенямін [169, арк. 7].

Одними з основних робіт було будівництво доріг, на якість яких постійно нарікали нацисти. У серпні 1941 р. на шосе Рівне–Острог щоденно працювали 10 євреїв з Млинова та 5 з Муровиці [158, арк. 11–12]. Корецька районна управа в липні 1941 р. використовувала працю євреїв на ремонті доріг та ушкоджених під час війни будинків [140, арк. 6].

Однак найбільш актуальним стало впорядкування центру рейхс-комісаріату – м. Рівне. 22 і 25 червня місто бомбила німецька авіація [724, 88]. Нищення міст окупантами радянська історіографія пояснювала тим, що міське населення було найбільш організоване, здатне

створити підпілля для боротьби з ворогом [769, 131]. Радянські дані засвідчували в області «одні пожарища замість сіл» [758, 436], у перші дні окупації в Рівному «палали цілі квартали міста» [387, 11], під час бомбардувань загинуло 4000 жителів. Загалом місто, що мало 5000 будинків, за час окупації втратило 845 житлових будинків і будівель [378, 4; 693, 59], ще понад 3000 будинків потребували капітального, середнього та поточного ремонтів [365, 293]. В області всього знищено 25 838 житлових будинків і 41 459 надвірних будівель. Зруйновано 198 шкіл повністю і 187 частково [749], спалено 29 населених пунктів [33, арк. 1]. У самому Рівному серед 675 націоналізованих будинків [118, арк. 13–15] (за іншими даними – 677 [118, арк. 6–8 зв.]) 58 значилися як погорілі. У списках будівель, призначених на розібрання в 1942 р., таких було 85 на 29 вулицях [118, арк. 4].

У таких умовах постала нагальна потреба в робітниках, центральну нішу яких зайняли євреї. Майже щодня міська управа Рівного, особливо в перші місяці окупації, використовувала їх на роботах. Наприклад, серед 9 робітників, направлених на впорядкування міста 17 вересня 1941 р., усі були євреями [114, арк. 84].

Потребу відновлюваних робіт у місті заповнювали також робітниками з сусідніх сіл. У лютому 1942 р. в Рівному працювали 9 євреїв від 16 до 36 років з с. Мочулки Клеванського району [81, арк. 53].

Першорядність будівельних робіт визначалася наказами місцевих посадовців. У вересні 1941 р. окружний комісар Клевая радив коменданту української міліції використовувати євреїв лише для будівельних робіт, на інших роботах – лише у край важливих випадках [139, арк. 1].

Крім загальних робіт, 700 євреїв працювали в окремому трудовому таборі в Костополі (лісопильна промисловість) [813, р. 124–125]. Ще один примусовий табір праці для євреїв відомий у с. Сморгва Млинівського району (вересень 1942 р. – вересень 1943 р.) [824, 138]. Застосовувалася єврейська праця і в організації Тодт, куди відповідно до директиви рейхсміністра від 9 листопада 1941 р. включали населення окупованих територій та військовополонені. Серед них у Рівному було зафіксовано працівників-євреїв. У травні 1942 р. працювали 32 євреї [164, арк. 10], у червні – 18 [164, арк. 13], а в березні для цього було використано працю 19 львівських євреїв, серед яких були електрик, маляр, інсталятор, столяри, слюсар, скляр, водопровідник, художник, шпалерник [164, арк. 3].

Зважаючи на період окупації (літо), додалася й робота із впорядкування шкільних закладів, які за наказами відомств мали бути відремонтовані до середини серпня 1941 р., наприклад, у с. Оженин Острозького району – до 15 серпня 1941 р. [88, арк. 1]. Для ремонту Ужинецької школи з 5 по 15 серпня 1941 р. було залучено євреїв із Млинова [158, арк. 5].

Євреїв-спеціалістів обліковували за спеціальними списками. Збереглися списки римарів, мотузників у м. Корці на травень 1942 р. [141, арк. 14]. Кваліфікованих спеціалістів звільняли від інших робіт. Наприклад, у Дубровиці вирішено «не уживати» до примусових робіт родину Воловельських, що відповідала за роботу друкарні (друкар Мордух, укладач Лейзер, друкарський майстер Шмуль, палітурщиця Геня) [199, арк. 4].

Особливо експлуатували єврейське населення після сегрегації його в гетто. Станом на 10 травня 1942 р. в Рівненському гетто з 5 200 жителів було 3 747 працюючих євреїв [65, арк. 14]. За підрахунками бургомістра, 1000 єврейських робітників – це 20 000 робочих днів на місяць і 4 000 робочих днів примусових робіт на місяць. У наказі юденрату він зауважував, що кожен тиждень повинно бути біля 1 000 євреїв у його розпорядженні [65, арк. 13]. Зазначено, що понад 2 000 євреїв працювали у військових відомствах, на залізниці, у військово-будівельній організації «Тодт». Крім того, на різні щоденні роботи юденрат повинен був відсилати по 100–150 робітників [65, 14–14 зв.].

Слід зазначити, що на роботи задіявали різні групи людей. У Рівному від 17 квітня 1942 р. всіх жителів зобов'язували до таких робіт 2 дні на тиждень (середа та субота) для усунення бруду, гною, води, снігу, льоду [62, арк. 3]. Однак лише євреї зазнавали дискримінації, адже працювали у святкові для них дні. У Сарнах євреї працювали 2 дні на тиждень, а місцеве населення – 1 день [44, арк. 133].

Загалом, використання праці євреїв на роботах мало на меті отримання найбільшого прибутку. Тому, перебуваючи в гетто, практично всі бранці були задіяні до різних видів робіт і працювали до самої ліквідації. У Мізочі цукровий завод, на якому працювали євреї, за день до акції давав цукор, тому жертви не думали, що їх будуть знищувати [325, арк. 5].

Тривалість робіт для євреїв та військовополонених була практично завжди більшою, ніж для інших категорій. У січні 1942 р. працівники будівельного відділу починали роботу о 8 год., а євреї – о 7 год. [163,

арк. 2]. В Острозі вони працювали від 6 до 18 год. [586]. Як заробіток працівники отримували лише їжу. В Олександрії, Дубровиці, Рокитному видавали пів кілограма хліба на день, у Людвиполі – тарілку водянистого супу [813, р. 103]. Примусові роботи в Рівненському гетто були щоденними та тривали 8–12 год. на добу [65, арк. 14–14 зв.]. У Дубровицькому гетто працівників забирали о 9 год., а приводили о 17 год. [348, 88].

Часто важкі роботи поєднувалися з моральним приниженням та фізичним насиллям, що нерідко ставало причиною каліцтва та смерті. За спогадами В. Барац, під час виходу євреїв на роботу в Рівному «одного арештували, другого побили, а третій взагалі не вернувся живим» [386, 53]. У Межирічах євреїв-робітників скидали в річку [716, 159]. У Корці їх змушували збирали руками сміття, бите скло, не даючи віників та лопат [385, 31]. У Здолбунові на фірмі «Юнг» били робітників-євреїв усім, що було під рукою – цеглою, гумою. Після таких побоїв були відомі випадки смерті [325, арк. 6].

Інкони після виконання робіт працівників позбувалися. Протягом 2 місяців групами по 20–30 чол. було розстріляно 350 корецьких євреїв, які ремонтували дороги та копали траншеї [385, 35]. Також під виглядом відправлення на роботи корецьких євреїв вивозили в напрямку Новоград-Волинського і розстрілювали в лісі [642, 79].

Бувало, що євреї ставали заручниками розпоряджень різних чинів. У Здолбунові повісили столяра Динера за те, що не встиг одночасно виконати накази коменданта Зейлера та гебітскомісара Маршала [213, арк. 222].

Єврейські робітники, як і військовополонені, не мали трудових книжок, права на відпустку, соціальне страхування, премії. Разом із циганами, військовополоненими та закордонними робітниками, які працювали тимчасово, вони не мали права на медичне обслуговування – «охорону хворих» [2, арк. 115 зв.; 130, арк. 28; 171, арк. 177].

Загалом, ставлення до євреїв можна частково охарактеризувати тезами Г. Герінга щодо остарбайтерів: «Німецьким фаховим робітникам належить озброєння, лопати та приладдя для биття каміння – це не їхнє завдання, для цього є росіяни» [803, р. 137]. Але і в такому разі становище євреїв було гіршим, адже остарбайтери потрібні були живими, а кінцева мета вирішення «єврейського питання» – смерть. Побоями та голодом домагалися скорочення межиріцьких євреїв у Києві. Робітників били по головах, коли ті вантажили 30–40 метрові

колоди. Хліб, що кидали перехожі, – боялися взяти під страхом розстрілу. Для їжі давали вбитих собак та мертвих коней [716, 159-160].

В особливий об'єкт принижень перетворилися єврейські жінки. У Сарнах їх змушували чистити туалети голими руками [834, р. 1464]. У Корці вони працювали на копанні траншей разом із євреями-чоловіками [385, 32], у Корнині копали окопи та прали одягу німцям [396, 403], ставали об'єктами сексуальних принижень. У документах управ зустрічаються факти залучення єврейських робітниць лише до «чорнових» робіт. У Костополі вони висаджували дерева [132, арк. 72]. У Млинівській районній управі працювали як прибиральниці [157, арк. 2].

Нарахування відомствам, в яких працювали єврейські жінки, були меншими за тих, де працювали чоловіки. Година чоловічої роботи в санітарному відділі Сарн у квітні 1942 р. оцінювалася 5 крб. 60 коп., а жіночої – 4,48 коп. [216, арк. 45].

Загалом, погодинна оплата робітникам промисловості на території рейхскомісаріату встановлювалася на підставі розпорядження Е. Коха «Про врегулювання умов праці та заробітної плати на території РКУ» від 1 грудня 1941 р. Згідно з ним визначалися тарифні ставки відповідно до віку та рівня кваліфікації – від 0,75 крб. за год. практикантам до 2,5 крб. за год. майстрам [677, 71]. Жінки та євреї отримували 80 % цієї суми.

Оплата праці застосовувалася поденно та погодинно. Найбільш оплаченими спеціальностями робітників поденно була робота столяра та пічника – 16 руб. [123, арк. 2-3], у тесляра – 12 руб. [123, арк. 1]. За одними відомостями бляхар отримував 8 руб. [119, арк. 14], за іншими – 7 [119, арк. 40]. Шкляр отримував від 7,68 [119, арк. 16] до 9,6 руб. [119 арк. 40]. Простий робітник отримував найменшу плату – від 3,84 руб. (за відбудову публічного клозету та ремонт будівель шкіл) [119, арк. 34; 121, арк. 1; 3] до 4 руб. на день (за ремонт будинків) [119, арк. 14; 121, арк. 4].

Окремі фахівці були особливо затребуваними. За ремонт готелю «Централь» слюсарю-інсталятору Х. Лузеру 3 серпня 1941 р. виплачено 120 крб. [122, арк. 6], за ремонт будинку по вул. Кавказька, 20 (прочищення умивальні, ванни) – 50 крб. [122, арк. 7], за ремонт у будинку «Вітшашт Інспектiон України» по вул. СС центрального обігріву та каналізації – 200 крб. [122, арк. 12] тощо.

Водночас в оплаті праці євреїв спостерігалася дискримінація порівняно з іншими групами населення. Євреї-робітники м. Рівного Кушнір Шиман та Сліпий Мойша в серпні 1941 р. мали ставку 10 крб. на день. Водночас працівники зі слов'янськими прізвищами Потоцький Йосип, Потоцький Іван, Гай Йосип, Гай Станіслав – 20–24 крб. на день [120, арк. 1].

Дискримінаційною була політика оподаткування. Після встановлення німецького ладу до переліку радянських податків додалися нові («жидівський податок», податок на собак тощо). Серед надходжень міської управи м. Рівного з 17 податків лише з податку на розвиток сільських громад, колгоспів та ґрунтового податку не було надходжень, адже це було місто [128, арк. 3].

Євреї стали єдиною групою, що сплачувала окремий податок за національність – «жидівський податок». З 1 липня 1941 р. державні установи та інші підприємства й організації, де працювали євреї, повинні були сплачувати 20 % – різницю між загальноустановленими ставками заробітної плати і ставками, установленими для «жидів» [172, арк. 9; 216, арк. 31]. Такі інструкції отримали всі установи та підприємства, що «утруднювали в себе жидів», зокрема, в Рівному – електростанція, водогон, броварня, цегельня [127, арк. 60]. У розпорядженні Е. Коха від 21 жовтня 1941 р. підкреслювалося, що це не одноразовий податок, а один з інших загальних податків, тобто «на місцях» спочатку його могли сприймати як тимчасовий чи одноразовий [130, арк. 68]. Загалом, розмір відррахувань від встановленого податку фактично не був статично визначений. Хоча в жовтневому розпорядженні Е. Коха його було встановлено на рівні 20 %, однак зазначалося, що за необхідності податок можна підвищити. Це пояснювалося тим, що з євреїв, які мешкали в гетто, не стягували квартирну плату, а також будівельний податок. Щоб таку «різницю в надходженнях» компенсувати, дозволялося підвищувати оподаткування «жидів» [130, арк. 68]. Таким правом сповна скористався окружний комісар Костопільської округи Ленерт, який з 1 січня 1942 р. встановив податок 25 %, причому в документі зазначено, що для цього податку кінцевих обмежень немає [176, арк. 14]. Крім того, Ленерт з 1 жовтня 1941 р. вводив 25 %-й податок для євреїв-спеціалістів – лікарів, зубних лікарів, ремісників, інших ремісників та спеціалістів, «котрі працюють по своїх спеціальностях і мають грошові прибутки» [155, арк. 87]. А з 1 січня 1942 р. вони мали сплачувати 10 %-й податок

на новонароджених дітей – т. зв. податок на «жидівських спеціалістів». Емансипація заробітної плати на рівні 20 % усім жінкам була закріплена законодавчо. Але навіть таким чином їх становище вирізнялося від єврейського, адже євреї не мали права отримувати 25 %-ві надбавки за працю, а також 20%-ві – «за справність», тоді як на це мали право всі інші групи. Також діяла норма, за якої вимагання вищої плати за встановлену суворо карали [292, арк. 7-9].

Дискримінація євреїв стала звичним явищем, однак прірва виглядала ще більшою, якщо порівнювати їх становище з фольксдойчачами. Працівниці управи м. Рівне Баум Єлизаветі було встановлено 5-ту групу, належало 40 % доплати за чинність і 50 % як особі, належній до німецького народу [116, арк. 3, 4].

Таким чином, завдяки єврейським робітникам фінансово наповнювалися бюджети управ. Аналіз бухгалтерських звітів засвідчив, що більші надходження отримували міські в порівнянні з сільськими та районними управами з огляду на те, що єврейське населення концентрувалося в містах. Так, Рівненська міська управа за 1942 р. отримала 391 423,15 крб. прибутку від зекономлених на євреях грошак. Їх частка серед інших надходжень становила 2,35 % при загальних прибутках на 18 126 067,12 крб. У районних управах така частка була меншою – не дотягувала до 1 %. Навіть у порівнянні з найбільш прибутковим місяцем 1942 р. – вереснем – у Корецькому районі (818 працюючих євреїв [74, арк. 1]) вона склала 0,94 % (3814,39 крб. із загальних надходжень на 404 853,72 крб.) [70, арк. 17, 21], у Гощанському районі (277 працюючих євреїв [74, арк. 1]) – 0,73 % (2225,04 крб. з 306 926,14 крб.) [73, арк. 15, 19], в Олександрійському районі (439 працюючих євреїв [74, арк. 1]) – 0,96 % (2114,78 крб. з 219 884,16 крб.) [72, арк. 11, 13]. В інші місяці спостерігаються ще менші показники. Винятком може слугувати Тучинська районна управа (1356 працюючих євреїв [74, арк. 1]), де фінансові звіти свідчать про частку 4,19 % (9874,13 крб. з 235 642,13 крб.) у вересні 1942 р. [71, арк. 7].

Однак, аналізуючи фінансові надходження управ, не слід применшувати внесок «жидівського податку» в економіку краю. На прикладі Рівненської міської управи з 17 зафіксованих податків, 14 із яких давали реальні надходження, «жидівський» у 1942 р. знаходився на 8-й позиції. Серед інших він перевищував страхові платежі у 2,7 раза, податок на кіно – у 5,45 раза, податок на собак – у 4,53 раза, податок від будівель – на 3,21 раза, прибутковий податок від

підприємств – у 4,11 раза, податок від безтоварних операцій державних підприємств та організацій усупільненого сектора – у 1,14 раза. Водночас податок поступався надходженням за підтримку народного здоров'я в 11,25 раза, за оплату за наймання помешкань – у 21,2 раза, прибутковий податок від зиску підприємств – у 1,55 раза, промисловий податок – в 1,16, оборотовий податок від безтоварних операцій приватних підприємств і осіб – у 1,53 раза, податок від продажу товарів приватних підприємств і осіб – у 3,67 раза, оборотовий податок від державних підприємств та організацій суспільного сектора – 2,73 раза [128, арк. 3].

Іншою формою дискримінації була економічна політика у сфері підприємництва. Слід зазначити, що на початку окупації євреї намагалися навіть повернути націоналізовані та конфісковані підприємства за радянської влади. У «Тимчасовому плані праці жидівської ради» від 17 липня 1941 р. рівненський юденрат зазначав, що відібране в євреїв не може бути трактоване як державна власність. Звучало прохання на дозвіл відкриття нових підприємств, особливо харчових, тому що єврейське населення «сильно відчуває брак торгівлі» [111, арк. 2].

Деякі євреї самовільно займали відібрані в них раніше заклади, зокрема, в Сарнах євреї Дубінський (караїм) та Барзай зайняли аптеки, які були націоналізовані в них за радянської влади [200, арк. 20].

Оскільки в 1939–1941 рр. націоналізовані будівлі та підприємства переходили у власність Рейху, перша вимога юденрату не могла бути виконана. Однак у другому питанні місцева влада надавала посильну допомогу. Таким чином, склалися неоднозначні відносини: з одного боку, як небажаного елементу євреїв звільняли з державних установ, з іншого – дозволили відкриття приватних підприємств. Лише в м. Рівне на 17 вересня 1941 р. місцевим юденратом було зареєстровано 118 єврейських закладів. Серед них виявлено 38 професій, де переважали кравці, меншою мірою – цирюльники, шевці, шапкарі та годинникарі [111, арк. 3–6]. На осінь 1941 р. така кількість імовірно ще більше зросла, адже багато заяв на відкриття приватних майстерень зафіксовано у вересні-жовтні 1941 р. Прохання до бургомістра стосувалися відкриття майстерні корсетів і дамських суконь (Хасі Малин та Ковальнової Амалі, 31 жовтня 1941 р.) [129, арк. 40], майстерні валізок та гаманців (Клігера Іосиф-Давида, 3 вересня 1941 р.) [129, арк. 109], виробництва содової води (Штеймана Аврума,

12 вересня 1941 р.) [129, арк. 150], майстерні годинників (Басс Аврам-Мейлах, 8 вересня 1941 р.) [129, арк. 165], технічно-дантистичного кабінету (Гельмана Іосифа, 1 вересня 1941 р.) [129, арк. 167] тощо. Єврейські аптеки відкрито в Дубровиці [217, арк. 1], Рокитному [218, арк. 60]. У Сарнах у вересні 1941 р. Йосип Барзам влаштовувався в аптеку рецептором [217, арк. 3]. У склад комісій, що давали дозвіл на відкриття підприємств, також входили євреї (липень 1941 р.) [183, арк. 36]. Якість продукції євреїв схвально оцінювали місцеві жителями. У Дубні працівник міліції В. Левкович згадував, що в серпні 1941 р. єврей виготовив йому перстень із тризубом зі срібної монети добре і за невелику плату [357, 100].

Однак ідеологія в «єврейському питанні» диктувала відповідне ставлення до них у державних установах. Часто євреїв звільняли, не називаючи причини. У Володимирці в липні 1941 р. санітаркою не затверджена єврейка Гальберг (Рольберг) [216, арк. 67], у Тучині звільнено Каштан Ханку (помічницю аптекаря) [175, арк. 1]. Інколи відповідні органи не знали, як чинити. У листопаді 1941 р. голова Рокитнівського району запитував в окружного комісара Сарн, «чи ремесники жида мають право відкривати свої заклади і викупляти свідоцтва промислові» [218, арк. 58].

Політику звільнень євреїв Рівненщини ілюструє Рівненська броварня. 30 липня 1941 р. підприємство (за один день) отримало 7 заяв на роботу від євреїв [155, арк. 1-31]. Аналіз виданих підприємством посвідчень за чотири місяці (грудень 1941 р.) свідчить, що із 165 робітників у ньому працювала одна єврейка Г. Етлі-Ривка, та й то як тимчасова робітниця для виробництва корків [152, арк. 5].

Погіршувала становище єврейських робітників практика вказувати національність. Управи були зобов'язані надсилати списки лікарів, фельдшерів, іншого медичного та ветеринарного персоналу, зазначаючи національність. У Рівненській районній управі такі списки повинні були бути подані до 2 серпня 1941 р. [181, арк. 2]. У «Першій виконавчій інструкції про охорону хворих» 1 травня 1942 р. рейхс-комісар України зобов'язав мати одного лікаря «не жида» на кожних 3 000 осіб [130, арк. 30].

Перечислені заходи згубно впливали не лише на євреїв, а й на місцевих жителів, яких не було кому обслуговувати. Ще в 30-х рр. на Волині 73 % лікарів були євреями, а 72,6 % – ремісниками [813, р. 17]. В 30-их рр. у Рівному було 6 аптек у власності євреїв і 16 аптечних

складів, більшість власників яких були євреї [725, 206]. У 1939 р. в Рівному з 86 лікарів 58 були євреями [726, 237]. У 1941 р. серед медиків міста 60 % були євреями [673]. У списку медичного персоналу Березнівського р-ну значилося 23 євреї, 8 римо-католиків та 9 православних [78, арк. 14–15]. У Здолбунові на вересень-листопад 1941 р. серед лікарів-євреїв були представлені практично всі спеціальності (хірург, венеролог, акушер, санітарний лікар, фахівці з внутрішніх хвороб тощо) [334, арк. 42]. Євреї працювали в 1941 р. в рівненських аптеках № 1, № 3, № 7, аптечній базі, бані № 1 [126, арк. 33 зв.–42]. У бані № 2 працювали 3 банщики та 1 цирульник – усі євреї [114, арк. 65]. На Оржівській фабриці з 386 осіб 75 були євреями [173, арк. 1-7] (близько 1/5). На фабриці мінеральних вод у Рівному працювали три євреї, один українець і один поляк [114, арк. 54]. У Корці з 23 підприємств 11 належали євреям, 9 – українцям і 3 – полякам [141, арк. 26]. Отже, євреї склали провідну частку у сфері економіки та обслуговування краю, а їх усунення з державних закладів, виробництва, сфери послуг відобразилося на торговельно-купівельних операціях, порушило баланс суспільно-економічних зв'язків між населенням.

Дискримінація євреїв проявлялася в заборонах купувати товари в потрібному для них обсязі. Зокрема, купівлю дров було дозволено лише на 30 % від норм інших національностей [79, арк. 2, 3, 4, 5]. Причому слід розуміти, що в умовах окупації ці норми також не виконувалися. Сама схема купівлі лісоматеріалів (на жовтень 1941 р.) створювала численні незручності, вимагала формальних дозволів (дирекції лісів, посвідчення окружного агронома та ін). Щоб їх купити на суму понад 10 крб., потрібно було мати спеціальний дозвіл дирекції [80, арк. 19].

Для євреїв обрано незручний і мінімальний час купівлі/продажу. У Мізочі дозволено було вийти на базар після 2 год. дня і заборонено продавати такі продукти, як яйця, молоко, м'ясо [412]. У Рівному такий час був з 7 до 13 год., а торговий день встановлювався в четвер [60, арк. 4–4 зв.]. У Корці – з 10 до 12 год., а в окремих місцевостях торгівлю заборонили взагалі. Від 16 серпня 1941 р. за указом гебітс-комісара Беєра в Рівному євреям заборонено купувати будь-що на торгах [591, 6]. Укази стали причиною загрози голоду та великих штрафів, сума яких була більшою, ніж для іншого населення. До 23 серпня 1941 р. в місті всі єврейські підприємства повинні були бути позначені як «жидівське підприємство» [127, арк. 227] (Додаток Б).

Крім того, заклади мали працювати в суботу, що було знущенням над євреями. Натомість днем «спільного відпочинку» встановлювалася неділя і державні свята [127, арк. 227].

Більш жорсткішою економічна політика стала восени 1941 р., коли указом д-ра Беєра заборонялася «всяка жидівська торгівля» від 24 жовтня 1941 р. [181, арк. 17, 18] та створення єврейських підприємств, а євреям бути їх керівниками (у деяких випадках могли очолювати кооперації) з 11 листопада 1941 р. Після закриття установ їх майно передавали бургомістрам. Інколи такий інвентар без права продажу зберігався в колишніх власників, при цьому оформлювали відповідну розписку. Наприклад, Т. Сруль обіцяв, що не буде пускати в рух січкарню без дозволу міської управи (від 20.11.1941 р.) [201, арк. 66], а В. Сендер зазначав, що не пускатиме в рух машинувовноческу [201, арк. 70]. Згодом реманент і приміщення передавали іншим жителям. У грудні 1941 р. А. Корзун та О. Стельмах дістали дозвіл гебітскомісара на використання єврейської кузні [127, арк. 57].

Згідно з розпорядженням Рівненського гебітскомісара до кінця грудня 1941 р. всі торгові підприємства повинні були бути зареєстровані [181, арк. 28]. Таким чином, про легальне існування єврейських підприємств не йшлося.

Оскільки основну роль у торгівлі на Рівненщині відводили євреям, така політика спричинила руйнацію усталених економічних зв'язків, особливо в умовах урбанізації міст, де частка євреїв становила 60–80 %. У передовиці «Наше село» від 30 листопада 1941 р. У. Самчук «вимагав» від села дати місту ремісників [517]. У «Волині» з'явилося оголошення про потребу заповнити традиційно-єврейські ніші господарства, зокрема виробництво одекolonів, порошоків, печива, штучного чаю, лимонаду [490]. У заяві відкрити цукроварню в Рівному українцями А. Шерудою та М. Кондрачуком від 6 грудня 1941 р. пояснювалися причини: «поскілки в цій стороні міста нема жодного торгового підприємства» [129, арк. 13]. Слід вказати й інший бік економічної політики нацистів – принизливий характер мало відкриття спеціальних магазинів «тільки для німців» у Рівному, Костополі, Дубні, Здолбунові, Сарнах [30, арк. 1].

Іншим важливим питанням економічної складової Голокосту було позбавлення права на власність. Єврейське майно становило особливий інтерес, адже воно все переходило у власність держави.

У директивах, що регламентували поводження з єврейською власністю, зазначено, що все майно євреїв підлягало фіксації та конфіскації [565].

Питання використання ресурсів окупованих територій перебувало в компетенції рейхскомісарів і підконтрольних їм адміністративних органів [563, 576]. Проведенням опису рухомого/нерухомого майна на місцях займалися низові ланки функціонерів – лядвїрти та голови управ.

Позбавлення євреїв власності та її передача арійцям – не максимальна мета нацистів, а лише один із засобів знищення жертв. Адже перманентний грабунок позбавляв жертв шансів на виживання [590, 51]. У цьому ключі проводилися заходи відповідного характеру на місцях.

З початку окупації на євреїв були накладені контрибуції – примусові стягнення, що виконували дві функції: позбавити економічної основи для виживання та поповнити місцевий і загальний бюджети. Найпоширенішим видом контрибуції стали гроші та дорогоцінні метали, рідше – речі в натуральному вигляді (одяг, хутра). Найчастіше це не був одноразовий акт. У Рівному юденрату дали три тижні на збір 1 200 тис. марок [786]. А за весь період окупації рівненських євреїв примусили здати 12 млн. руб. [833, 451]. Розмір контрибуції залежав від чисельності єврейської громади. По 100 тис. руб. євреями сплачено в Острозі, Тучині [43, арк. 160]. У Рокитному – 30 рублів із єврея, з яких 10 % було золото [773]. У Клевані в серпні 1941 р. євреї повинні були здати все золото [136, арк. 5] (Додаток В). У Дубровиці першого разу вимагали 10 кг золота, наступного – 20 кг. Оскільки було зібрано 12 кг, решту вимагали здати радянськими грошима [256, арк. 188–191]. Прикладом поборів може слугувати м. Сарни, де за даними Т. Халепо контрибуцію наклали тричі після попереднього пограбування. У кінці 1941 р. 11 тис. євреїв повинні були здати по 3 руб. золотом із людини, у 1942 р. – ще 36 кг золота. Щоб зібрати таку кількість, люди знімали з себе останні речі [833, 452]. На початку листопада 1941 р. з 18 000 руб. золотом євреям вдалося зібрати 13 000 руб. [44, арк. 134-135]. У Деражненському районі до 28 вересня 1941 р. слід було здати все майно: золото, срібло, золоті та срібні монети, діаманти й інші дорогоцінні камені та метали, цінні папери, готівку «валюти німецької, польської і совітської». Продаж євреями перерахованих речей заборонявся [268, арк. 54].

Крім грошей, контрибуцію накладали кольоровими металами. З 3 по 30 червня 1942 р. євреї Рівненського району повинні були здати всі кольорові метали (бронзові, мідні, цинкові, нікелеві, олов'яні вироби) [60, арк. 15]. Увесь метал мали здати євреї Тучина [43, арк. 160]. У Дубровиці потрібно було зібрати тонну алюмінію та міді. Для цього здавали самовари, ложки, підсвічники, хоча зібрано лише по 400 кг алюмінію та міді [348, 90-91]. У Здолбунові, крім золота, марок, одягу, шуб [294], здача проводилася каракулем та відрізами тканин [212, арк. 117]. У Млинові забирали велосипеди, швейні машинки, меблі [834, р. 1429]. «Костопільські вісті» повідомляли місцевих жителів про «премію в товарах» за здачу кольорових металів [447]. Натомість євреї мали віддавати їх без жодної оплати.

Крім того, євреїв змусили здавати теплі речі для німецької армії (шерстяні та шкіряні рукавиці, пальта, жилетки, шарфи та ін.) [19, арк. 56]. З листування бургомістра Рівного та гебітскомісара відомо про збір речей для війська. Кількома партіями одяг відсилався в ортскомендатуру м. Рівного (30 грудня 1941 р., 3 січня 1942 р., 6 січня 1942 р., 6 – 10 січня 1942 р., та 17 січня 1942 р.). У подальшому зазначалося, що акція продовжується [162, арк. 1]. За приховування речей 11 євреїв було розстріляно [44, арк. 135]. Кампанія збору теплих речей для німецької армії виглядала добровільним проханням влади до місцевих жителів, однак для євреїв це був примус. Так, у заклиці бургомістра м. Рівного Бульби від 29 грудня 1941 р. зазначено, що за теплі речі видавали посвідку, яка слугувала підставою для нагороди [109, арк. 5].

Про спланованість заходів грабунку жителів свідчить указ д-ра Беєра, за яким щодня кожний район відповідав за доставку речей – не менше 100 простирадел, скатертей, сорочок та ін. [219, арк. 6]. У деяких випадках побори з єврейського населення пояснювалися поверненням награвованого майна. У наказі німецької комендатури м. Мізоча в липні 1941 р. євреїв звинувачували в тому, що вони приховували «здобуті спекуляцією» речі ще за польської влади (цукор, збіжжя, муку, шкіру тощо). Ці речі за 24 год. повинні були повернуті волосній команді народної міліції [62, арк. 2].

Уже до вересня 1942 р. пограбування євреїв практично завершилось. На директиву Міністерства східних областей від 7 вересня 1942 р. щодо конфіскації єврейського майна Е. Кох відповів, що це зробити неможливо, оскільки цінні речі вже конфісковані [565]. Меблі було віддано установам, а золото відправлено в Берлін [602, 60]. У липні-

серпні 1941 р. в управління воєнних трофеїв Головного казначейського рейхсбанку почали надходити прибутки. Збереглося близько 30 записів про розміри контрибуції. Одним із перших великих надходжень став вантаж із Рівного й Острога в кінці жовтня 1941 р. вагою 2,5 т. А в листопаді конфісковані цінності євреїв Рівного, Ковеля, прилеглих містечок і Львова важили 2,3 т і 866 кг [833, 456].

Сприяли грабунку накази про конфіскацію власності в інтересах науки та партії. У розпорядженні Розенбергу А. Гітлер від 1 березня 1942 р. зазначав, що винуватцями війни є «євреї, франко-масони і близькі до них ідеологічні противники націонал-соціалізму», тому слід перевіряти бібліотеки, архіви, масонські ложі та конфісковувати їх власність для науково-дослідної роботи, спрямованої на виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології. У наказі зазначено, що такому ж розподілу підлягають і культурні цінності, які є власністю євреїв [658, 32].

Слід звернути увагу на особливе збагачення Рейху завдяки Західним регіонам України. У волинських євреїв у порівнянні з наддніпрянськими лишилося більше матеріальних благ через тимчасовість радянської окупації 1939–1941 рр. Чимало цінностей зберігалося в синагогах, адже постанова про насильне вилучення молитовних приміщень у Рівненській і Волинській областях, ухвалена лише 4 червня 1941 р. [733, 113].

Проте побори євреїв збагачували не лише бюджети Рейху та управ, а й рядових чиновників. У звітах радянських партизанів відзначено, що єврейська власність переходила не тільки у державний фонд Німеччини, а й німцям та їх прислужникам [47, арк. 7]. Поряд із напівлегальною контрибуцією процвітав грабунок. У Рівному здачу грошей і золота не фіксували і не реєстрували, квитанції не видавали. За спогадами В. Барац, найкращі речі чиновник клав собі в кишеню [386, 14]. У Сарнах у євреїв німці забирали не лише речі (годинники, персні), а й змушували щодня носити в комендатуру молоко [44, арк. 132]. У лікаря Л. Табачника відібрано костюми, годинник, мило, посуд [219, арк. 9], у І. Вайнера – матерію, ранець, піжаму, шкарпетки, носові хустинки [219, арк. 6]. У деяких випадках не гребували брудною білизною [214, арк. 2, 10]. Активно відбирали власність в євреїв напередодні акцій ліквідації. Унтерофіцер Рейхал забрав черевики у єврея мізоцького гетто, адже вони йому не будуть потрібні в майбутньому [325, арк. 5].

Ще легше було заволодіти майном після смерті жертв. Після вбивства рівненських євреїв у листопаді 1941 р. д-ру Беєру передали мішок із золотом, а в членів оперативної команди, що їх знищувала, кишені були повні цінностей. Місцеві жителі палками рили землю на місці акції, намагаючись знайти дорогоцінності [382, 124].

Окупанти не лише грабували, а й змушували це робити жителів задля власних потреб. Не знаючи, що І. Ліфшиц єврей, німець вимагав, щоб він забрав і приніс йому білизну в євреїв [44, арк. 132]. Часто грабіж поєднувався з фізичним насиллям. Акти злочинів НДК підтверджують інформацію про грабежі з перших днів захоплення населених пунктів. Наприклад, під час окупації Вербського району німецькі військові розбили замки в складах і магазинах, грабували та викидали речі на вулицю [221, арк. 7].

Зручним місцем грабунку стало гетто, коли євреїв було сконцентровано на локальному просторі. У вересні 1942 р. у Варковицькому гетто українські поліцейські в Ш. Рябчика та Е. Бурзайлевича забрали туфлі, пальто, шубу [239, арк. 43]. Після ліквідації гетто фіксували непоодинокі випадки мародерства. Причому під час ліквідацій гетто окупанти часто обіцяли врятувати євреїв за винагороду, не дотримуючи слова. У Мізочі так було з жандармом Отто і євреєм-дантистом Фідельманом [325, арк. 8–9].

Окрему цінність становила нерухома власність. Критерієм відбирання будинків радянською владою в 1939–1941 рр. виступала належність до класу експлуататорів-можновладців, «нетрудового елементу» [178, арк. 12–13]. За німецької влади визначальним був ідеологічний фактор. Під час радянізації в євреїв була можливість опротестувати дії влади, що виключалося за нацизму.

Наприклад, експропрійована нерухомість у 1939 р. в євреїв Костополя (земля, будинки, фабрики, підприємства) І. Яхнюка [177, арк. 2], Л. Билинського [177, арк. 15], А. Тутина [177, арк. 49] трактувалася як така, що повинна належати трудовому народу, адже нажита нечесною працею. Однак тоді була можливість опротестувати такі дії влади. Наприклад, у лютому 1941 р. у Володимирці повернуто будинок С. Епельбауму (6 кімнат, 2 кухні – 165 кв²) [179, арк. 9; 692, 170].

У випадку неплатоспроможності за радянської влади була можливість звільнити будинки від оподаткування. Таке право було надане дубровицьким євреям І. Бичику (сліпий) та його паралізований дружині [199, арк. 146]. За аналогічне прохання до німецької влади в

лютому 1942 р. він отримав відмову, а борг на 381 крб. 40 коп. слід було ліквідувати [199, арк. 146 зв.]. Отже, питання економічного характеру, які євреям вдавалося частково вирішувати за радянської влади, не розглядали за нацистського порядку.

Після знищення євреїв їх житло належало державі [75, арк. 2], що продавала його мешканцям через районні та міські управи. Заборонялося продавати будинки в доброму стані, а відпускали лише поруйновані та знищені. Вартість будинку оцінювали спеціальні комісії, і вона залежала від багатьох факторів (будівельний матеріал, % знищення, вартість м³ будинку тощо) [60, арк. 51 зв.]. У Клевані в березні 1942 р. була можливість продажу єврейських будівель погорілим селянам, ціну на яких встановлював голова району [69, арк. 54]. Документи рейхскомісара свідчили про «розпечатування» єврейських домів на вул. Дубенській, Гітлера, Каспровича, Лончної тощо [332, арк. 13].

Кошти від продажу перераховувалися в касовий відділ гебітс-комісара. В одному з його наказів вказано, що до 1 липня 1942 р. голови районів повинні продати усі єврейські будинки, а до 5 липня 1942 р. виплатити гроші [148, арк. 95]. Окремі такі дані дають можливість простежити масштаби продажу. У «Списку націоналізованих будинків» м. Рівного 1942 р. значені 52 будівлі з єврейськими прізвищами, які були передані українцям [118, арк. 177–179]. Лише в трьох із них були прописані конкретні суми (6 739 крб., 8 700 крб., 19 439 крб.) [118, арк. 177–178]. За свідченням підсудного Є. Гаскевича, один єврейський будинок у Рівному продали за 40 тис. руб. [238, арк. 27]. В Острозі з 20 січня до квітня 1943 р. було оформлено продаж 81 будинку [86, арк. 82], а за червень 1943 р. продано 15 будинків [86, арк. 103].

З поруйнованих будинків відбирали будівельний матеріал. В Острозі в лютому 1943 р. його використано на ремонт маєтків у Розважі, Милятині, овочевого заводу, потреб війська, лікарень міста та ін. [86, арк. 13]. У Дубровиці підлягали знесенню 30 будівель [202, арк. 108–108 зв.].

Частина будинків звільнена євреями під час втечі. У липні 1941 р. І. Кудін з Костополя зазначав, що «власник жид втік до большевиків» [95, арк. 1]. Багато заяв на єврейські будинки зафіксовано після їх переселення в гетто. У квітні 1942 р. І. Лясковець із Дубровиці претендував на помешкання О. Бичика, оскільки «жид мусить переселитися у дільницю» [199, арк. 30]. М. Тихонович із Дубровиці просив «зізволнення» замешкати

в хаті Хасі Шварцблят, бо власної хати не мав і хотів у найближчому часі одружитися [202, арк. 99–99 зв.]. Інший житель міста просто просив «видержавити» хату Хасі Шохвирт [202, арк. 98] тощо.

У деяких випадках жителі не чекали, доки євреї звільнять потрібні їм будівлі, а пропонували це зробити відповідним органам. У вересні 1941 р. мешканець Костополя просив надати йому кімнату та кухню К. Зигерової, «яка може перебратися до своєї єврейської сім'ї». Виселення єврейки з дому заявник аргументував тим, що він не може проживати у власній квартирі, тому що не має кухні, а його кімната сира та холодна [96, арк. 2]. Часто виселення євреїв відбувалося і без відповідних прохань. У серпні 1941 р. офіцер Мюллер власноруч вигнав із квартири лікарку Р. Шухман [219, арк. 8].

Рідше дозволяли брати єврейські будинки в оренду. В м. Рафалівка переселяли селян району в єврейські будинки на орендних умовах, бо їхнє житло було спалено нацистами за нездачу контингенту [54, арк. 29].

Потреба націоналізації будівель у Рівному була наслідком статусу міста як центру рейхскомісаріату. У місті перебували основні інституції РКУ. Звільнення приміщень для розміщення владних структур пояснюється розстрілом рівненських євреїв на початку листопада 1941 р. У липні 1942 р. будинок зубного лікаря Є. Конн зі всім майном зайняли військові [65, арк. 27]. У Дубні в будинку єврея розмістилася німецько-українська поліція [233, арк. 36]. Звільнення приміщень або ж частини їхньої площі були пов'язані також із економічними причинами. У лютому 1942 р. Ч. Зільгерман змушена була звільнити приміщення керівнику Прядильного пункту в Корці [145, арк. 5]. А в січні 1942 р. міська управа Рівного скоротила приміщення аптеки юденрату з 3 до 1 кімнати площею 57,70 м² [131, арк. 241].

Земельна власність становила особливу цінність. Документальна її фіксація була настільки детальною, що окремо вказана кількість засіяної та незасіяної землі [182, арк. 18]. Уже в лютому 1942 р. районні управи на Рівненщині повинні були негайно «списати» всю єврейську земельну власність. Тоді ж наказом керівника загального відділу гебітскомісаріату м. Рівного Крижанівського заперечувалося право на «самостійність жидівського господарювання в будучності» [151, арк. 28; 692, 170].

Конфіскованим майном розпоряджалися місцеві управи. Земельні наділи передавали в розпорядження «віртшафткоманд», а

також роздавали місцевому населенню на платній і безоплатній основі. Розпорядження Дубровицької районної управи дозволяло головам сіл роздавати городи євреїв до 1 га місцевому населенню [199, арк. 4].

Живе майно (худоба, птиця) ретельно обліковували в реєстрах. Іншим способом отримання інформації був перепис населення. Перелік «коней, худоби та іншого інвентаря маючого в посіданні жидів» м. Дубровиці дав результати реєстрації євреїв 1 вересня 1941 р. [201, арк. 1]. Так, у власності 170 євреїв було виявлено 18 коней, 116 корів, 23 кози, 68 курей та ін. [201, арк. 12].

Окремий список у Козинському районі створено «з метою упорядкування стану тварин» (від 1 жовтня 1941 р.). У звіті з 16 позицій про живу власність (від коней, волів, свиней до пасіки, котів, собак) вказано на вік, породу, кличку тварини тощо [133, арк. 5].

Після реєстрації та фіксації почався етап вилучення. 17 листопада 1941 р. Дубровицька міська управа зобов'язувала єврейську раду здати всіх кіз та коней [201, арк. 73]. Через два дні виходить аналогічне розпорядження щодо возів, упряжі, рільничого приладдя [205, арк. 74]. У Межирічі голова юденрату втішав одноплемінників: «Євреї, віддайте усе майно, а душу залиште собі. Якщо ми це переживемо, то купимо усе нове...» [808, р. 21]. У Сарнах усю домашню худобу реквізували до осені 1941 р. [44, арк. 132], у Рівненському районі весь сільськогосподарський інвентар, за інформацією крайсяндвірта Краммера, – до 15 квітня 1942 р. [210]. Таким чином, вилучення власності євреїв на території Рівненщини розпочалося відразу після окупації краю і тривало до весни 1942 р.

Після експропріації власності проводили заходи щодо її пошуку в місцевих жителів. Голова с. Сухівці 25 вересня 1941 р. повідомляв Клеванську районну управу, що єврейських коней, возів і упряжі в населення нема. У документі вказані лише корова та свиня, залишені «жидами» в Кольнера Ониська [85, арк. 12].

Завдяки реквізованій власності поповнювалася скарбниця Рейху та місцевих органів. Кошти надходили до фінансового відділу управи, а потім перераховувалися на спецрахунок у банку [238, арк. 26–26 зв.].

Для продажу майна місцеві управи створювали спеціальні комісії. У Костополі така була створена 13 жовтня 1941 р. в складі 6 чол. [77, арк. 1]. Заяви «платних прохачів» були стандартними: «Прошу видати дозвіл на придбання залишених жидами речей». Часто

їх писали працівники управ. Якщо секретарю будівельного відділу Й. Пріху (м. Костопіль) достатньо було для сина «пару черевик та кальоші» [93, арк. 57], то друкарка Є. Балевиц зажадала «пальто зимове, костюм, 3 пари панчо, 2 хустки на голову, 2 комплекти білизни, чорний фартух до праці, торбки (портелі), 3 паски і 3 ковнірчики до суконок, ватню ковдру з двома підтинками, валізку» [93, арк. 59]. Прохання обох задоволено. Багато заяв щодо купівлі єврейського майна зафіксовано після акцій знищення. У Костополі через 2 дні після трагедії 28 серпня 1942 р. селянин виявив бажання купити «жидівські» коні, бо його власного коня мобілізували і «без коня будто не сам» [95, арк. 73-74].

Продаж єврейського майна для управ став прибутковою справою. У Костопільській міській управі налагоджено друк бланків-дозволів, які коштували 5 коп. Тобто, крім прямого прибутку, управа отримувала дохід і від дозволів купівлі. У виявлених бланках відзначено отримання майна «платно/безплатно», де слово «безплатно» закреслено [93, арк. 73]. Часто одяг реалізовувався через мережу торгівлі [77, арк. 1]. Так, речі рівненських євреїв після акції в листопаді 1941 р. були завезені в один із магазинів гебітскомісара [219, арк. 9].

Розпродажем єврейського майна користувалися й державні установи, наприклад, лікарня с. Дядьковичі у вересні 1942 р. (подушки, ковдри, перини, простирадла, рушники, шафи та ін.) [149, арк. 13].

Також жителі краю могли отримати єврейське майно на безкоштовній основі у відділах суспільної опіки управ [165, арк. 5], місцевих інституціях самодопомоги (МІС) [166, арк. 2; 478]. Організації надавали допомогу як грошима, так і майном до січня 1944 р. Зокрема, в Рівненському районі з 17 лютого по 14 травня 1943 р. 72 людини отримали квитки на видачу одягу, грошей та продуктів [168, арк. 93-165]. Фонди організації поповнювалися часто «жидівськими» речами. Серед заявників траплялися і німці [125, арк. 178], що свідчить про не таке заможне життя та достаток цієї категорії населення в часи окупації, як писала радянська історіографія. Загалом за даними міської управи, на 1943 р. у Рівному було 66 осіб фольксдойчів [115, арк. 1-2].

У заявах на отримання єврейського майна жителі вказували труднощі в матеріальному становищі. Так, мешканець с. Грушвиці Ф. Бухтинов від 11 березня 1941 р. просив дати «якійсь річі з бувшого жидівського майна», тому що дуже бідний і має жінку з 6-тьма дітьми

[167, арк. 7]. В. Бережницький у березні 1943 р. просив перину та подушку, адже жив сам і не мав «на чому можна спати» [167, арк. 6] та ін.

Вартість втраченого майна на євреїв досить складно підрахувати. Спосіб фіксації збитків у актах надзвичайних комісій не залишає можливості точного аналізу. Загальноприйнятою практикою була фіксація збитків, нанесених «німецько-фашистськими загарбникам мирному населенню», де малися на увазі всі радянські громадяни. Лише в деяких документах у списках зазначаються євреї. В Острозькому районі складено два окремі списки – на українців і євреїв, де вказувалися втрати від житла, на відміну від Тучина, де враховано домашню птицю (кури), продовольство і т.д. [223, арк. 94–96 зв.]. Для прикладу, збитки сім'ї від втрати житла М. Сороки становили 312 000 руб., М. Трахмана – 190 000 руб. [196, арк. 61–62].

У м. Острог існують окремі списки постраждалих громадян із присутніми єврейськими прізвищами [197, арк 95–104 зв.]. Зазначені втрати – від 1 тис. руб. до 61,4 тис. руб. Загальні втрати за 364 єврейськими прізвищами, підраховані нами, становлять 7 034, 6 тис. руб. [197, арк. 95–104 зв.]. Цікаво, що всі три члени комісії, які склали акт 15 серпня 1944 р., також були євреями.

Острозький список відрізнявся від списку Степанського району, де присутні прізвища всіх національностей. Щодо євреїв, то, для прикладу, А. Абрамович поніс втрати в сумі 11,1 тис. руб. [206, арк. 5].

В Острожецькому районі в акті-списку на громадян зі 160 єврейськими прізвищами від 29 червня 1944 р. прописані збитки від втрати будівель, домашніх тварин (гуси, кури, кози) та продовольства [222, арк. 1–16].

В інших списках докладніше наведено збитки, із зазначенням попередніх власників-євреїв. Так, у Корецькому районі в опис включено вартість будівель, затрати на їх відбудову, вартість худоби (близько половини населення мали велику та малу рогату худобу, коней), втрати від знищення продуктів, майна зруйнованого дому, інші види збитків [203, арк. 35]. Загальні втрати, за нашими підрахунками, згідно з наведеними даними, становили 7 867 100 руб. на 27 зазначених сімей, серед них 1 043 900 руб. – вартість на відновлення будівель, втраченої худоби – 174 900 руб., продовольства – 297 700 руб. тощо [205, арк. 35–46].

У Корецькому районі досить докладно розписано види збитків. Наприклад, сім'я В. Фінкельштейна з 12 чоловік, що загинула «від рук

фашистів», понесла втрати від руйнування будівель, загибелі тварин [205, арк. 100–104 зв.].

В акті-списку по м. Березне від 20 серпня 1944 р. серед загальних збитків населення (187 402 340 чол.) втрати євреїв становили 83 120 000 [220, арк. 55]. У Рокитнівському районі зафіксовано близько 130 єврейських прізвищ – від 5 тис. руб. (Г. Гринберг) до 139 тис. руб. (Е. Найбер) [204, арк. 3–5 зв.]. У Червоноармійському районі таких було біля 120 чол. [203, арк. 13–16 зв.].

Отже, ідеологічні аспекти «єврейського питання» тісно пов'язані з матеріальними інтересами нацистів. Максимально застосовуючи трудову експлуатацію, влада, з одного боку лобіювала власні економічні інтереси, а з іншого, – на небезпечних, важких роботах позбавлялася єврейських працівників. Конtribusiї, націоналізація рухомого і нерухомого майна були не лише засобом грабунку, а методом знищення євреїв, адже позбавляли їх економічної основи для існування. Єврейська власність була надійним джерелом прибутку як для місцевих та центральних органів управління, так і для низових функціонерів, тому матеріальні збитки євреїв серед інших національностей найбільші.

2.4. Пропаганда антисемітизму на Рівненщині

«Де будеється Українська держава, там жидів немає; там же, де її руйнують, – там жиди працюють дуже ретельно. Жидівство зв'язує свою долю з нашими гнобителями!».

Жиди та боротьба за волю України.

Волинь. 1941. № 19.

Кожен політичний режим для виправдання злочинів, у тому числі геноцидів свої дії обґрунтовує певною ідеологією. Жертви переслідування перетворюються на ворогів та зрадників суспільства, тому дії проти них виглядають не злочином, а встановленням історичної справедливості. Мета геноциду – проєкт кращого суспільства, що кардинально відрізняється від існуючого [707, 59]. Організатори масової екстермінації євреїв розглядали свої дії як світову місію,

«запровадження власної концепції добра» [653, 13]. Відповідно А. Гітлер вважав себе месією, який повинен врятувати світ від «єврейського засилля» [567, 7]. А. Козицький таке ставлення характеризує як «антисемітський месіанізм» [653, 319]. Основними ознаками нацистської ідеології стали міфологічність, експансіонізм, ксенофобія, расизм, антигуманізм, що мали чіткі вираження в антисемітизмі [682, 172].

Термін «антисемітизм», що виник в останній третині XIX ст., позначає всі антиєврейські висловлювання, погляди й дії, незалежно від того, якими чинниками вони були мотивовані [572, 1005]. Витоки несприйняття євреїв науковці віднаходять ще з епохи Еллінізму, однак тоді вони носили локальний етнічний характер. Струнка система антиєврейських поглядів виникла з народженням християнства, однак найвищим його проявом стало XX ст.

Антисемітизм був одним з основних принципів націонал-соціалізму. За твердженням В. Лауер, без єврейства не було б ні боротьби, ні світової загрози, ні ворога, якого слід здолати [668, 44]. Тому расово-антропологічна теорія конструювала образ «іншого» – антагоніста і ворога [768, 109], а принцип расової ненависті проголошений за основу партійної та державної політики.

Постулат «раса – над усе» став наріжним каменем ідеології нацизму [590, 40]. В одних випадках євреїв ідентифікували як нижчу расу, антирасу, абсолютне зло [634, 15], диявола в плоті [603, 95-96], в інших – до раси не зараховували і людьми не вважали [563, 6], розглядали як паразитичний елемент [570, 56]. Таким чином, перемога над євреями розцінювалася як звільнення світу від сатанинського правління, викорінення антиподу арійців.

На відміну від європейських євреїв, проти євреїв СРСР застосовано концепцію «жидо-більшевизму», що уособлювала їх із попереднім режимом [600, 129]. Підставою для цього твердження стало те, що більшість теоретиків марксизму і лідерів більшовизму були євреями [823, 31]. Як зазначає І. Арад, словосполучення «комуністи і євреї» стало нероздільним поняттям у німецькій семантиці [563, 172]. Така пропаганда давала змогу звинувачувати євреїв у злочинах Радянського Союзу та виправдовувати їх знищення.

Отже, війна з СРСР розглядалася в расовій та політичній боротьбі, де ідеологічна сторона мала велике значення. Крім того, цілі війни набули есхатологічного, напіврелігійного характеру. Дослідники відзначають, що «жидо-комунізм» став не лише пропагандистсь-

ким методом, а одним із постулатів віри нацистів [566, 31–32]. Ще більшої жорстокості боротьбі надавало твердження «якщо ми не знищимо їх, то вони знищать нас» [782, 449]. Х. Арендт з цього приводу наголошує на сформованому пропагандистському кліше «життя та смерті», відповідно до якого, якщо не знищити ворогів Німеччини, то вони знищать німців [568, 87].

Актуальність антиєврейської пропаганди засвідчувалася розпорядженнями вищих керівників Рейху. 30 березня 1941 р. на нараді генералітету А. Гітлер зазначав, що це ідеологічна війна з метою знищення більшовизму [647, 3]. В одній з інструкцій німецькій армії за 6 днів до нападу на СРСР вказано, що боротьба ведеться не проти російського народу, а проти «єврейсько-більшовицьких керівників» [656, 89; 789, 105].

Окрема роль у поширенні антисемітизму належала ОУН. Ставлення до євреїв Організація визначала їх відношенням до української державності і, як правило, расистських мотивів не висувала. Ще з XIX ст. євреї мали тенденцію зближення радше з російською, ніж з українською культурою, тож з цього погляду вони виступали на боці гнобителів [668, 122–123]. Отже, за ідеологією ОУН, євреї належали до групи, що сприяла поневоленню України (поряд з росіянами та поляками).

Визнавши в квітні 1941 р. в постановах II-го Великого збору ОУН (п. 17), що «жиди в СРСР є найвідданішою підпорою» більшовиків та «авангардом московського імперіалізму», Організація зазначала, що бореться проти них, усвідомлюючи, що Москва – це головний ворог [11, арк. 24 зв.; 636]. У постанові засуджено антиєврейські погроми, оскільки вони відвертають увагу від справжнього ворога – більшовизму. Через місяць після Збору, за твердженням К. Беркгофа та М. Царинника, створено документ «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», що дозволяв «у часі хаосу й замішання... ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників більшовицько-московського імперіалізму» [668, 122].

Те, що боротьба проти євреїв була другорядним завданням і антисемітизм поступався російсько- та польськофобії, підтверджують як дослідження сучасних науковців [589], так і члени Організації – «все-таки треба раніше бити москалів, а потім жидів-недобитків» [104, арк. 36 зв.-37]. У зверненні Краєвого проводу ОУН 1941 р. зазначено: «Український народ! Знай! Москва, Польща, Мадяри, Жидова – це

Твої вороги. Нищ їх!» [99, арк. 26]. У документах УПА серед ворогів часто зазначаються поляки [101, арк. 16]. Отже, на відміну від нацистської ідеології, ставлення ОУН до євреїв не набуло месіанізму, їх не виділяли окремо як єдиного ворога, від знищення якого залежало існування людства та нації. У цьому контексті євреї були лише однією з ворожих сил.

Крім того, єврейське питання не існувало як світоглядний моноліт [632, 30]. Серед керівників ОУН були люди, які вважали необхідним відмовитись від антиєврейських стереотипів. Змінювалася позиція Організації в часі. Необхідність боротьби з єврейством проголошено лише на першому етапі війни. Після III-го Великого Збору антисемітська риторика зникає, євреї визнані національною меншиною. Декларувалось право нацменшин плекати власну культуру та визнавалась рівність громадян майбутньої України незалежно від національності [11, арк. 59]. Більшість євреїв на той час були винищені, тому ОУН могла дозволити собі таку риторику. З цього часу в документах антисемітські заголовки і речення закреслені [380, 121], а ворогами українців вказані «москалі», поляки та румуни [10, арк. 241].

Зміни в ставленні до євреїв почали відбуватися ще з квітня 1942 р. після військової конференції ОУН, де визначено недоцільним брати участь у «протижидівських» акціях, щоб не стати знаряддям у чужих руках [584, 70]. Після цього відбулась заміна термінів «жидо-комунізм» на «московський більшовизм», а ряди УПА стали поповнювати євреї [654, 313]. Аналіз наслідків окупантів вплинув на появу переконання: «помиляються німаки, коли думають, що ми дамо себе так винищувати, як це вони зробили з жидами» [97, арк. 1 зв.], «ми не жиди... ніякі репресії не відвернуть український народ від його твердого рішення оборонятися» [356, 108].

Церковна політика також не була вільна від антисемітизму (автономісти, автокефали). На думку О. Лисенка і В. Зальмона, в умовах, що склалися, духовенство не могло уникнути співпраці з окупантами [676, 32]. У звертанні «До всіх українців, сущих на Волині» 10 липня 1941 р. Полікарп, єпископ Луцький, вітав нацистів, однак у посланні були відсутні штампи «жидо-більшовизму» та не містилось антисемітських закликів. Попередню владу він називав «державою більшовицького антихриста», «царством сатани» [569]. Риторика змінюється з призначенням його адміністратором церкви (24 грудня 1941 р.). У березневому (1943 р.) посланні він зазначав, що від

перемоги над «жидо-комунізмом» залежить жити чи не жити українському народові [15, арк. 38]. Війну Полікарп характеризував як боротьбу християнсько-європейського та «жидівсько-комуністичного» світів, а прихід німецької влади називав «великою радістю» [15, арк. 41].

Критика духовенством євреїв полягала не лише в їх звинуваченні в злочинах СРСР. Єпископ Дамаскін підкреслював підступність французьких, американських «жидів» [194, арк. 2; 97, арк. 18-19], Полікарп – американських та англійських [498]. Серед неординарних закидів – причетність євреїв до націоналістичного руху. Так, у відозві єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Мануїла зазначено, що «жидо-комуністичне блакитне страховисько» змінило комінтернівську зірку золотим тризубом Володимира і засіло у волинських лісах [249; 263, арк. 6].

Аналізуючи зміст публікацій ієрархів суміжних регіонів («Послання до всіх віруючих чад Житомирщини», «Архіпастирський лист до всесечного духовенства і вірних святої православної церкви Вінницької єпархії») [193, арк. 6-6 зв.], слід зауважити відсутність регіональних особливостей, що може свідчити про пропагандистські «заготовки» ієрархам.

Загалом, відмова від «жидо-більшовицької» риторики церквою була схожа з позицією ОУН. Критикуючи попередню владу у виступах та посланнях 1943 р., церковні діячі не застосовували антисемітську термінологію. У грудні 1943 р. у «Промові митрополита Полікарпа проти большевицького фарисейства» вжито вислів «безбожницька більшовицька влада» [503]. А єпископ Платон у Різдвяному вітанні 1944 р. використав термін «ворог безбожник» [457].

Практичним втіленням концепції «жидо-большевизму» стало покарання євреїв нацистами відразу після окупації, зокрема – розстріли НКВС в'язнів тюрем Західної України під час відступу. На Рівненщині, станом на 10 червня 1941 р. утримували 1687 в'язнів, зокрема, у в'язницях № 1 та № 4 м. Рівного – 896, у тюрмі № 2 м. Дубна – 738, м. Острозі – 53 [620, 37].

У Дубні під час відступу начальнику тюрми було дозволено знищити частину в'язнів, яких не було можливості евакуювати [577, 233; 373, 82]. Під час розстрілів 24–25 червня загинуло, за німецькими даними, 400 чол. [372], за дослідженнями сучасних науковців, – 250–260, а загалом у Західній Україні знищено близько 10 тис. в'язнів [623, 308]. Події в Дубні використала нацистська пропаганда для розголо-

шення злочинів попередньої влади, передусім євреїв. Серед винуватців виявилися начальник РВ НКВС Я. Винокур та секретар тюремного управління єврейка Беренштейн. Встановлено, що перед смертю чекісти знущалися над жертвами [372]. Хана Беренштейн у жіночих камерах «хвотала котру-будь за коси і з реготом стріляла в лоб» [574, 66]. Для поховання загиблих мали бути використані військовополонені, однак їх замінили на 40 євреїв та 7 причетних до розстрілів комісарів (розстріляні 30 червня). Факт у Дубні став прелюдією до єврейських погромів, найбільші з яких сталися в Дубні, Корці, Тучині. В інструкції Г. Гайдріха в липні 1941 р. рекомендовано не перешкоджати в погромах, а, навпаки, підтримувати [653, 248]. Наслідком таких дій було «зелене світло» для антисоціальних елементів, які хотіли скористатися матеріальною складовою компенсації за «жидо-більшовицькі» злочини.

Підбурюючи населення до погромів, нацисти доводили їх до необхідної межі. Ще в директивах із «єврейського питання» наполягали перешкоджати виступам «темних елементів», які думають лише про грабунок єврейського майна [42, арк. 66]. Тому, якщо в Степані та Тучині в погромах брали участь німецькі солдати, а в Клевані вони його організували на другий день окупації [806, р. 225], то в Дубровиці німці його зупинили [813, р. 70].

Серед причин виникнення погромів у західних областях та їх відсутність на Сході, на думку О. Круглова, було те, що за неповних два роки влада не встигла «пустити корені», тому страху українці перед євреями не відчували [662, 57]. З іншого боку, слід наголосити на різне сприйняття радянської влади населенням Волині та Наддніпрянщини. Якщо в кордонах до 1939 р. порядки «советів» були звичними, то в Західній Україні, контрастуючи з польськими представлялися варварськими і колонізаторськими. Тому помста «жидо-більшовикам» відбулася на територіях, приєднаних у 1939 р.

Через погроми нацисти намагалися привернути населення на свою сторону у подальших антиєврейських акціях [807, р. 298]. Частково такі дії давали ефект: польське й українське населення почало сприймати євреїв як людей, що опинилися поза законом [664, 228]. Таким чином, злочинні дії, вчинені проти них, не сприймалися як щось погане, адже це заохочувалося владою.

Слід зазначити, що антисемітська пропаганда зачепили не лише жертв Голокосту. Антиєврейська риторика ставала вдалим інструмен-

том для дискредитації опонентів-неєвреїв. Після наклепу про єврейське походження завідуючого каменедробильнею в Корці для уникнення скандалу він був змушений переїхати в інший район, хоча належав до російської національності [231, арк. 14 зв.–15]. Після знищення євреїв області при наборі на роботу з квітня 1943 р. потенційні робітники мусили доводити свої «арійські корені», заповнюючи анкету, де мали підписатися: «Мені відомо, що я не належу до жидівської раси» [46, арк. 1]. Після завершення війни продовжували діяти антиєврейські стереотипи, яких дотримувалася окрема частина населення. У містах України органи НКВС УРСР стали фіксувати антисемітські прояви, причини яких вбачали в пропаганді під час окупації [31, арк. 1-2]. Таким чином, наслідки поширення антисемітизму продовжували деякий час діяти і в післявоєнний час.

На формування позитивного іміджу «визволителів» впливали національно-патріотичні заходи місцевої адміністрації, часткова українізація, впровадження яких стало можливим із приходом «визволителів». Такі дії створювали ілюзію кращого життя. За наказом бургомістра Рівного від 6 жовтня 1941 р. діловодство велося українською мовою, урядовці мали спілкуватися лише українською [170, арк. 39]. У м. Дубні дозволено збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку [208, арк. 1]. Селяни повинні були мати на возах таблиці українською та німецькою мовами з зазначенням назви села, району, ім'я і прізвища власника [137, арк. 2].

З навчального процесу усунуто радянські книги та започатковано випуск українських видань. У вересні 1941 р., «бажаючи допомогти вчителю в навчанні дітей рідної мови та історії», Дубенська управа приступила до випуску двотижневого часопису для 1–4 класів «Наш тризубик» [184, арк. 12], а з 16 жовтня по 24 листопада 1941 р. слід було замінити радянські читанки на часопис «Школяр» [184, арк. 17]. 1 лютого 1942 р. проведено панахиди в рівненських соборах та церквах за полеглих у бою під Крутами [174, арк. 1]. У селах і містах створювали символічні пам'ятники та хрести полеглим за волю України (Мізоч [480], Жорнів [753, 36]), на честь визволення (Дубно [753, 33]). У Млинові членами «Просвіти» споруджено пам'ятник Героям ОУН [269, арк. 17 зв.; 479]. Там же під керівництвом місцевих керівників ОУН агітували за самостійну Україну без «жидо-більшовицької влади» [269, арк. 33 зв.].

Видимість відродження української культури перепліталася з популяризацією нацистських порядків. Під час відзначення дня народження А. Гітлера в Костополі 20 квітня 1942 р. відбулося богослужіння, співав хор Просвіти з національними танцями та піснями [542].

Вигідним для пропаганди був розголос репресій попередньої влади щодо національних груп. Таким прикладом став арешт працівника Рівненської міської управи, польського офіцера П. Бужановського, депортація його дружини і дітей до Казахстану та націоналізація будинку і майна [789, 172].

Таким чином, пропаганда включала не лише ідеологічний вплив на населення, а й практичні кроки місцевої влади. У контексті висвітлення злочинів попередньої влади мала проявлятися прихильність до німецьких «визволителів». У початковий період окупації такі заходи давали певні результати. У. Самчук зазначав, що в перші дні населення України «вважало фюрера спасителем Європи і вітало німецьку силу якнайщиріше» [398, 111].

Вплив пропаганди на населення відбувався через книги, газети, журнали, брошури, листівки, кіно, радіо, театр. Перед війною в Рівненській області було 109 радіоточок, 25 кінотеатрів, 46 кіноустановок, 17 автокінопересувок [291, арк. 15–16]. У Рівному з кінця 1942 – початку 1943 рр. щонеділі з 10 год. 15 хв. до 10 год. 30 хв. по радіоприймачах розповідалося про життя в Німеччині, проводили агітацію остарбайтерів [605, 41]. Хоча мати власні приймачі влада забороняла.

Демонстрація агітаційних кінофільмів на Рівненщині не набула особливого поширення, зважаючи на труднощі з технічним обладнанням [728, 90]. За указом Е. Коха від 8 грудня 1941 р., право на таку діяльність мав виключно український кінематограф [36, арк. 30–33]. Радянські дані засвідчували провал заходів у рейхскомісаріаті. За спогадами А. Боженка (на прикладі м. Києва), нацистські картини не задовольняли смаків населення, де німців зображували ідеальними, справедливими, а молодь бачила в них «кровожерливих вбивць та грабіжників» [35, арк. 16]. Водночас документи управ свідчать про багатотисячні накладі квитків на німецькі фільми. Зокрема, акти між помічником міської управи Рівного М. Томчика та директором кіно «Нове» в Рівному В. Кірика свідчать, що міська управа 29 жовтня 1941 р. купила 12 тис. квитків, а наступного дня – 20 тис. квитків [251, арк. 3–4]. 24 вересня 1941 р. управа оплатила ще 17 тис. квитків на

суму 23 тис. крб. [251, арк. 1] та ін. Ціни на квитки були різні – від 3 000 крб. до 9 000 крб. за 1 тис. штук [251, арк. 1–9]. Фільми демонструвалися у великих і в малих містах (Здолбунів, Мізоч, Рівне) тощо [252, арк. 34].

Друкованій продукції у пропаганді належала основна роль. У директивах зазначено, що залишати населення без інформації політично не вигідно. Дозвіл на випуск газет давав рейхсміністр за пропозиціями рейхскомісарів, які це вирішували за наявності органів цензури [687, 132]. Випуск видань слід було припинити, якщо не було можливості їх контролювати. У липні 1941 р. А. Гітлер вказував на необхідність відродити газети, щоб впливати на місцеве населення їхньою мовою [553, 100; 685, 58]. Центральною темою видань став більшовизм та єврейство, коли всюди слід було вбачати «єврейський рахунок» [25, арк. 50].

Наскільки важливою була діяльність друкарень у роботі окупаційних органів, свідчать документи управ. Згідно з першим наказом Рівненської управи 3 липня 1941 р. відбулось «урухомлення» друкарні [110, арк. 2, 4]. У січні 1942 р. рівненський гебітскомісар зобов'язав у кожному містечку та селі зробити дерев'яні габлоти для газет і оголошень [83, арк. 45]. У селах обладнували спеціальні дошки, де вивішували окремі номери, нерідко з коментарями місцевої влади.

Центральну роль у пресі Рівненщини відігравало видавництво «Волинь». До колективу входили У. Самчук, С. Скрипник, І. Тиктор, П. Зінченко, А. Мисечко та ін. [185, арк. 205; 738, 231]. На 1 вересня 1942 р. нараховувалося 22 співробітники [188, арк. 1], а 3 лютого 1943 р. – 25 [191, арк. 1]. Видавництво випускало газети «Волинь», «Орленя», «Український хлібороб», календарі тощо. 12 книг антибільшовицької та «антижидо-більшевицької» тематики видано в спеціальній «Бібліотечці антикомуніста». Так, «Сталінська конституція спереду і ззаду» порівнювала радянських та американських євреїв, експлуатацію людей усього світу. У Радянському Союзі – «це Кагановичі», у США – Рузвельт, Гопкінс, Блюм [764, 10]. «Правда про наше минуле...» викривала методи досягнення цілей «жидів» засобами хитрості та шахрайства [680, 7]. Видання «Пушкін і ми» розкривало негативний вплив російської літератури на психіку людей. Було зазначено, ніби вислів «дружба народів» використали «жиди», щоб панувати [783, 7–8].

Серед книг інших видавництв слід зазначити працю І. Ковалю, де критиковано не лише «червоне жидо-більшевицьке ярмо» та «тисячі

ледарів і п'явок жидо-большевицьких», а також наголошено, що новий ворог – Німеччина – «нове чистилище» [645, 18]. Крім того, увагу привертає книга «Крути» Г. Рибак [748], що вийшла в Костополі 10 000-м накладом. Вступна стаття книги має назву «Боротьба з московсько-жидівським більшовизмом».

Антисемітизм був наявний і в сільськогосподарських календарях, різних альманахах. Міжнародне становище в них подано крізь призму негативних оцінок діяльності «зажиділених» лідерів антигітлерівської коаліції [756, 28]. У Костопільському календарі-альманасі розвивався міф про єдність євреїв і НКВС [781, 52]. У комедіях висміювалися євреї як представники радянської влади («Пейсатий») [639, 26]. У «Новому Українському вертепі» «жид» поряд зі смертю був єдиним негативним персонажем. У звертанні до «жидовина» словами Пастора І зазначено: «...настали інші вже часи, тепер ти в нас, як муха згинеш і в нас пощади не проси» [747, 10].

Відчувався антисемітизм у патріотичних піснях та віршах ОУН. У марші ОУН співали: «Смерть московсько-жидівській комуні» [362, 4]. В інших піснях звучить: «продам тебе жидовину рудому» [362, 340], «в тих московських жидівських тюрмах» [362, 275], «...Бригадіри і жидки зажурилися, що колгоспи і радгоспи провалилися...» [10, арк. 88], «...вже комуна й жидова – розтрощені» [10, арк. 88] тощо.

Крім місцевих видань, пропагандистську мету виконували книги з Берліну, Кракова тощо. У них пояснювалися причини злочинів Й. Сталіна – тримання людей у страху, щоб вони не змогли протистояти «жидівсько-більшовицьким» вождям [556], розповідалося про експлуатацію робітників «жидами та їхніми посіпаками» тощо [795, 3-4]. Видання пропагували німецький спосіб життя, вказували на причини війни [627]. Провину за воєнні дії перекладена на англо-франко-американських капіталістів, серед яких «жидівським» капіталістам належала основна роль [798, 14]. У «Маніфесті А. Гітлера до німецького народу» війна з ними («жидо-большевиками») визнана святою [368].

У «Правилах щодо поводження з українцями» та у «Напрямах ведення пропаганди в Україні» зазначено, що слід розвивати знання місцевого населення про власну історію та її відомих діячів, підкреслювати злочини щодо українського народу, скоєні більшовицьким режимом [637, 865–866]. Тому поряд з антисемітськими виданнями багато книг мало національно-патріотичний характер. Вони не несли антисемітську складову, однак виконували свою функцію – підняття

до потрібного рівня самосвідомості українців на противагу більшовикам. Насамперед, це праці про визначних українців – Т. Шевченка [757], Лесю Українку [562], Б. Хмельницького [583], С. Петлюру, якого вбив «московський агент жид Шварцбарт» [655] і загальні праці, де висвітлено руйнівну роль Москви [579; 776, 683, 765, 679].

У буклетах та брошурах окреслена позитивна роль Німеччини та особисто А. Гітлера, розкритиковані політичні опоненти. В буклеті «Адольф Гітлер та трудящі» зазначено, що «жид» намагався знищити селянство, бо його найбільше ненавидів, для робітників побудував злиденні хати, а Гітлер – сонячні доми [554]. В іншому буклеті вказано, що «жидівський» уряд на чолі з проклятим Сталіном обернув селян на невільників [652]. У брошурі «Радянський Союз очима німецьких солдатів» передбачено кінець єврейської раси в Європі, якщо єврейство розпалить війну [715, 237].

Згубна роль євреїв подана і в окремих виданнях, що зберігаються у фондах ЦДАВО України, які характеризують діяльність ОУН. У брошурі про Ф. Дзержинського розповідалося про сина спольщеного «жида-вихриста», що вирізнявся жорстокістю і «катівською жилкою» [14, арк. 5]. Найбільшими ворогами світу євреї названі в брошурі «Україна в жидівських лабетах», де зауважено, що ніякий народ у світі не знав стільки лиха від «жидів», як українці [12, арк. 3]. В іншій брошурі вказувалося на тенденцію панування «жидів» із найдавніших часів після втрати держави в Палестині [13, арк. 2].

Велику роль у пропаганді відігравали листівки. Уже в перший день війни розповсюджували листівки з поясненням, що «німці визволять від єврейсько-більшовицького терору» [563, 130]. Особливою групою пропагандистського впливу стали червоноармійці. У листівках їх зображували жертвами Сталіна та євреїв, де було прописано: «Хай Сталін зі своїми жидами сам веде війну» [250, арк. 16]. Психологічний ефект справляли малюнки з дітьми, яким «жид з наганом» вказує: «Прочь, прочь! Валяй – в мясорубку!» [250, арк. 16 зв.] (Додаток Д).

Усі листівки заохочували колаборацію, у більшості випадків вони слугували перепусткою та гарантували «дружнє ставлення» в разі переходу до німців. Були й заклики йти до партизанів, які воюють проти «жидо-большевизму». Відомо, що до середини жовтня 1941 р. німецькими літаками розповсюджено 336 000 листівок [563, 131]. Загальний їх наклад на Волині і Поліссі становив 600 тис. [723, 309]. Ефективність листівок і дезертирство радянських солдат підтверджували як німецькі дані, так і самі полонені.

Цивільному населенню в листівках пояснювали, що наступ німецьких військ – це звільнення від «більшовицького ярма», «терору Сталіна та його жидо-більшевицьких посіпак» [63, арк. 3–4]. У них лунали заклики покінчити з цією «злочинною наволоччю» [250, арк. 33]: «Смерть могильнику української свободи – жидівському більшовизму!» [250, 31]. Крім того, поширювали звинувачення в грабунку народного майна. У листівці із зображенням пацюка писали: «Жида, как крысы, поглощают достояние вашего народа!» [336]. В інших переконували, що за німецької влади їх майно буде належати їм: «Селяни. Бережіть зерно. Воно буде ваше!» [337]. Окремі листівки також пропагували насильство: «Бей жида-политрука. Роза просит кирпича!» [335].

Були й листівки, адресовані жителям конкретних населених пунктів. Наприклад, в одній із них «Українці, громадяни» жителів Костопільської округи закликали виявляти агентів, які «проводять руїнницьку роботу на користь жидо-комуни» [97, арк. 14]. Інша, підписана рівненським комендантом поліції, спонукала жителів м. Рівного знищувати «терористів, як скажених собак» [262, арк. 271]. У ній розповідалося про 26-річне панування «жидівсько-більшевицького» терору, коли «покидьки суспільства: сифілітик Ленін, банківський грабіжник Сталін та жидюга Лейба Троцький» захопили владу в 1917 р. у свої руки. Також було зазначено, що лише «під захистом німецьких багнетів» народи можуть мати національну незалежність [262, арк. 271].

Антисемітські матеріали ОУН загалом повторювали кліше нацистів: «Радянська влада не є влада російська, не є українська – але тільки жидівська!» [722, 310]. Звернення в листівках адресували різним групам (робітникам, селянам, службовцям) [106, арк. 106] та загалом українцям [99, арк. 52].

Листівка «Український народе!» вказувала на «жидівсько-більшовицьке ярмо», заслання, тюрми, НКВД [98, арк. 49]. У ній звучало запевнення, що «жидівсько-советський колос» розпадеться [99, арк. 23]. Звернення до робітників зводилося до запитань-відповідей: «Чи живуть жида, НКВД-исти й різні московсько-більшовицькі полигачі в таких умовах, як ми?». – «В них менший робочий день, праця ненормована, заробітна плата найвища, вони ситі і випещені...» [155, арк. 200]. Селян порівнювали з жебраками: «Ваші діти хворі і нещасні, босі і голі. Ваші хати убогі, а Ваші вишиті сорочки

носять жиди» [155, арк. 201]. Молодь застерігали не одружуватися з «жидівками», оскільки це спричинювало виродження української нації [155, арк. 202; 261, арк. 124]. Вказувалося, що в інститутах та школах «кишіли жиди», бо вони мали гроші, а в комсомолі та піонерах «жидівсько-московські» політики намагалися виховати яничар, ненависників українського народу [261, арк. 124].

Листівки не лише критикували євреїв, але й спонукали до боротьби з ними: робітникам – гнати євреїв з фабрик, заводів, шахт» [155, арк. 200], селянам – виганяти «жидів», брати майно колгоспів і кооперативів у свої руки [155, арк. 200 зв.], молоді – виганяти їх з усіх посад [155, арк. 202 зв.; 261, арк. 124], червоноармійцям – не слухати «юдеїв-політруків», «агентів кривавого Сталіна» [248, арк. 25], а український народ закликали: «Геть з жидівсько-большевицькими катами» [99, арк. 23].

Більшість антисемітських листівок датовані 1941–1942 рр. Однак були й винятки. Одна з таких, підписана «Українськими повстанцями» у січні 1944 р., у зверненні до бійців та офіцерів Червоної армії оперувала термінами «жидо-більшовицькі імперіалісти», «жидо-більшовицькі гнобителі» [97, арк. 27].

Таким чином, антисемітизм листівок був спрямований на всі без винятку групи українського суспільства. Євреїв звинувачували в панівних позиціях у владі, кращому економічному становищі. Лунали заклики боротися проти них не лише як з представниками злочинної попередньої влади, а й на побутовому, сімейному рівні (не одружуватися з «жидівками» тощо).

Найбільш дієвою формою пропагандистського впливу стали ЗМІ. Без вивчення преси неможливе вивчення регіональних аспектів Голокосту [560, 40]. За підрахунками І. Щупака, з 400 окупаційних газет 300 видавалися на території сучасної України [797, 148], а їх загальний тираж перевищив 1 млн. примірників. За даними А. Подольського, виходило від 150 до понад 450 видань різного ґатунку [734, 9], не менш ніж 365 – за даними К. Курилишина [666, 5]. Ю. Смілянська подає 500 видань, що виходили на території окупованого СРСР [759, 47]. У рейхскомісаріаті один примірник газети припадав на 16 жителів [685, 58].

За даними К. Курилишина, на Рівненщині виходило 14 легальних часописів (7 у Рівному, 4 в Костополі, 2 в Сарнах і одна дитяча газета в Дубно) [666, 316–325; 690, 51]. Водночас виявлені нами документи

дозволяють стверджувати про ймовірну більшу їх кількість [689, 242]. Крім того, слід враховувати інші нелегальні видання, де антисемітська риторика окремих час мала місце.

У класифікаціях антисемітських публікацій існують різні підходи. М. Тяглий виділяє 5 блоків: політичний, расовий, релігійний, культурний і соціально-економічний [779, 184]. На їх основі формують види та жанри. Дані центру «Холокост» містять 23 таких жанри [780, 36]. Відмітимо їх наявність і на шпальтах газет Рівненщини.

Одним зі звинувачень євреїв стало розв'язання ними Першої і Другої світових воєн. У публікаціях зауважено, що «в цій війні підпалювачем є жид» і саме євреї втягнули у війну Польщу, Голландію, Францію, Норвегію [434]. У «Волині» передруковано статтю з «Фелькішер беобахтер» «Англія воює за жидів» [418] про те, що євреї втягнули Англію у війну [819, 120]. В іншій публікації зазначено, що якби не «геній Фірера», що напав на СРСР, «жидівський більшовизм» зруйнував би культуру, народи Європи [445].

Держави, з якими воювала Німеччина, визнавалися «жидівськими», а їхні керівники – агентами євреїв. Лідерів антигітлерівської коаліції називали «політичними шулерами» в руках «вічного жида» [427]. Черчіль та Рузвельт охарактеризовані як трабанти «міжнародного жида» [429], Сталін – «жидівський льокай» [494], «лялька в жидівському ляльковому театрі» [427], «символ пекла, антихрист [431], «червоний кат» [423]. Викривали лакейські статті, де його порівнювали з сонцем, що живить планету, а його закони були «більші та могутніші від непевного закону Божого» [421].

Критика Рузвельта, Сталіна, Черчіля була пріоритетом європейської інформаційної служби «Евінс» та Дойчес Нахріхтенбюро. Тому більшість статей такого напрямку прислали з Берліна. У документах видавництва «Волинь» було зазначено: «Надсилаємо матеріали до друку на Україні». Зазвичай, їх публікували в перші 3–4 дні. Статтю з ДНБ «Великий номер Сталіна» прислано 31 травня 1943 р. [192, арк. 44–45], а надруковано у «Волині» 3 червня 1943 р. [427], «Новий жидівський скандал в Південній Америці» від 2 червня 1943 р. [192, арк. 85–86] опубліковано 6 червня 1943 р. [483], «Промова Рейхсміністра Шпеєра і Райхсміністра др. Геббельса у Берлінській Спортивній Палаті» від 6 червня 1943 р. [192, арк. 150–154] надрукована 10 червня 1943 р. [504] тощо. Важливість статей засвідчувалася їх друком на перших сторінках.

Одним із провідних напрямків пропаганди було висвітлення співпраці країн антигітлерівської коаліції. Домовленості між ними піддавалися критиці, а відносини між Німеччиною, Італією та Японією – у світлі позитиву. Переконували в неодмінній перемозі Німеччини: «Народ з такою культурою та творчою силою не може програти, адже німецька сила непереможна» [66, арк. 2].

У «Сарненському голосі» в рубриці «З головної квартири фірера» наголошували на неминучій перемозі Рейху [729, 215]. Відкриття другого фронту подано як домовленість «жидівських п'явок», від яких виграють не народи, а «єврейські симпатика та жида» [456]. Проблеми співпраці Англії з США вбачали в меркантильних причинах – капітал євреїв перетікав з однієї країни в іншу: «Жида залишають Англію, як щурі пароплав, що тоне» [452].

Расове питання висвітлювали лідерами різних чинів. Услід за А. Гітлером зазначали, що питання раси – це ключове питання світової історії [434]. У такому ракурсі євреї виступали як демон занепаду і носій міжнародного хаосу [502], що хоче стерти із землі носіїв самостійного існування [458]. Е. Кох у цьому плані війну визначив як боротьбу зі втіленням зла [531]. Наголошували, що війна ведеться проти одного ворога – «жида» [529].

Надзвичайно активно використовувався штамп світового панування євреїв. Стереотип не був новаторством нацизму, однак отримав «друге дихання». Всесвітня змова євреїв підкріплювалася фактами співпраці Великобританії, США і СРСР [804, р. 51–80]. «Протоколів сіоністських мудреців» у пресі Рівненщини не виявлено (їх випускали окремо [744]), однак друкували подібні. У них написано, що євреї захопили важливі посади завдяки підтримці ззовні, та вказано їхню мету – перетворити «менш вартісні народи» в рабів [501]. Цитували листівку командира Цундера під час походу на Естонію: «Сини Ізраїлю! Година нашої остаточної перемоги вже близька. Ми стоїмо напередодні нашого панування над світом...» [452].

Публікації преси активно описували механізми захоплення влади євреями. Робили акцент на фінансовому факторі: «Фльорени були їх списами, дукати мечами, стерлінги гаківницями, долари – кулеметами» [463]. Інколи в одній назві прочитувався весь зміст таких статей («Без золота – жидові смерть» [420]).

Досягнення мети євреїв, як вказано в статтях, відбувалося завдяки масонським організаціям [446]. Причому ідеологічна складова

не відігравала значення – більшовизм та капіталізм були лише засобами, адже євреї – народ без батьківщини, що живе скрізь тимчасово [467]. Таким чином, на Сході вони використали СРСР [467], а на Заході – «Рузвельтову Америку» [452]. У «Вістях для українських селян» було написано, що центр «світового жидівства» – Москва, а комуністична пропаганда служить цілям світового панування [449].

Потужним напрямом було висвітлення руйнівної діяльності євреїв в історії людства з найдавніших часів. Згадували про жінку-єврею царя, що підбурила його вирізати 75 тис. персів [432]. Негативних характеристик надавали і словами мислителів. «Ферментом національного розкладу» в Римській імперії називав євреїв німецький історик Теодор Момзен. Впустити до провінції «жидів» він вважав найбільшою небезпекою [465]. Негативні оцінки давали державні діячі (Марія Тереза), гуманісти (Еразм Роттердамський, Вольтер), священники (абат Петро де Клюні). Євреїв звинувачували в спекуляціях, «якими гидує чесна людина», робили висновок, що «немає гіршої чуми для держави, як жидівський народ» [465]. Вибірково критикували єврейських діячів. Зокрема, вказували, що Маркс народився в «жидівській» родині, яка була хвора тілом і духом [520].

У Новий час євреїв звинувачували в окупації Росії, яка стала їх «приватним об'єктом» [501]. Н. Кибалюк в одній із статей владу Троцького, Кагановича, Зінов'єва називав «звершенням сатанинського хитрого жидівського плану» [466].

Євреїв звинувачували в бідах інших народів, зокрема у плані «Голодової диктатури», реалізація якого призвела б до обмеження продовольства [454]. На них перекладали вину в знищенні населення під час воєнних конфліктів. Жертвами «жидівської жадоби» в СРСР вважались не менш як 30–40 млн. чол., в Іспанській громадянській війні – 400 тис. [455]. Звинувачення адресувалися і щодо загибелі інших народів та держав [689, 248].

Антисемітську роль виконували закордонні новини. У них подавали інформацію щодо обмежень прав євреїв різних країн: «Виключення жидівського впливу на французьке господарство» [428], «У Греції жадають протижидівських засобів» [531], «Нова форма законодавства відносно жидів у Болгарії» [482], «Також Лівія обмежує жидів» [527], «У Швеції заарештовано жидів за шпіонаж» [538] тощо. «Костопільські вісті» писали про виставку антисемітських картин у Кракові, де 60 полотен показували «жида таким, яким він є насправді» [451].

За різними підрахунками, в пресі СРСР налічувалося 35 країн, де згадувалися факти антисемітизму [560, 40]. Метою таких публікацій було показати, що дискримінація євреїв – нормальне явище, підтримуване світовою спільнотою.

Ще більший антисемітський пласт публікацій пов'язаний з історією України. Висхідний мотив напрямку – ототожнення євреїв із радянською владою та їх участь у репресивно-каральних органах держави. Німецька пропаганда акцентувала, що саме євреї були головними носіями більшовицької ідеології [601, 794], доносили й допомагали заарештовувати українців [599, 96].

Міф про «жидо-більшевицький» характер режиму став основним в ідеологічному арсеналі нацизму. Популяризації штаму сприяли 30-ті рр. XX ст., коли провина за біди українців покладалася на євреїв праворадикальними партіями [596, 97–101], уявлення яких про євреїв як ворогів стало стрижнем їхнього мислення [597, 259]. У контексті «єврейського засилля Кремля» теза про їхню відповідальність за злочини НКВС займала провідне місце. Тому в статтях євреїв називають «сторожами, суддями і катами» [450], а СРСР – величезною організацією комісарів [434]. «Жидо-комуна», «жидо-більшевизм» подаються як найбільші вороги українців [470], так і всього людства [508].

Слід відзначити заохочення місцевих жителів писати статті на дану тематику до часопису «Волинь». У 2-му номері видання оголосило конкурс «Що я прожив за останні два роки большевицького панування» [472; 702, 78]. Твори мали публікувати в «Книзі терпіль українського народу під большевицьким тиранством». Досі вона не виявлена, однак багато з присланого надруковано і ще частина зберігається у фондах видавництва «Волинь». Найбільше серед авторів виявилось селян, однак були робітники, священники, червоноармійці і не лише з Рівненщини. Так, у «Спогадах політв'язня» описано в'язниці в 1937–1938 рр., де на площі 30 м² перебувало 106 чол. У камеру заходила «так звана медичка» – переважно «жидівка», яка видавала ліки «або щось подібне від усіх хвороб» [500]. При наступі німців у Севастополі «жидівські енкаведисти» змусили червоноармійців писати зобов'язання: «вмерти на цьому місці і не зробити ні кроку назад», адже «за сталінське щасливе життя не шкода і вмерти» [528]. У нарисі «День Ганни» згадано єврея-комуніста, який хвалив Сталіна, бо стало «жити краще і веселіше» [440]. В інших оповідях євреї виганяли людей із домівок за відмову вступити в колгосп [530], а НКВС їх забирали за

нелюбов до «жидів» [460]. В одній із типових розповідей зазначено: «Я служив на советській службі п'ятнадцять років, і завжди моїм шефом був жид. Преса, кооперація, НКВД – це були домени жидівства. – Майже не зустрічав людей, які б так чи інакше не мали знайомства з НКВД» [514]. Зважаючи на політику радянської влади у 1939–1941 рр., наведені сюжети не виглядали вигадками, а дописи «простих людей», «своїх» могли викликали довіру в читачів.

Наступний напрям публікацій – деструктивність євреїв в історії України на всіх етапах її державотворення. Показовою в цьому плані є публікація «Жиди в Київському літописі», де сформовано ворожий образ євреїв і зауважено, що в українській літературі не можна було віднайти прихильної згадки про євреїв [448] (Додаток Е). Так, «нахабство жидів» проявилось у 986 р., коли вони запропонували князю Володимиру свою віру, хоча не мали такого права, адже прокляті богом [448]. В опублікованих статтях схвально описані козацькі погроми [461], а в неопублікованих – війна Б. Хмельницького розглядалася як боротьба проти «жидівських спекулянтів» [187, арк. 9–11].

Зазначаючи про проголошення автономії Центральною Радою, коли євреї стали на бік Росії, автор не лише розповідає про їх злочини (єврейські робітники стріляли в спину українців), а й аналізує мотиви такої поведінки. За його висновками, євреї ігнорували факт української державності, бо їм «глибоко несимпатична ідея національного відокремлення», тому вони співпрацювали з ворогами українців. Як факт – вбивство євреєм Шварцбартом С. Петлюри [450].

У злочинах під час Голодомору також звинувачували євреїв. Слід зазначити, що були статті, де не згадували євреїв [546]. Однак були й такі, що покладали на них подвійну провину: як представників «жидокомунізму» та як єдину частину населення, яка не відчувала голоду, адже за золото та валюту купувала продукти. Описи канібалізму, холодцю з людського м'яса [521] мали розпалювати в читачів бажання помсти. Наприклад, розповідалося про матір, що зарубала 8-річного сина [443; 543]. Звинувачення в голоді лунали не лише проти українців, а й проти російського народу [477]. Поділ селянства на куркулів, середняків та бідняків сприймався як задум євреїв знищити село, щоб його заселити [423].

Особливо акцентували увагу на злочинах НКВС у Вінниці. Серед жертв трагедії були українці, поляки, євреї, росіяни, комуністи і некомуністи та навіть кілька офіцерів НКВС. Однак преса повідомляла

лише про «10 000 ні в чому невинних українців», знищених Сталіном та «жидами» [494]. Тема набула широкого поширення, висвітлювалася у всіх провідних газетах. У «Волині» за три місяці (23 червня – 23 вересня 1943 рр.) нами виявлено 9 статей вінницької тематики, у яких звинувачувалися «жиди». Крім того, події згадували релігійні лідери, порівнюючи страждання українців від «жидів» та Сталіна зі стражданнями Христа [97, арк. 63]. Водночас розголос трагедії у Вінниці мав на меті відвернути увагу населення від нацистських злочинів, про що писала «Вільна Україна» [497]. Серед інших злочинів слід згадати розстріли НКВС робітників (7 з них – стахановці), які допустили брак під час виробництві коксу в Кузнецовську [510].

Для звинувачень у цілеспрямованому винищенні українців застосовувалися концепції окремих лідерів. У тезах Д. Донцова «Народознавчий большевизм в Україні» вказано, що «жидо-большевизм» Маркса-Леніна-Сталіна намагався вбити не лише тіло народу, а й дух [422]. М. Трилин писав, що євреї, крім планового знищення українського народу, нічим не можуть похвалитися [419].

Ще негативніший образ єврея проявлявся в контрасті з іміджем німців. Подавали статті про україно-німецьку дружбу та співпрацю [732, 620], спільність історичної долі німецького й українського народів [473]. Пауль Рорб описував роль вікінгів, вплив політики німецького кайзера Отто II на Київ [469], а витoki «співпраці» віднаходили ще з часів східноготського плем'я кімрів [459]. Натомість виходили негативні публікації про Росію. Згідно з директивами пропаганди, слід було розпалювати ненависть до всього великоросійського [381, 38]. У цьому контексті висвітлювали Полтавську битву як спільну боротьбу європейців із «дикою Москвою» [688, 50]. У журналі «Українка» в статті, присвяченій Крутам, вміщено прохання до Бога допомогти в боротьбі над ворогом і створенні священної, єдиної України. Наступна стаття «22.01.1918.–22.1.1919» описує період боротьби за самостійність [6, арк. 3а].

Теза прекрасного майбутнього українців під проводом Великонімеччини була однією з провідних у німецькій пропаганді. У такому світі не існувало місця євреям, однак пропонували гідне місце українцям. Застосовуючи психологічні прийоми, давали вибір без вибору: «прекрасна Європа» або «кривавий большевизм», «квітуча земля» або «влада темноти» [429], «провід Німеччини, що Божим провидінням покликаний збудувати нову Європу» або «жидівсько-

більшовицька» держава, «що відібрала нам останню землю» [481]. Заможне життя українцям обіцяли після завершення війни [534]. На фабриках мали працювати веселі люди [481]. Епоха характеризувалася розквітом цивілізації, адже німецька влада працює за методами «модерної й найкраще керованої держави світу» [66, арк. 1]. У спогадах селянина с. Гарапівки не можна впізнати українські села: «вечорами молодь співає українських пісень, хати чисто прибрані, а на полях красуються зелені аксамити – плодотворна, багатообіцяюча праця українського селянина» [519].

Схожим до попереднього напрямку був вияв лояльного, надміру позитивного ставлення до Німеччини, що проявлявся в пропаганді нацистського способу життя, в одах «Великому Філеру» та німецькій армії. Це було спільною характеристикою публікацій преси, адже в умовах окупації іншої альтернативи не існувало. Відповідним було ставлення редакторів та авторів статей, що мали проявляти лояльність. Так, у біографії, поданій видавництву «Волинь», редактор «Українського Хлібороба» П. Колесник писав, що А. Гітлер «будує своїм генієм Нову Європу» [188, арк. 46]. У першому номері «Волині» у статті редактора У. Самчука вміщено великий портрет А. Гітлера [515], а в іншій публікації він писав про підтримку німецької армії та бажав їй перемоги над більшовизмом [468]. Така позиція була своєрідною «платою» за існування видання.

Німецька пропаганда гнучко враховувала тонкощі українського життя, зокрема релігійного. У статтях розкривалося святотатство євреїв, заволодіння ними разом з поляками православними церквами. Саме релігійний фактор Н. Кибалюк вважає головною причиною народного обурення середини XVII ст., коли українці були змушені боронились від «жидів та їх спільників» [467]. Розповідали про музеї безбожництва в монастирях. А відкриття храмів мало привернути набожну частину населення до німців. У статтях звучала інформація, що після «визволення» зникли написи «Релігія – опіум для народу», а православне духовенство й український народ могли спокійно молитися [522].

У контексті руйнівної дії єврейства особливо негативний вплив відзначено в економічному устрої держави. Особливістю публікацій на Рівненщині було те, що спеціалізація напряму належала журналу «Український Хлібороб». Ми не погоджуємося з твердженням К. Курилишина, що «фахове спрямування журналу сприяло його незаполіти-

зованості» [830, 453]. Підтвердженням цього є виявлені публікації, спрямовані на поширення антисемітизму, антибільшовизму та пропаганди німецького способу життя [695, 51]. Так, 7 номерів із 10 містили критику «жидо-більшевицького» ладу та «жидів», а критика радянського ладу була притаманна всім номерам. Редактор журналу П. Колесник порівнював наслідки «жидо-більшевицького режиму» зі «смерчем, який змів квітуче хліборобство та добутки українського народу» [470], а Ф. Повар «Червону Москву з її жидо-московською комуною» називає найстрашнішим ворогом [160, арк. 3].

Критика радянської моделі господарювання була настільки нищівною, що становище селян порівнювалося з кріпаками. Зазначено, що «жидівсько-більшовицький» режим був гірший за царсько-московську державу, адже за царизму кріпак працював 2–3 дні, а за «московсько-жидівської комуни» – без перерви цілий тиждень, а під час роботи наглядав підпоручник «совета» – «жид» зі зброєю в руках [438]. «Принади "селянського раю"» описували самі селяни [533]. Праця під наглядом «жидівських гайдуків» описана і в інших статтях. У них українців порівнювали із мученими тваринами, що тягнули «жидівську балагулу» [455]. Цим пояснюлася найнижчий рівень життя серед європейців [512]. Аналіз подібних публікацій зводиться до спрощених висновків: євреї придумали колективізацію, а Сталін – колгоспи, де працюватимуть українці.

У. Самчук, протиставляючи «жида» селянину, зазначає: «Або ми бачимо чудово розбудовану систему збуту наших сільськогосподарських виробів, або й надалі залишаємось у переконанні, що нашому селянинові вистарчить якогось жидка, що кожного тижня буде встановлювати свої ціни» [513]. Автор ділить населення на «своїх» (українців) і «чужих» (євреї та поляки). Останні ж представлені «як збірники міжнародної, нам зовсім чужої наволочі, яка жила й багатіла вислідами нашої праці»..., «які все робили для того, щоб українці лишилися без своєї інтелігенції». Причинами такого ставлення, за твердженням М. Гона, є гетеростереотипи стосовно євреїв, що були зумовлені різним соціальним досвідом «своїх» і «чужих» [593, 114].

Зміст і форма критики попереднього режиму виявлялася і в надмірно позитивній гіперболізації минулого. Наводили тези, як добре жилося без колгоспної системи, коли «Україна була країною медом і молоком текучою, а на Поділлі був хліб на кіллю й ковбасами хліб городили» [519]. Причому, називаючи працю в СРСР прокляттям,

зауважували, що за Німеччини вона стала дорученням Бога, яке кожна людина повинна виконувати [430]. Вказано, що любов до праці слід культивувати з дитинства [66, арк. 9], а того, хто відмовляється від праці, треба розглядати як найманого «жидами» і більшовиками» [402, 28].

У публікаціях висвітлено допомогу місцевому господарству від загальних фраз (відкриття заводів, розбудова індустрії) [66, арк. 5] до опису конкретних справ (дарунок 50 жеребців [545; 696, 263], 15 000 німецьких баранів мериносів [550]). У низці публікацій вказано за приклад у розбудові німецьке село [756, 539, 540, 541]. При новій владі пропонували змінити систему господарства «жидо-комуни» [505], створити товариства «Сільський господар».

Ф. Рябчикова вказує, що у свідомості простого українського селянина визначальним було його економічне становище [751]. Тому загравання з селом, обіцянки нового земельного ладу, що робив власником землі селянина, не могли не мати впливу на його психологію. Трагування в певному руслі колективізації, репресій та ін. послугувало секретом успіху нацистської пропаганди, про що зазначає дослідник Д. Титаренко [777]. П. Шадурський в «Українському Хліборобі» писав, що селянство України з великим ентузіазмом вітало «побідоносну» німецьку армію [544]. Тому в цьому контексті можна погодитися з В. Лауер, яка зазначала, що така влада сприймалася спасителями та дослівно «посланцями Бога» [668, 59]. Зважаючи на те, яку частину складало сільське населення України, можна стверджувати, що мала потенціал така пропаганда у початковий період окупації. Однак потрібно враховувати фактор часу. Адже, як зазначає Р. Конквест, впливаючи на селянство в перший час, згодом нацисти нарікали на апатію, тому антисемітські дії не отримали підтримку [674, 15].

«Жіночу» спеціалізацію мав двотижневик «Українка». У ньому прописано, що жінки в СРСР понаднормово працювали для «зграї комуністів і жидів», виконували роботу чоловіків [462]. Розкритиковано передовиків виробництва (Олексія Стаханова, Марію Демченко) – «жидівсько-комуністичний винахід» витискування радянської жінки на користь «жидам та комуністам» [462]. Було зауважено, що тисячі узбецьких дівчат в Ташкенті змушені виконувати норми чоловіків-гірняків на вугільних копальнях [519].

Руйнування здоров'я нації завдяки алкоголю пояснювалося діяльністю євреїв, яких звинувачували у споюванні населення. Спочатку це була «панщина з її жидівськими корчмами», далі – «царські

монопольки», потім – «більшовики» [525]. У «Листі з Самбірщини» «жидова» порівнюється з сараною, що ссала хлопську кров та розпивала народ по корчмах [186, арк. 54]. Крім алкоголю, зазначали й інші методи впливу. Так, буцім то завдяки гіпнозу євреї вчили молодь ненавидіти своїх батьків, країну та землю [445].

Меншою мірою антисемітська пропаганда стосувалася дітей, тим не менше, вона існувала. Перша сторінка «Школярика» була політизованою. Спочатку писали про війну, яку чекав український народ, а вже потім друкували казки та віршики. У вступній статті першого номеру журналу «Орленя» вказано на втрату освічених людей у зв'язку з довголітньою неволею «під чоботом жидівсько-більшевицьким» [475]. Стаття «Великий Вождь» розповідала про боротьбу зі «світовим жидівством» [426], а в рубриці «Що нового в світі» повідомлено, що після повалення «жидівсько-більшовицького» ладу на Волині запанував спокій [547]. У карикатурі «Утікає большевик» акцентовано, що після його втечі «лишився на весь край одинокий лиш Айвай» [537]. У навчальному процесі використовували журнал «Український Хлібороб» [180, арк. 43] з антисемітськими публікаціями. Отже, дитячі журнали нав'язували «жидо-більшевизм» у повчальній та висміюваній формі. Також зафіксовано факти антисемітського виховання учнів учителями.

Деструктивні процеси в розвитку культури пояснювалися засиллям «жидо-більшевицької» літератури. Її порівнювали з вошами та гнидами, яких потрібно знищувати. Російська культура загалом та «жидівська лірика» зокрема спричинювала «хворобливе психічне викривлення людини» [466]. Стверджували про відсутність у російській літературі працюючих образів, а «хворобливо-амбітна, вічно невдоволена нація москвичів» складається з мрійників, ледарів і рабів. Кращих обставин для здійснення «жидівських» планів годі шукати [466]. Лунали звинувачення в перекрученні історії України. Відповідальність за денаціоналізацію покладали на євреїв [422].

Краєзнавчий аспект теми рідко висвітлювали. Так, у часописі «Голос Сарненщини» існували спеціальні рубрики: «3 місцевого життя», «Хроніка Сарненської округи». Однак доволі складно було застосувати пропаганду в конкретному населеному пункті, де населення орієнтувалося в міжетнічних відносинах, що могло б спричинити зворотний ефект. Легше було показати єврейські злочини в загальному масштабі, дублюючи прислані «заготовки». Тому у «Волині» за

весь час виявлено лише шість статей про населені пункти Рівненщини, де окреслено негативну роль євреїв (Андрушівка, Дроздова, Мізоч, Острів, Острожець, Уїздці). Наприклад, у статті «Молодь села Мізоч» невідомий автор звинувачує «мізоцьких хохлів» за «безмірну любов до жидівства» з польських та більшовицьких часів [480]. Одним із небагатьох видань, де подібні статті публікували місцеві автори, був «Український Хлібороб». У журналі лунають звинувачення директора маслосоюзу в занепаді молочарства [437], а агроном Ю. Рудич пропонував застосовувати корів як тяглову силу, брак якої спричиняли «московсько-жидівські окупанти» [511].

Євреї визнавалися винними в зриві постачання молока для німецької армії. Повідомляли, що лише одне село з 25 сіл району Томахів (нині Гощанський район) здало молоко. Решту здавали для «жидів» у м. Рівне. Соромом називає здачу молокопродукції для «цих відвічних п'явок українського народу» автор Я. Лакпута [474]. У той же час відомо, що більшість євреїв м. Рівного (близько 17,5 тисяч) розстріляно в Сосонках [212, арк. 18] на початку листопада 1941 р. Решту з грудня 1941 р. почали переселювати в гетто (біля 5200 чол.), де вони не мали можливості займатися господарською діяльністю (у тому числі приймати молоко від населення). За розпорядженням міської управи від 16 серпня 1941 р. євреям заборонено купувати будь-що на торгу [108, арк. 13], а від 7 березня 1942 р. – бути власниками підприємств [485]. Отже, березнева публікація Я. Лакпути – один із прикладів ідеологічної боротьби з євреями.

Розпорядження влади та оголошення, що дублювалися у виданнях, виконували антисемітську функцію. Так, заборона євреям очолювати підприємства видана рейхскомісаром України і була надрукована 7 березня 1942 р. в «Українському Хліборобі» [507]. А з деякими змінами опублікована і в наступному номері [484] та в інших виданнях, зокрема у «Волині» [485; 535]. Такі розпорядження створювали ефект «нижчого сорту» євреїв серед інших жителів. Заходи дискримінації стосувалися позначення їх «зіркою Давида» [488], пересування у визначений час [489], регламентації життя в гетто [486], заборони одружень із неєвреями [487], відправки посилок поштою [495], дискримінації в трудовій сфері [509]. Були й заборони населенню підтримувати євреїв. «Костопільські вісті» застерігали громадян Костопільської округи смертною карою за переховування «жидів» та надану їм допомогу [442]. Серед розпоряджень, що не згадували

євреїв, але могли впливати на їхню долю, – указ рейхскомісара карати осіб смертю, які переховуються переховувачів полонених, злочинців та бандитів [492], що могло мати відношення і до євреїв.

Антисемітська складова була наявна і в рекламних оголошеннях. В одному з них населення спонукали засіяти всю землю і таким чином допомогти німцям «поконати жидо-більшовицьких галапасів» [425]. На тій же сторінці вміщено «ласкаве прохання» жертвувати книги бібліотеці товариства «Сільський господар», поскільки «жидо-московські зайди» знищили літературу [536].

Поширеною була дегуманізація жертв. «Костопільські вісті» наводили порівняння євреїв із газет «Нове життя» (Старокостянтинів) та «Рідне слово» (Звенигород), де в обличчі «пархатого жида» немає жодної риси людяності, зображено лицемірство, брехливість, паразитизм, схильність до злочинів. Обличчя єврея вважали обличчям большевизму», а сам більшовизм – «це огидна, звиродніла жидівська потвора», що ненавидить усе прогресивне [521]. Негативні конотації мали й порівняння євреїв із тваринним світом – паразитами [739], комахами та тваринами: «жидівські п'явки» [456], шешель, що «живе тільки для того, щоб руйнувати та знищувати світ» [521], «гієни міжнародного жидівства» [454], «орли-падлоїди» [548]. У «Листі з Самбірщини» «жидова» порівнюється з сараною [186, арк. 54], а У. Самчук у репортажі «Кремінчук» назвав євреїв «жидівські шимпанзе» [516]. Серед неординарних висловів – «жидо-більшовицькі галапаси». У статті «Боротьба з галапасами у курей» вказано, що «галапаси жирують на тілі курки, а вночі висисають кров», а є такі, що нападають на ноги та «викликають на них згрублення» [424]. Застосування подібних висловів, за твердженням М. Гона, є не тільки своєрідним змаганням у вправності дошкулити євреям, а й позбавленням їх людської гідності [593, 119]. Порівняння жертв з тваринним світом діяло на психологію вбивць. За висловом М. Феллера, легше вбити того, хто не є людиною [406, 24–25].

Застосовувався «жидо-більшовизм» в анекдотах та віршах. В одному із дотепів із представників «того світу» лише Мойсею вдалося прижитися в Радянському Союзі (святим Луці та Іллі це не вдалося), адже там керують його родичі [441]. Вірші описували злочини Сталіна та «жидів», які «вигнали українців з хати та стали панувати», «а жидам дав ордени, щоб нас мучили вони» [476]. Д. Ковальський з Миколаєва прислав у редакцію лист газети «Волинь», де зауважував: «... над нами

жиди клятві гірш катів знущались, наживалися з селянства, в шовки одягались. За це вони найбіднішим класом називались» [186, арк. 47].

Візуалізації антисемітизму надавали карикатури. Як і краєзнавчий напрям, вони не набули особливого поширення, і на прикладі «Волині» їх виявлено дев'ять [694, 63]. Одна з карикатур присвячена 24-річчю панування «москалів та жидів» [439]. На шибениці з написом «СССР» зображено 3 істоти з зірками (п'ятикутними та шестикутними), з великими носами та виражуватими очима. Біля однієї підписано «комуна», біля іншої – «НКВД». Третя істота мала ноги та хвіст. Інша карикатура – «Так було! Так є!» – складалася з двох малюнків. На першому («Так було!») зображено єврея-чекіста, який розстрілює людей. На іншому – «Так є!» – було зображено кінець «жидо-більшовицького» панування Сталіна та Кагановича, а «збройна рука Німеччини» відрубє кінцівки гідри з п'яти- та шестикутними зірками [526] (Додаток Ж). Карикатура була надрукована 9 листопада 1941 р. після знищення рівненських євреїв, що могло бути своєрідним виправданням злочину. В інших карикатурах відтворено любов до наживи та грошей [471], підступність та жорстокість [435; 507], контроль над світом [453]. У фондах видавництва «Волинь» зберігається малюнок товстого єврея з написом: «Я на бочці сижучу, в бочці лимоняда. Я нікому не продам, спекулювати нада!» [190, арк. 14]. Крім того, видання публікували карикатури лідера «жидівської» держави. Одна з них зображувала Сталіна з великими носом і очима, зі зброєю в руках, який посилає радянського солдата «на смерть», а під ногами лежать людські черепи [524].

Апогеєм пропаганди стали заклики до знищення. Слід розрізняти заклики до знищення «жидо-більшовицької влади» та «жидів». Перший випадок не завжди означав фізичне винищення євреїв, а передусім звільнення від попередньої влади. Такі заклики наявні в більшості виступів посадовців різних рівнів. Так, Костопільський гебітскомісар Ленерт заявив, що знищення «жидівського більшовизму» є «першою konieczністю» при відбудові нової Європи [493].

Радикальних закликів знищувати євреїв виявлено небагато. Зазвичай вони не підписані і надруковані після «вирішення єврейського питання». Зокрема, М. Трилин писав, що євреїв слід стерти з лиця землі, «таких треба нищити, безоглядно, свідомо... до них не може бути жодного милосердя» [419]. В інших публікаціях звучить: «Знищити цю страшну потвору» [481].

Жодне видання Рівненщини не афішувало фактів масових розстрілів. М. Михайлюк пояснює це намаганням уникнути паніки серед населення та не викликати обурення з боку світової спільноти [819, 121]. Однак, траплялися епізодичні факти щодо репресій євреїв. Інформували про розстріл засуджених Рівненської тюрми та кару, що понесли за це євреї як поплічники НКВС [444]. Також «Волинь» писала про покарання «одного переплетника» та єврейки в'язницею за те, що сфальшував для неї документи [349, 43].

Важливо розрізнати ступінь антисемітської налаштованості авторів публікацій. Так, стримані звинувачення в потуранні більшовизму У. Самчука відрізнялися від радикальних, махрових випадів у злочинах «жидо-комуни» Н. Кибалюка, який закликав знищувати євреїв [691, 212].

Лідером антисемітських публікацій була «Волинь». Разом із «Новим словом» це найбільш відомі в рейхскомісаріаті видання. За час існування з 1 вересня 1941 р. по 7 січня 1944 р. вийшло 238 номерів «Волині», яких нами виявлено 318 публікацій антисемітського спрямування, що склало 1,34 статті на номер. До них віднесено статті, спогади, новини, карикатури, постанови влади, оголошення тощо – все, що характеризувало євреїв з негативного боку. Позицію часопис не змінював до кінця існування, що свідчать 5 антисемітських публікацій в останньому номері. 2 грудня 1943 р., коли було очевидно поразка Німеччини, у війні країні висловлювали підтримку, «вдячність і довір'я», лунали заклики проти «жидо-більшевицького гніту» [499]. Найінтенсивніше наповнення антисемітизмом відбувалося в другій половині 1941 р., чому сприяли успіхи німецької армії, ейфорія від «визволення» тощо. Тому в цей період жоден номер не виходив без критики «жидівства» та «жидо-більшевизму» (2,125 публікації). Кількість номерів з антисемітською складовою становила понад 80,25 %. Подібні показники характерні й київській газеті «Нове українське слово». За підрахунками М. Ковалюка, у ній такий відсоток становив 82,3% (з 700 номерів 576 містили антисемітські публікації) [648, 165]. Водночас за типологією публікацій «Волинь» контрастує з виданнями інших регіонів. Наприклад, у газеті «Bucovina», за підрахунками О. Суровцева, з 177 публікацій, 110 становили розпорядження румунської влади [822, 20]. У Волині натомість зафіксовано всього 6 розпоряджень. Авторство статей складало майже 29 %, адже існувала можливість розправи після повернення колишньої влади.

Дослідники, які вивчають антисемітизм, зазначають, що об'єктивно оцінити рівень впливу публікацій на читача досить складно [771]. Поширена думка, що це неможливо, адже немає такої методики. Існують різні, часто протилежні погляди. Радянські дані (звіти партизанів на Рівненщині в 1944 р.) стверджували, що населення не сприймає німецьку пропаганду, газету виписують «не для читання, а для курення» [48, арк. 9]. Сучасний дослідник М. Андрійчук робить висновок, що з поведінки населення Західної Волині великого впливу такі публікації не мали [561, 70]. Водночас дослідниця волинської преси Ф. Рябчикова дійшла висновку, що після ознайомлення з антисемітськими матеріалами населення рідше намагалося надавати допомогу євреям [752, 138]. Такої ж думки на прикладі окупованої території СРСР дотримуються й інші дослідники [560, 40].

На Рівненщині слід говорити про незначну ефективність таких матеріалів і водночас наголосити на «експорті» антисемітизму (передовсім видавництвом «Волинь») в інші регіони. Читачі зі східних територій (Кіровоград, Миколаїв) надсилали численні прохання опублікувати антисемітські твори. Більшість авторів просили друкувати їх під псевдонімами. Т. Димов (Миколаївська обл.) твір «Село» бажав опублікувати під прізвищем М. Хвощ [186, арк. 6], протоієрей з м. Кіровограда Ф. Хороший статтю «Релігія і наука» – під псевдонімом Костенко [186, арк. 32], а викладач із Кіровограда І. Рячко підписався як Іван Українець (твір «Панування жидів на Україні») [189, арк. 2–5] тощо.

Слід відзначити, що крім видавництва «Волинь» серед інших організацій, що підкреслювали несприйняття більшовизму та зауважували, що «представниками тієї культури були в основному жиди і москалі» були й такі: Рада Українського Товариства «Просвіта», Волинська Церковна Рада, «Українська контора збуту і закупу», «Молочарський Союз», «Жіноча Служба України», товариство Українських комбатантів та «Сільський господар» [523].

Таким чином, чітка антирадянська та антиєврейська спрямованість видань Рівненщини була зорієнтована на розпалювання антагонізму населення щодо євреїв та залучення його до антиєврейських акцій. ЗМІ формували образ єврея як незмінного та постійного ворога українців. Метою таких публікацій було обґрунтувати злочинні дії проти євреїв та заохотити їх знищення жителями краю.

Отже, для пропаганди антисемітизму на окупованих територіях СРСР використано концепцію «жидо-більшевизму», що пов'язувала євреїв з радянським режимом та перекладала на них злочини колишньої влади. Популяризація серед місцевого населення нацистських порядків проводилася за допомогою спеціальних видань, преси, радіо, кіно, агітаційних листівок тощо.

Антисемітські матеріали ОУН та церкви в перший період окупації часто повторювали нацистські кліше. Заяви, подібні тих, що робили Полікарп та інші церковні лідери, могли впливати на негативне ставлення віруючих до порятунку євреїв, однак великої популярності такі ідеї серед християн не здобули. Фетиш пропонованої моноетнічної держави ОУН спонукав вороже ставитися не лише до євреїв, а й до поляків, росіян – тих, хто сприяв поневоленню нації. Натомість нацистська пропаганда виокремлювала єдиного ворога – євреїв. Антисемітський месіанізм нацистів розглядав знищення єврейства як світову місію викорінення антиподу арійців, звільнення всього світу від «єврейського засилля».

Таким чином, у німецько-радянській війні євреї стали основним ідеологічним ворогом нацистів. Поводження з ними було брутальнішим, ніж із євреями Західної Європи. Смерть євреїв була кінцевою метою нацистів, однак не єдиною. Тотальному винищенню передувала фаза віктимізації жертв, що досягалася через перетворення їх на соціальних ізгоїв, зокрема і за допомогою пропаганди. Євреї мали особливий соціально-правовий статус, відмінний від інших національних груп, їх знищували за відсутності ознак правопорушень.

РОЗДІЛ 3 СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ЕКСТЕРМІНАЦІЇ ЄВРЕЇВ

3.1. Форми протистояння та опору нацизму

«Я хотів помститися за пролиту
невинну єврейську кров».

*Янкев Мендюк (Якоб Мендік),
мізоцький єврей-партизан*

Єврейське протистояння в часи Катастрофи визначають як будь-які дії, покликані нейтралізувати справжні й імовірні дії супротивника [635, 262]. Еволюція сучасної історіографії полягає у висвітленні, окрім збройної боротьби, духовного спротиву. Виокремлено поняття, якими оперують науковці – «опір» та «протистояння». Д. Міхман визначає протистояння як здійснення активних дій з метою самозбереження (на відміну від бездіяльності чи покірності). Протистояння може здійснюватися в різних аспектах: економічним, культурним, релігійним тощо. Від звичайного, інертного способу життя його відрізняє елемент свідомої дії. Термін «опір» застосовується для означення збройних дій. Таким чином, опір можна визначити вищою формою протистояння.

Будь-які кроки, учинені євреями з метою блокувати, відхилити чи сповільнити дії нацистів, були частиною повсякденного протистояння [782, 462]. Сам факт існування євреїв суперечив планам окупантів, отже їхнє життя слід розцінювати як акт протистояння.

З одного боку, слід навести відомий вислів дослідника: «Жертва настільки винна в тому, що з нею діється, наскільки вона не чинить опору своєму насильнику» [599, 102], з іншого – підкреслити специфічність становища жертв нацистів. Окупантами поставлено за мету знищення цілої нації, відповідно досвіду спротиву цьому не існувало. Тому солідаризуємося з Т. Чайкою, яка зазначає, що будь-яка форма спротиву в контексті Голокосту була проявом героїзму, чим би вона не завершилася [788, 80].

Духовний опір був наймасовішою формою протистояння. Однією з її форм стало релігійне протистояння. Під час поховання євреї промовляли «Каддіш» (Межиріч) [716, 159], вивчали Тору (Березне) [813, р. 140], іврит (Висоцьк) [834, р. 1492], випікали мацу (Людвипіль) [813, р. 144], намагалися дати освіту дітям, наймали

репетиторів (Дубно). У більшості гетто зафіксовані зібрання євреїв для спільної молитви. У Мізочі рабин дістав дозвіл збиратися в синагозі на релігійні свята [412]. У Тучині за 18 місяців переховування Л. Оберленд вивчила Біблію та цитувала Святе Письмо [399].

У часи Голокосту єврейська взаємодопомога не лише існувала, а й розширювалася. Прикладом може бути турбота про дітей, батьки яких були знищені. Взаємодопомога часто відігравала визначальну роль у порятунку життя. Н. Анапольський вижив завдяки корецьким дівчатам, які прикрили його сукнями [385, 38]. У Дубенському гетто жінки влаштовували фіктивні шлюби з євреями-спеціалістами, щоб вижити [834, р. 1353-1355]. Ризикуючи життям, І. Зінман намагався попередити 300 межирицьких євреїв про наміри знищити їх у травні 1942 р. [716, 163]. Єврейські лікарі рятували життя одноплемінникам, видаючи довідки про їх неєврейське походження. Такий випадок стався з тучинським євреєм-червоноармійцем, який в Полтавській області потрапив у полон і якого оглядали на предмет єврейської належності [228, арк. 1-5]. Випадки самопожертви часто траплялися в останні моменти життя. Під час ліквідації мізоцького гетто старий єврей віддав місце схрону лікарю, зазначаючи, що сам не врятується [324, арк. 6].

Євреї, як могли, намагалися передати пам'ять про злочини нащадкам. Т. Ривка з Гошанського району ходила по сусідах і розповідала, хто з жителів вбивав її родину заради матеріальних благ (сама була з понівеченою головою та животом) [289].

Єврейські чоловіки чинили спротив окупантам, боронячи жінок. 60-літнього Поташа у Млинові вбито за те, що не дав згвалтувати доньку [43, арк. 226]. Батьки не шкодували нічого, аби врятувати дітей від смерті. Щоб спасти доньку, під час акції в Мізочі мати-єврейка віддала все золото, проте обоє були розстріляні [630, 148].

Іншим методом порятунку дітей було віддати їх місцевим жителям або приховати. О. Шварцу вдалося вижити після наказу матері сховатися під мостом у м. Рафалівка [618, 179]. Натомість діти допомагали батькам у пошуках продуктів. У Рокитному малолітній О. Левін обмінював хліб, яйця поза межами гетто, а його брат Самуїл приносив продукти, працюючи в повара-поляка, за що часто був битий [394, 286]. С. Велінгер пас худобу в селян за продукти, які відносив для батьків у Мізоч [391, 227].

Однією з можливостей порятунку стала мімікрія та вихрещування. Це вдавалося небагатьом, зважаючи на покарання священиків за такі дії. Єврейка з Острога згадувала: «Я хотіла прийняти християнство (багато хто хотів би), духовенство просила на це дозвіл, але на це вже немає надії, тому потрібно попрощатися із життям» [586]. Усе ж євреям вдавалося змінювати віру. У Теремненській сільській управі Острозького району на 1 вересня 1942 р. було 13 євреїв (1,3 %), а юдеїв – 10 (1 %) [90, арк. 10]. Євангелічної віри був єврей – завідувач лікарні с. Двірець [114, арк. 47]. Рівненський єврей Г. Старосолець у Львові, а згодом у Жешуві (Польща) видавав себе за поляка [322, арк. 4]. У Мізочі єврей М. Зейлик повісив своїм донькам на шию хрестики та навчив християнських молитов [338]. На Волині відомі неодноразові випадки охрещення євреїв за резолюцією Полікарпа.

Інколи в порятунку допомагала зовнішність. М. Феллер згадував єврея з Костополя, який не лише мав прізвище «Турок», але й виглядав як турок і переконав німців, що обрізаний, бо мусульманин [406, 89]. Світлий колір волосся спантеличив поліцейського і врятував життя доньці та матері Швом (Сегал) [717]. Ця ж ознака допомогла вижити євреїці з Млинова [722].

Моральне протистояння здійснювалося словами помсти. У Дубровиці єврейські жінки вмирили зі словами прокляття на вустах до своїх вбивць [255, арк. 225]. В Олександрії перед розстрілом Іта Березова сказала: «Ви вб'єте мене, моїх рідних, але не подолати вам могутньої сили радянського народу. Він помститься за мою смерть і за смерть всіх тих, кого ви змордували» [295]. У Корці молоді дівчата-єврейки співали пісні й сміялися на краю могил [592; 293]. В Острозі єврейка Бася, дивлячись у очі поліцейським сказала: «Стріляйте!» [626]. Мужні заклики не лише показували незламність духу нацистам, але й змушували активно діяти. У Рокитному євреї кинулися тікати після слів М. Айзенберг: «Євреї, рятуйтеся! Настав кінець нашому життю!» [773], «Євреї, зараз нас будуть вбивати!» [394, 287]. Під час ліквідації трудового табору в Костополі Г. Бреєр закричав «Ура», даючи знак для втечі [836].

Поширеною формою протистояння стало невиконання указів нацистів. Заборона постачання продуктів у гетто зумовила розвиток контрабанди. За даними Ш. Спектора, у Дубровиці доставка борошна в гетто продовжувалася безперервно [813, р. 134]. «Волинь» повідомляла про керівника збіжжевого магазину, який продав євреям 16 центнерів

муки і поплатився за це життям. У Мізочі за доставку корови було повішено єврейського різника Гелмана [412].

Багато євреїв не мирилися з наказами носити спеціальні позначки. У Корці їх не носили 5 місяців [144, арк. 131]. У Сарнах за це заплатилися побоями та штрафом на 300 крб. М. Сімха та В. Янкель [44, арк. 133]. У Рівному в квітні 1942 р. оштрафовано 10 євреїв по 1050 крб. Знаки не носили цілими сім'ями, зокрема, сім'я Гольчинських із 6 чоловік [161, арк. 100].

Не корилися євреї наказам контрибуцій. У січні 1942 р. в Сарнах за приховування теплих речей для армії розстріляно 11 євреїв [44, арк. 135].

Євреї не розміщували спеціальних «жидівських» вивісок на підприємствах. У грудні 1941 р. гебітскомісару м. Рівного було повідомлено про 4 такі порушення [127, арк. 31].

Відмова переселення в гетто стала справжньою проблемою для бурмістра Рівного. Переселення розпочато не пізніше 19 листопада 1941 р. [131, арк. 203], а повинно було закінчитися 15 лютого 1942 р. [64, арк. 1]. Однак після означеного терміну близько 25 євреїв проживали ще поза межами гетто [64, арк. 39–39 зв.]. Г. Пресс та Ф. Гуз мали дозволи на це від гебітскомісара до 10 березня 1942 р. [64, арк. 39; 333, арк. 5]. Ігнорування наказу євреями спричинило повторні неодноразові розпорядження бурмістра. Лише 6 травня 1942 р. останніх непокірних (сім'я Грабіни) шуцполіція переселила на єврейську ділянку (вул. Сенкевича, 7) [64, арк. 11 зв.]. Крім того, за повідомленням тієї ж шуцполіції, у квітні 1942 р. відбувався пошук євреїв-лікарів Ромського та Сегала, які не були на своєму місці [64, арк. 7–7 зв.].

При переселенні в гетто євреї не були безмовними свідками втрати їхнього майна, а чинили фізичний опір. У Дубровиці в травні 1942 р. вони виймали віконні рами та зривали електричні інсталяції [199, арк. 61]. Це суперечило наказу голови районної управи Гаврильчика, щоб залишена власність не була нищена «при опущенні» [199, арк. 4]. Так само в Рівному була «неправильно забрана» велика кількість електричних лічильників у єврейських будинках [491].

Крім відмови виконувати накази, євреї намагалися боронитися за допомогою офіційних засобів. Частина з них писала заяви щодо звільнення від оплати комірного [127, арк. 141]. Деякі суми були дуже низькими, що свідчить про жалюгідний матеріальний стан заявників. Рівненське подружжя Хаїт просило бургомістра звільнити від боргу на

8 крб. 61 коп. за оплату приміщення [127, арк. 197]. Прохання задоволено не було. Загалом, під час аналізу таких заяв позитивних рішень міської управи Рівного не виявлено. Єдина поступка – перенесення строку оплати боргу [127, арк. 205].

Активні форми протистояння проявлялися у втечах з гетто, місць розстрілів тощо. Чимало євреїв, передусім молодь, цілеспрямовано перебиралося на східні території. Значна частина врятувалась в Острозі [410] та інших великих містах. Втечі з гетто зафіксовані в Острожці, де євреї копали підземні ходи [719, 50]. Коли євреїв везли на розстріл, десятки євреїв Рівного вистрибували з вагонів [835, р. 1309], а в Здолбунові з машин [234, арк. 82 зв.]. Масові втечі з місць екекуцій відбулися в Березному (200 осіб), Радзивилові (650 осіб), с. Торговиці Млинівського району (200 осіб), Сосновому (до 1946 р. – Людвипіль) (300 – 400 євреїв) та ін. [592]. У Сарнах із 800 євреїв, привезених із Рокитного, 238 зуміли втекти. Такі втечі мали спонтанний характер. Тому фіксуються випадки порятунку голих євреїв, що втекли в останній момент перед або після акції: у Мізочі [338], Рівному [23, арк. 5], Острожці [719, 51], Корці [813, р. 182] та ін.

Самогубство в контексті Катастрофи слід розглядати як вияв свідомого протистояння. З точки зору нацистів, євреї не мали права на життя, отже, і не мали права ним розпоряджатися. Покінчили з життям члени рівненського юденрату – М. Бергман та Л. Сухарчук. У Серниках євреї вийшов зі схованки та пішов добровільно на смерть, аби бути з сім'єю [349, 67]. У Мізочі євреї підпалили будинки та сім'ями кидалися у вогонь, унаслідок чого згоріло 200 чол. [212, арк. 196-196 зв.], за іншими даними – 175 чол. [331]. Під час акції в Корці член юденрату М. Красноставський підпалив себе та будинок [834, р. 1385-1386]. У Дубні акти масових самогубств здійснювали родинами. Повісилися сім'ї М. Кагана (8 осіб), Д. Квейтеля (18 осіб); отруїлися сім'ї Я. Бергеля (5 осіб), Я. Фридмана (3 чол.) [43, арк. 209-210; 701, 248]. У Межирічах євреї свідомо йшли на смерть із дітьми. Акушерці Р. Смолах і дантисту Е. Рубінштейну пообіцяли порятунок, якщо навчать професій, проте їхні діти мали померти. Вони відмовилися і прийняли смерть разом [716, 164]. Силу духу показали представники острозького юденрату, які самі виступили в якості жертв, коли їм було наказано визначити 10 євреїв для розстрілу [401]. Траплялося, щоб врятувати цілу громаду, євреї самі видавали окремих своїх членів. Таким чином у Висоцьку було видано єврея-комуніста [581, 82].

Фізичний спротив євреїв носив індивідуальний та масовий характер. Відсутність зброї, військових навичок та сплановані заходи окупантів робили малоефективною таку форму опору. Більшість актів спротиву мали імпульсивний характер, коли доля жертв була вже зрозуміла. В с. Корчів'я А. Вакс вдарив у груди заступника гебітскомісара А. Гінтера та втік. Його приклад використали ще 20 чоловік [21, арк. 156]. Єврейські жінки кидалися на своїх кривдників. У Дубровиці напад жінки зупинив повторний постріл німецького офіцера [625], у Рівному окупанта врятувала собака [290, арк. 5]. В іншому випадку в Рівному єврейка вихопила у міліціонера багнет і встромила йому його в серце [813, р. 211]. Дещо перебільшують можливості опору рівненських євреїв Л. Мантика-Степанов та Ю. Олексин, за словами яких євреї «рвали зубами, душили, що було сили, тягли, вчепившись, за собою в могили, аж поки не падали мертвими...» [684, 212].

Відомі випадки спланованого індивідуального опору євреїв Рівненщини поза межами регіону. М. Грибова-Фішман із Тучинського району, будучи вивезена як оstarбайтер в м. Ессен, на підприємстві виготовляла неякісну продукцію (снаряди без пороху), випустила воду із парового котла, який лопнув. Після цього її з 3 чехами та 10 поляками відправили в концтабір «Фрістгоф», де двічі призначали до спалення. Врятувалася єврейка завдяки американським військам, які звільнили табір [230, арк. 1–6].

Ефективнішим був озброєний опір. У Рівному 4 євреї виступили проти нацистів та полягли в бою [835, р. 1309]. Л. Гельфанд, дружина радянського офіцера, брала участь у підриві ресторану німецьких офіцерів [835, р. 1309]. У с. Тесово Острозького району переховувався озброєний євреї У. Дорфман, якого в квітні 1943 р. було виявлено та вбито [87, арк. 118]. Під час ліквідації Рівненського гетто євреї захищалися гранатами, вбили німця та поранили двох поліцейських. І. Шнайдер та Н. Копельник вбили 8 німецьких поліцейських [564, 300]. У Сарненському гетто до бунту долучилися роми, які підпалили хижі. Втікачі проривали колючий дріт своїми тілами [20, арк. 85].

Для опору окупантам у багатьох гетто створювалися бойові групи. За даними С. Єлисаветського, на Волині їх було 18 [618, 44]. Число підпільників І. Альтман оцінює біля 250 чол. [557, 25]. На території Рівненщини плани повстань готувалися в гетто Сарн, Острога, Людвиполя, Дубровиці, Володимирця, однак їх здійсненню завадили різні причини, зокрема, позиція єврейських рад. У більшості випадків

юденрати уникали повстань, вважаючи що в такій разі загинуть усі євреї. Однак, дана позиція була хибною, адже в тих випадках, де юденрати допомагали повстанцям, жертв було менше.

Загалом повстання вдалося реалізувати лише в Тучині та Мізочі (на Волині відомі ще в Луцьку та Крем'янці). У Сарнах повстання попереджено в останній момент секретарем юденрату [814, 174–175]. У Дубровиці єврейська рада пригрозила підпільникам концтабором [574, 79]. У Дубні юденрат відмовився від запропонованих євреєм грошей на повстання [813, р. 230]. У гетто Острога, Дубровиці, Висоцька повстання не відбулися, тому що завершилася закупівля зброї [618, 50].

Організація повстань засвідчує їх спільні риси: створення підпілля, збір зброї, виступ під час ліквідації гетто, підпал будинків, боротьба з охороною та втеча частини євреїв. Ш. Спектор зазначає, що єдиним шляхом порятунку в умовах волинських гетто була втеча під час підпалу, який відволікав охорону [814, р. 171]. Найбільш відоме повстання в Тучині, підготовка до якого завершилася за тиждень до його ліквідації. Організатори розподілили холодну та вогнепальну зброю серед 60 повстанців. Натомість у Мізочі не вдалося зібрати вогнепальну зброю, а лише холодну – сокири та ножі. Події в Мізочі донедавна вважалися менш дослідженими. Виявлені джерела (Яд Вашем) дають можливість розкрити їх ширше. Так, активну участь у повстанні брали представники юденрату, які загинули: Абе Стефель, Єйне Неміровер, Шмуель Буніс, Мелех Гесак, Монек Ріднер, Талер, комендант міліції Блуменкранц [325, арк. 8]. За домовленістю під час ліквідації гетто слід було підпалити будівлі [324, арк. 6]. Зокрема, одним із відповідальних за це був Якоб Мендік [323]. П. Гольштейн згадував, що повстання тривало два з половиною дні [619, 298–302]. Згодом його учасники продовжували боротьбу як партизани (Макс Вейтфрейд [326] тощо).

Завдяки підпалам, метушні в Тучині та Мізочі частині євреїв вдалося втекти. Деякі джерела стверджують про 50% [813, 217]. Однак наслідки повстань були нівельовані в перші дні, коли більшість втікачів було схоплено та знищено. Так, у Тучині розстріляно тисячу євреїв на кладовищі, а згодом знищено ще 550 євреїв, які повірили обіцянкам окупантів і самі здалися [582, 223]. Жорстокі умови в лісі, голодне життя призвели до того, що вижило лише 15 чол. [618, 48].

Загалом, наслідки повстань мали більше моральний, ніж практичний ефект. Однак демонстрація нацистам, місцевому населенню

та самим євреям волі до спротиву мала велике значення. Саме участь у збройному опорі розвінчує міф про пасивність євреїв і нездатність захистити себе.

Активною формою опору євреїв стала партизанська боротьба. У звітах з'єднань зазначалося, що вцілілі групи євреїв, перебуваючи в безвихідному становищі, приєднувались до партизанів [39, арк. 35] або знаходились поблизу них [48, арк. 10]. За спогадами І. Федорова, виявлені в Рокитнівській землянці євреї нагадували ходячі скелети, однак відразу висловили бажання воювати. Згодом І. Федоров зазначав, що до визволення рівненської землі вони боролися добре, а потім вступали в Червону Армію і поверталися з бойовими нагородами [618, 75]. Про бажання євреїв воювати свідчить інформація начальника 4-го управління НКВС СРСР П. Судоплатова, який у вересні 1941 р. з Рівного повідомляв начальнику ЦШПР Пономаренко: «Навколо нас в лісах групами по 15–20 чоловік ховаються євреї, які втекли від розстрілу. Жінки і діти їх розстріляні. Горять бажанням помсти. Можна організувати бойовий загін, потрібна зброя та боєприпаси» [564, 383; 563, 744].

У німецькому донесенні про події в СРСР від 10 квітня 1942 р. на території Волинь–Поділля зазначено, що євреям нехарактерний покірний вигляд і наведено слова одного з них: «Нам буде достатньо, якщо більшовицький режим вернеться тільки на дві години, щоб помститися за те, що нам причиняється» [376, 389].

Партизанський рух став найбільш дієвою формою боротьби євреїв. Така форма опору потребувала як фізичної, так і психологічної витримки. Партизана-єврея німці відразу вбивали, якщо він був членом націоналістичного чи радянського підпілля, допитували, а потім вбивали. Для дискредитації руху указом Гімmlера термін «партизан» замінено словом «бандит» [668, 217]. У серпні 1942 р. А. Гітлер вказував на застосування жорстоких заходів для боротьби з бандитами. А наказ Кейтеля від 16 грудня 1942 р. звільняв солдатів від покарань за злочини, вчинені над населенням під час боротьби з партизанами. При цьому євреїв розглядали як партизан або їх спільників [668, 234–235].

Превентивні заходи щодо попередження партизанського руху стосувалися населення: допомога їм каралася смертю, а виявлення нагороджувалося. За спогадами Д. Медведева, смерть загрожувала не лише за зв'язок із партизанами, а й за те, що знав, але не видав їх [395,

36–37]. У липні 1942 р. в Костополі за допомогу партизанам були повішені три чоловіки: один єврей та два українці [212, арк. 109]. За інформацією радянських партизан, за виявленого партизана давали літру горілки, 3 кг солі, цигарки або 500 руб. [37, арк. 188].

І. Арад зазначає про те, що СРСР було 25–30 тис. єврейських підпільників. Ш.Спектор вказує на функціонування 35–40 єврейських груп на Волині, зокрема на відтинку Ковель-Сарни особливу актуальність проявляли понад 12 єврейських груп [814, р. 181]. Зазвичай, це були дрібні загони з малою кількістю людей. За даними 13 груп випливає, що 5 з них мали 20 та більше членів, в інші входило по 7–8 чоловік [814, р. 177].

Створення партизанських груп на Рівненщині, де воювали євреї, розпочалося влітку-восени 1942 р. У жовтні 1942 р. в складі 12 чоловік створено партизанську групу М. Місюри (колишній міліціонер с. Серники) [383, 382–383]. Партизани спрямовували зусилля на захист євреїв, що переховували поблизу Сарн та Висоцька, а також поповнювали свої ряди членами гетто [614, 64]. У загоні нараховувалося до 70 партизанів-євреїв [302]. Особливо відзначалися М. Бромберг, Н. Зідберфарб, Є. Бокальчук [708]. Проявив себе «сміливим, дисциплінованим бійцем» у загоні М. Місюри Н. Пінхус з Дубровиці [296]. Розвідницею була дружина Й. Місюри, а її матір Н. Горбачевську-Переходько в квітні 1943 р. спалено в с. Вичівка Зарічненського району за те, що направляла євреїв до загону [297]. Самого М. Місюру 3 жовтня 2007 р. визнано Праведником України [319].

Восени 1942 р. виникло партизанське формування «дяді Міші» (Моше Гільденмана) з Корця, яке вважають найбільш відомим, а керівника називали королем євреїв-партизанів. Під час ліквідації Корецького гетто у вересні 1942 р. 22 євреї втекли в ліс та обрали М. Гільденмана керівником. У серпні 1943 р. під керівництвом Сабурова він створив єврейську роту, що працювала на півночі Житомирщини [618, 91]. Партизани «дяді Міші» здійснили близько 150 бойових операцій, підірвали десятки ешелонів, звільнили понад 300 людей [614, 65]. Син Гільденмана – Сімха працював в УШПР у Херсоні та Одесі. Після завершення війни розстріляв у Корці поліцейського, який вбив його матір та сестру [618, 93].

Інші бойові групи ще до приходу партизанів О. Сабурова, О. Федорова, С. Ковпака, А. Бринського на території Рівненщини були створені в районах Березного, Дубровиці, Дубна, Червоноармійська (Радивилова).

З євреїв сіл Сваричевичі та Серники створена група під керівництвом єврея О. Абугова, до якої увійшли євреї Дубровиці [826, 14]. З 20 чол. загін виріс до 80 чол. (О. Манковицький, Ш. Цурим, брати Моше). У 1943 р. розгромили кілька німецьких та поліцейських постів. На шляху з Вичівки в Бутово було вбито та поранено більше 30 окупантів [618, 86].

Багато євреїв воювали в підрозділах бригади Бринського: у групі Сивухи – 15 чол., Логинова – 11 чол., Зубкова – 13 чол., Алексєєва – 9 чол., в штабі бригади, збройній майстерні та санчастині – 28 чол. За неповними даними, весною 1943 р. нараховувалося 200 євреїв [563, 745]. Командиром однієї групи був рабин Л. Іосилевич. Єврейських партизан Бринський характеризував так: «Розпочавши свою бойову діяльність без зброї..., потім неодноразово постачали зброєю сусідні відділи», яку захопили у ворога [618, 89]. Крім того, у сімейному таборі євреї виготовили понад 15 тонн вибухівки, що деяким коштувало життя. Так, під час виробництва снарядів загинули 16-річний П. Райтер і 13-річний Ц. Цейбель з Маневичів [614, 66].

Одним із найбільш відомих партизанських загонів було Сумське з'єднання С. Ковпака. У грудні 1942 р. з'єднання С. Ковпака та О. Сабурова під час рейду по Рівненщині успішно здійснили Сарненську операцію, у результаті чого залізничний вузол виведено з робочого стану на 15 діб [388, 36], зірвано 5 мостів [392, 108]. Рівненську область С. Ковпак називав центром партизанського руху, де зароджувались великі з'єднання, а партизани з подякою згадуватимуть допомогу, яку надавали рівненчани [58, арк. 3 зв.]. За 1941–1944 рр. через лави з'єднання пройшло 5549 чол., із них – 209 євреїв [346, 293]. За іншими даними, євреїв налічувалося 255 чол, хоча С. Єлисаветський вважає їх кількість ще більшою. 33 партизани-євреї займали командні пости [618, 140–141]. Також до загону приєднувалися місцеві євреї, зокрема 40 чол. із Ківерців, група з Клевая та Колок на чолі з І. Гарштейном, З. Хайчиком, А. Купером, які 3 місяці воювали самостійно [618, 146–147].

У Чернігівсько-Волинському з'єднанні воювали 247 євреїв-партизанів [832, 58], за іншими даними – 314, із них 29 займали посади від командира відділення і вище [388, 31]. Особливу повагу заслужив єврей з Рафалівки О. Шварц, який, за словами І. Федорова, гвинтівкою володів не гірше, ніж скрипкою, а стріляв не менше, ніж грав [618, 180]. У серпні 1943 р. з'єднання пустило під укіс більше еше-

лонів, ніж усі з'єднання в Україні в травні та червні. Один із підрильників С. Юдович із Рівного став кавалером бойових нагород [775, 12].

У лютому 1943 р. зі з'єднання Сабурова виділилася група І. Шитова, що діяла на Рівненщині та в Кам'янець-Подільську. До групи приєдналися втікачі з гетто Острога, Сарн, Володимирця, Дубровиці, Рокитного. Улітку 1943 р. відділ налічував 80 євреїв. У січні 1944 р. вони розбили Людвипільський гарнізон, звільнили 400 чол. [618, 197]. За спогадами Н. Анапольського, М. Естерман у групі І. Шитова чинив помсту за знищених корецьких євреїв [385, 40].

Вдалу підривну роботу здійснив загін ім. Кармалюка (11 євреїв із 114 партизанів). Поблизу Рокитного знищено 28 вагонів та пошкоджено 1000 м залізниці. У списку найкращих бійців загону зазначався єврей Моїсей Бреслав, який спустив під укіс 26 ешелонів [618, 263].

Відомим став розвідувальний загін Д. Медведєва «Переможці», що дислокувався в Сарненських лісах за 120 км від Рівного. Підпільники загону працювали в установах Рівного, Сарн, рівненській міліції, місцевих управах. Чверть партизанів (зі 150 чол.) були євреями [564, 381]. Ш. Тиктин з Людвиполя вказував на 25–30% євреїв у загоні [388, 39]. У жовтні 1942 р. під час операції Сарни–Коростень було знищено 80 німців [40, арк. 1]. Підпільники Сарненського вузла так організовували ремонт, що замість 2–3 год. роботи він затягувався на 3–4 доби [767, 58]. Редактором часопису загону «Ми переможемо» був єврей Цесарський, що публікував заклики боротьби різними мовами, зокрема й на івриті [578, 92]. Ш. Спектор зазначає, що загін уникав контактів із місцевим населенням і лише у випадку необхідності залучав його [763, 160], однак С. Єлисаветський звертає увагу на підбір розвідників саме з Рівненщини. Так, у грудні 1942 р. до них приєдналися євреї Млинова, Березно, Тучина [564, 382]. Коли загін перебував на Сарненщині та Цуманських лісах, у сімейний табір було прийнято євреїв із Рівного, Корця, Рокитного, Сарн, групу Ізраїля Дубини, що брала участь у Тучинському повстанні. Таким чином, крім 60 євреїв-бійців, у загоні нараховувалося 150 жінок, дітей та старих євреїв [615, 244]. Підпільниця з Москви опікувалася 13-ма єврейськими дітьми, а згодом до них приєдналися польські та українські діти. Всього у з'єднанні нараховується 3 Герої Радянського Союзу (Д. Медведєв, М. Кузнецов, М. Приходько). Крім того, 2006 р. М. Кузнецову присвоєно звання Праведника України (посмертно) [313] за порятунок єврейської дитини разом з розвідницею Л. Лісковецькою [299].

Загалом перші спроби організації підпілля в області виявилися невдалими. 2 липня 1941 р. Рівненський обком КП(б)У залишив у Рівному кілька комуністів (Соснін, Чепурной, Новак) [27, арк. 5]. Однак стрімка окупація західних областей не дала можливості сформувати партійного підпілля [613, 124]. Організаційних форм рух набирає після наказу Сталіна «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. [576, 167]. 3 червня 1942 р. прибула група С. Корчева, що разом із групою «дяді Міши» виконували диверсії в районах Дубровиці, Морочного, Володимирця та Сарн [27, арк. 13]. Поступово росла організація Новака – з 29 чол. у кінці 1941 р. до 178 членів у серпні 1943 р. [28, арк. 12].

Підпільні організації, де боролися євреї, були створені на хмелефабриці в Рівному, у госпіталі с. Тютюковичі, у Дубнівському госпіталі. Акти саботажу мали місце на деревообробних підприємств у жовтні 1942 р. [785, 227]. М. Губерман створив підпільну організацію у с. Межирічі [787, 59], Д. Любимов – у Межиріцькому районі [618, 206]. Серед відомих підпільників області були: Бромберг з с. Серники Висоцького району [27, арк. 69; 29, арк. 11], Б. Закзель із с. Залавища Володимирецького району [27, арк. 72], Р. Шулич (присланий з Москви) [29, арк. 22], Й. Чиберак [27, арк. 67], Л. Гельфанд [27, арк. 68], І. Фукс із Рівного. Останій постачав розвідників загону Медведєва, у тому числі й М. Кузнєцова, бланками, повідомляв паролі, попереджав про операції, здобував зброю і боеприпаси [672, 212; 404].

У списках учасників підпільної боротьби та осіб, що сприяли партизанському руху в Костопільському районі з 10 зафіксованих прізвищ 4 були єврейські [51, арк. 104].

Значна кількість євреїв-партизанів з весни 1943 р. увійшла до складу Рівненських з'єднань. З метою посилення партизанського руху 19 грудня 1942 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про створення Рівненського підпільного обкому партії на чолі з В. Бегмою [761, 539–540], який почав діяти 5 березня 1943 р. Водночас був створений обласний штаб партизанського руху [749].

Відповідно до наказів УШПР від 31 липня 1943 р. та Рівненського обласного штабу партизанського руху від 15 серпня 1943 р. створено три партизанські формування області: Рівненське партизанське з'єднання № 1, Рівненське партизанське з'єднання № 2 «За Батьківщину», польське партизанське з'єднання № 3 [832, 97]. Усього в партизанських з'єднаннях, загонах, диверсійних групах, які діяли на

Рівненщині, налічувалося 13 586 бійців [749]. У з'єднанні Бегми – 308 бійців і командирів-євреїв [672, 229], а у п'яти з'єднаннях Західної Волині нараховувалося понад 900 євреїв. III. Спектор у 12 з'єднаннях нараховує 1700–1900 бійців (14 % радянських партизанів) [618, 73].

Як зазначає О. Гогун, УШПР виступав проти створення окремих єврейських з'єднань. У цьому не було політичної необхідності. Тому близько 90 % євреїв-партизанів були простими партизанами 8 % – на командних постах, а 2 % – політруками та комісарами [588, 359].

Списки партизанських з'єднань, до яких приєднувалися євреї, свідчать, що більшість із них була з північних районів Рівненщини, а в графі «звідки поступив» записано «ховався в лісі». Так, у Рівненське з'єднання № 1, 8 партизан прийшло зі Сваричевичів, 9 – з Озерська, 11 – із Серників [618, 210–211]. Натомість у центральній та південній частинах Рівненщини євреї мали обмежені можливості доступу до радянських партизанських груп. Ситуація ускладнювалася діяльністю націоналістичних формувань у регіоні. Тому на півдні області в 1943 р. були знищені єврейські групи з Олики, Дубного, Мізоча, Радивилова [813, р. 319].

Зазвичай у з'єднаннях євреї вступали до лав комуністів, ставали кандидатами в члени ВКП(б). У травні-серпні 1943 р. в загоні «За Родину» прийнято кандидатами в члени ВКП(б) євреїв А. Перлова, М. Зайденвебер, Ф. Бакальчука [41, арк. 27 зв.–54 зв.] тощо.

Слід відзначити вклад євреїв у медичне та побутове обслуговування загонів. У 22 партизанських формуваннях України в 1943–1944 рр. налічувалося 140 євреїв-медиків, у тому числі 50 лікарів, які складали 10 % медичного персоналу. У з'єднанні Медведєва завдяки медикам із 250 ранених 238 лишилися повноцінними бійцями. Найвідомішим лікарем став Борух Ерліх із Рівненського партизанського з'єднання № 1, який із вересня 1942 р. не лише лікував, а й брав участь у бойових операціях. Ці ж функції виконував Олександр Герц. А Яків Вулах із Корця ще й допомагав місцевим жителям (приймав роди тощо) [618, 271–273]. О. Цесарський згадує лікаря Машицького з сім'єю, який прийшов у загін Медведєва після розгрому гетто [408, 207–208]. Бринський згадував про єврейських лікарів (Парнаса, Ротер, жінку Парнаса та її сестру), який «майже без сну, лікували людей, доглядали за ними, старалися поставити їх на ноги» [389, 28]. У списках медиків загонів Федорова та Кизи зафіксовані такі імена: Мазо Ісаак, Ройтберг Яків, Перлов Арон, Перемингер Клара, Ройтберг Ірина

[37, арк. 117–118]. За необхідності лікарі переходили в інші загони. Так, Маріан Познанський зі Століна працював у загонах Бокальчука, «Брянських вовків», Таратуту – відділу Щорса, Місюри [321, арк. 13].

Окрім того, важливим було налагодження побуту загонів. У відділі ім. Хрущова Хаїм Жук із березня 1943 р. працював кравцем [52, арк. 106]. У характеристиці Єви Винер із Корця відділу Федорова вказано, що, будучи санітаркою, вона брала участь у бойових діях, хоробро себе проявила. У вільний час готувала їжу та прала одяг, була дисциплінованою та політично витриманою, накази виконувала на відмінно [52, арк. 46] (Додаток 3).

Важливу роль відігравали сімейні табори, мешканці яких займалися господарськими справами. Звіти УПА згадують виявлену партизанську групу поблизу Клесова на Сарненщині, серед яких було багато євреїв – понад 40 з родинами [363, 173]. У Сваричевицьких лісах за наказом М. Місюри створений сімейний табір, де перебували близько 350 євреїв із Серників, Висоцька, Дубровиці. У грудні 1942 р. за наказом Бринського Конищук, Собесяк, Корчев створили 3 сімейні табори, яких партизани забезпечували продуктами харчування, виділяли охорону [564, 384–385]. Крім створених партизанами таборів на півночі Рівненщини, існували й табори, організовані самими євреями. Кількість людей, які там перебували, могла бути 300 чол., хоча траплялись і менші – по 50–100 (Олика, Ратно, Степань) [564, 386]. Загалом, табори стали місцем порятунку «лісних» євреїв. Самотужки переховуватися в лісах було небезпечно, а кількість врятованих у такий спосіб була досить малою [810, р. 416]. Тому наявність таборів позитивно впливала на динаміку виживання євреїв.

Існують різні, часто поляризовані оцінки щодо ставлення місцевих жителів до партизанів. І. Федоров акцентував увагу на позитивному ставленні та вказував, що населення, за деяким винятком добровільно давало продукти [713, 127]. Протилежні оцінки зафіксував дослідник О. Гогун: населення Західної України, територія якої до 1939 р. належала Польщі, «відверто ненавиділо червоних партизан» [589]. З огляду на політику СРСР на новоприєднаних землях, а також вплив ОУН на місцевих жителів вважаємо його висновки виправданими. З цієї позиції так само оцінювали євреїв, які опинилися в радянських загонах.

Відношення держави, уряду, партії та підпільних організацій до євреїв не відповідало реаліям окупації, адже не було закликів

надавати їм допомогу, хоча інформація про злочини нацистів щодо них звучала. Так, у звіті підпільного обкому КП(б)У знищення єврейського населення описувалося як «дика, розгнуждана охота, як на диких звірів» [55, арк. 5]. Населення закликали не коритися окупантам, переховувати людей, яких розшукують німці. Зокрема, така відозва прийнята на обласній конференції партизанів, що відбулася 26 березня 1943 р. в Зарічненському районі [58, арк. 3 зв.]. У листівці «Смерть німецьким окупантам!» (червень 1943 р.) було прохання переховувати людей, яких розшукують німці та допомагати партизанам [57, арк. 9], однак конкретно про євреїв – жодного слова.

Слід наголосити на специфіці умов, у яких перебували євреї в загонах. Часто євреї потерпали від ставлення партизанів, яке базувалося на антисемітизмі, небажанні приймати їх у свої ряди. У Рокитному братів Левіних не прийняли в партизани, і люди виживали власними силами. Ще з десятком чоловік вони були змушені стати «лісними євреями» [394, 290–291]. Після відмови ковпаківців прийняти до своїх рядів групу євреїв Меїра Винера з 40 чол. у серпні 1943 р. їх майже всіх знищили німці [564, 390]. Траплялися і більш трагічні випадки: з метою конспірації в загонах Ковпака і Медведєва мали місце розстріли євреїв.

Радянська історіографія подає факти боротьби з антисемітизмом. Один з бійців 6-ї роти Путивльського з'єднання в березні 1943 р. назвав бійця-жінку «жидівкою». За наказом Руднева в присутності роти йому мали набити «морду», а якщо ще раз повторить – розстріляти [618, 140; 588, 357]. Інших партизанів карали смертю. У липні 1943 р. розстріляно С. Чопко зі з'єднання «За Батьківщину», який займався мародерством євреїв, а в Пінську грабував їх та вбивав [46, арк. 109]. Про несприйняття дискримінації М. Місюри свідчать мемуари І. Федорова. Про «суд один для всіх, хто б ти не був – росіянин чи українець, татарин чи єврей» писав А. Вершигора [618, 148].

Однак антисемітські прояви давалися взнаки і після війни, коли штучно стримувався процес нагороджень. Загалом, до нагород в Україні представлено 60 національностей. З 3304 євреїв-партизанів в Україні 44 % проживали в західних областях. Їх кількість у Рівненській області була найбільшою і становила, за даними Ш. Спектора, 611 чол. (у Волинській області – 522) [762, 84].

Випадки дискримінації нагороджень можна прослідкувати на прикладі Айзека Аврума (Додаток К). У нагородному листі партизана

зазначалося, що, крім ордена Вітчизняної війни I ступеня, він заслуговує ще нагороди, однак резолюція Бегми була така: «Утриматись». Коли партизана представлено до ордена Червоної Зірки за підписом Бегми, відповідь була: «Нагороджений, вистачить!» [618, 210]. Так, С. Єлисаветський вказує, що вище ордена Червоної Зірки євреї не мали нагород. Наприклад, С. Юдовича ним нагородили, бо він підірвав 11 ешелонів. У той же час звання Героя Радянського Союзу присвоювали за 10 підірваних ешелонів [616, 89]. У Рівненському партизанському з'єднанні № 1 із 54 представлених до нагород євреїв-партизанів [38, арк. 107–125] отримало відзнаки всього 5 [615, 227]. Таким чином, державницький антисемітизм після війни в СРСР не давав змоги гідно оцінити вклад євреїв у перемогу над нацизмом.

Документи не дають можливості дослідити точну кількість євреїв-партизанів Рівненщини. Висновки можна підвести частково, зважаючи на різні списки, спосіб фіксації прізвищ, приховування національності тощо. У списку загону ім. Берії у з'єднанні Бегми зі 103 прізвищ значилися 2 євреї [50, арк. 160–195]. Водночас в іншому списку з такою ж назвою зі 112 прізвищ знаходимо 19 євреїв. В одному зі списків особового складу п/о Котовського зі 183 чол. 4 зазначалися євреями [50, арк. 60–85]. Водночас в іншому такому ж списку їх було вже 16, причому Хмара Єва Абрамівна, Лихота Николай Мойсеев не враховані [50, арк. 86–87]. Серед інших загонів, де зафіксовані євреї, – загін ім. Федорова–Кизи – 10 євреїв зі 160 прізвищ [50, арк. 31–59], ім. Молотова – 9 євреїв із 82 партизанів [50, арк. 118–137].

У списку комуністів партизанського відділення «Смерть фашизму», де національність не вказана, з 9 чоловік були 4 такі, які можна трактувати як єврейські (Герц Євдокія Абрамівна, Бромберг Лазар Ніселевич, Закуско Іцко Шмелевич, Ферман Берко Ушерович) [48, арк. 184]. У загоні ім. Невського подано список із 99 партизан без національності, хоча там вказано такі імена: Коновал Володимир Мойсейович, Кіперман Сара Мотелевич, Еріх Борух Шомович, Бакальчук Фраїм Шахнович тощо [50, арк. 99–108]. За нашими підрахунками, найбільша кількість євреїв була у відділенні ім. Куйбишева – 47,85 % (78 євреїв зі 163 партизан) [50, арк. 1–29].

Багато євреїв партизанських загонів були причетними до визволення Рівненщини. У складі 13-ї армії, яка визволяла Рівне та Рівненщину, було 6 євреїв – Героїв Радянського Союзу. Серед з'єднань, що відзначились під час звільнення Рівного та одержали назви

Рівненських, була 7-ма штурмова інженерно-саперна бригада під командуванням Моїсея Бараша [775, 9]. Також у звільненні Рівного брали участь партизанські з'єднання Рівненської області № 1 та № 2. 5 лютого 1944 р. визволителям висловлена подяка з Москви та просалютовано 20 пострілами з 224 гармат [831, 207].

У визволенні м. Дубна брали участь євреї: командир 29-го кавалерійського полку В. Симбухівський, начальник артилерії Б. Френкель, лікар Ю. Аронов, начальний окремого СМЕРШу С. Ростоцький, Л. Первомайський [631]. У визволенні райцентрів Висоцька, Володимирця брало участь з'єднання Сабурова [365, 418]. Партизани Кармелюка зі з'єднання «За Батьківщину» і частини радянської армії визволяли Володимирець [629]. А 13-14 січня 1943 р. загони з'єднання вибили гітлерівців із Рафалівки та утримували її до приходу радянських частин [832, 82].

Загалом у партизанських з'єднаннях, загонах і диверсійних групах, які діяли на Рівненщині, налічувалося 13 586 бійців. Вони знищили 607 ешелонів, 4 368 залізничних вагонів і платформ, понад 160 км зв'язку, 70 км залізничного полотна, підірвали близько 60 залізничних і більше 100 мостів на дорогах, зруйнували 209 підприємств, 63 маєтки, 13 гарнізонів, знищили майже 1000 автомашин, 100 танків, 200 гармат, 60 бронемашин, вбили та поранили 26 365 гітлерівців [749].

Багато євреїв Рівненщини воювали в Радянській армії. За свідченнями очевидців, у Межирічах усіх євреїв у 1944 р. після реєстрації у військкоматі відправили на фронт [316]. Такі ж факти зафіксовані в Дубенському госпіталі [400, 65]. Н. Анапольський вступив до Червоної Армії в неповних 18 років, де в складі 379 Ризької дивізії воював разом із друзями з Корецького гетто [385, 42–43]. Рівнянин А. Корник воював у м. Балахно [217, арк. 80], Д. Булавський – у Японії, Маньчжурії [215, арк. 30], Л. Мерхбейн – у 370 стрілецькій дивізії Першого Білоруського фронту, звільняв польські міста, форсував р. Одер [342], Мойсей Фіш – брав участь у штурмі Берліна [349, 97].

Еволюцію боротьби євреїв можна простежити на прикладі І. Вольфа з м. Сарни. Він підпалював мости, руйнував дороги, на початку 1943 р. Долучився до з'єднання Наумова, а в квітні 1944 р. – до лав Радянської армії, після чого тричі був представлений до нагород [20, арк. 116; 44, арк. 142]. Така ж доля склалася в межиріцького єврея Х. Штернісса [716, 160].

Після війни антинацистська діяльність давала шанси на роботу в органах влади та державних установах. Так, євреї із відділення ім. Будьонного Ізраїлов Абдуцатер, який воював на території Польщі (убив 15 гітлерівців), у листопаді 1944 р. працював у Рокитнівському РОНКВС [52, арк. 117]. Лікар Маріам Познанський став директором міської амбулаторії в Рівному [321, арк. 14].

Крім радянських партизанських груп, євреї приєднувалися до українського підпілля, польської самооборони та чеських груп. Євреї були в складі польської самооборони в Дубні [813, р. 185], у селах Гута Степанська Сарненського району, Панська Долина поблизу Млинова [564, 381]. У Кудрині самооборона складалася з 70 % поляків та 30 % євреїв [813, р. 267]. Відомо про постачання євреями польськими документами Армією Крайовою [813, р. 263]. Польський партизан Ю. Собесяк згадував про хороброго єврея-диверсанта М. Беренштейна, чия група відзначилася в боях за визволення м. Рівного [787]. Однак, перебуваючи в боївках, євреї ставали заручниками україно-польського протистояння на Волині 1943 р. Українські повстанці, вбиваючи поляків, разом знищували і євреїв, які в них переховувалися [812, р. 101]. Те ж саме слід говорити про протилежну сторону.

Кращим було ставлення повстанців до чеських партизанських груп. У Будеражі Чеському (Мізоцький район), де євреї перебували в складі чеських груп Юзефа Алтмана і Мілака Буса, на євреїв не нападали, а лише вимагали, щоб вони не носили зброї [325, р. 16].

Участь євреїв у боївках УПА засвідчена різними джерелами. Дискусії науковців тривають стосовно добровільності/примусовості такої співпраці. Єврей Вольф Окс із Мізоча позитивно згадував про своє перебування в ОУН(б), зазначаючи про боротьбу за незалежну Україну, а не проти євреїв [412]. Відповідно євреї мали своєрідний імунітет, адже місцеве населення не виказувало «жидів», які були в підпіллі [363, 174]. Єврей З. Бройдерман згадував батька і сина Поліщуків, у боївці яких знайшли прихисток 50 євреїв, які воювали разом із повстанцями. Він же зазначав, що упівці були єдиними, хто допоміг їм вижити [770, 14–15]. Траплялись випадки, коли євреї виходили заміж за українців і разом воювали в підпіллі [363, 174]. Інші факти добровільної співпраці підтверджуються звітами керівників округ. Зокрема, в окрузі «Заграва» поблизу Костополя в серпні 1943 р. згадували про євреїв, які добровільно «прийшли до нас працювати» [587]. Також відомо про порятунок єврейської дівчини дружиною

Р. Шухевича та виготовлення для неї документів на ім'я Рижко Ірини [656, 246]. Повстанці приймали євреїв, коли ті «випадково прибивалися» до них. На Сарненщині група євреїв шукала радянських партизанів, але випадково натрапила на відділ повстанців і в них залишилася [363, 174]. М. Лебідь підкреслював відданість євреїв упівцям, коли ті не покидали відділів, хоч мали таку можливість [669, 69; 587]. Відомий випадок, коли єврейський лікар добу переховувався в болоті перед «червоними», доки дістався до своїх частин [356, 35; 360, 78].

З іншого боку, порятунок євреїв окремі дослідники пояснюють прагматичними цілями, а реальне ставлення до них характеризують словами Р. Шухевича: «До жидів відноситися так, як до поляків і циган: знищувати безпощадно, нікого не жаліти... берегти врачів, фармацевтів, хіміків, медсестер». Після використання євреїв, зокрема для риття бункерів, їх запропоновано знищувати [709, 183]. Німецька дослідниця В. Лауер заперечує альтруїстичність допомоги євреям і зазначає, що таким чином фінансувався повстанський рух [668, 215]. Про це вказано також і в інших джерелах [656, 634; 380, 194].

ОУН пропонувала лікарям іти до УПА, однак багато з них було забрано примусово. Наприклад, Варм Шая з Вербського району до УПА потрапив після того, як у травні 1943 р. до нього прийшли повстанці і сказали: «Нам потрібний лікар. Ви поїдете з нами» [360, 359–360]. У такому випадку співпраця виглядає примусовою. Водночас, В. Шая зазначав, що ставлення до євреїв в УПА поганим не було [360, 362].

Подібно до єврейських таборів, які налагоджували побут радянських партизанів, у боївках УПА ремісники-євреї шили одяг, прали білизну тощо. На Степанщині «Дубовий» для цього створив для євреїв сприятливі умови. Ці поселення були досить законспіровані, щоб не наражати не тільки євреїв, а й довколишнє населення на німецькі репресії [363, 173].

За згадками сотенного УПА «Грабенка» євреїв з Рівного «Чорний» постійно допомагав селянам, адже інших лікарів у регіоні не було [587]. У сотні «Кармелюка» працював лікар Колосов, якого перехопили «червоні» [364, 56]. Відомими був лікар із куреня «Острого» на Костопільщині [360, 18] з команди «Морозенка» – Варам та його дружина-медсестра [358, 176]. У шпиталі м. Колок працював лікар «Білий» із дружиною. Ще двоє лікарів були в шпиталі на Володимиреччині [358, 173]. У ВО «Заграва» відомо про двох дантистів-євреїв [358, 140–141].

Підтверджували наявність євреїв-лікарів у боївках і радянські дані. У жовтні 1943 р. в радіограмі Бегмі повідомлялося, що в Дубровиці серед повстанців багато євреїв, особливо лікарів» [587].

Прикладом індивідуальної співпраці євреїв з УПА є постать Лейби-Іцка Добровського – пропагандиста Волинського крайового проводу ОУН(б). Він народився на Київщині, однак після полону потрапив на Рівненщину. Змінив документи на Л. Дубровського, а в листопаді 1941 р. в Корці став членом ОУН [260, арк. 147]. Під псевдо «Валерій» перебував в організації з листопада 1941 р. по 27 січня 1944 р. На пропозицію Д. Клячківського працював консультантом з історії України, залучений до редагування видань «До зброї», «Інформатор», «Вільна Україна», «За самостійну Україну», став автором 6 листівок та звернень [260, арк. 79]. Як зазначає О. Намозов, листівки виявилися успішними у пропаганді, адже лише 3 жовтня 1943 р. до загону приєдналися 160 азербайджанців зі зброєю [712].

З іншого боку, участь євреїв у ворожих до повстанців групах (зокрема, радянських партизанів) провокувала і відповідне ставлення. У звітах УПА щодо партизанів та євреїв вживався термін «банди». У жовтні 1943 р. повідомляли про «банду місцевих і жидів» біля Озерська та Сварищевичів [103, арк. 100–101]. У грудні 1943 р. таку «банду» СБ виявила в с. Франкопіль (Корецький район) [9, арк. 3–4; 359, 406]. У Сарненському районі (с. Озерськ) у жовтні 1943 р. повідомляли про 50 «червоних», серед яких 40 «жидів» [8, арк. 20; 359, 414]. У Деражненському районі в жовтні 1943 р. – про 80 чол. [16, арк. 36; 359, 429–430].

У листопаді 1943 р. референт Рівненського надрайону зазначав, що завдання «червоної партизанки», куди входили, зокрема, «жиди», – знищити якнайбільше «наших людей» [17, арк. 43–44]. Серед прикладів знущання євреїв над українським населенням – факти зі звіту провідника Столінської округи кінця грудня 1942 р., де повідомляли про вбивство селянки «п'яними «жидами», чоловіку якої сказали, що вона спить [18, арк. 8–9]. Крім того, у звітах «жидів» та «жидівок» ставили в один ряд зі «всякою наволоччю», вказували на їх низький моральний рівень: з'їли половину кабана без солі, не обсмаливши повністю тощо [9, арк. 11]. Випадки грабунку місцевих жителів євреями у складі партизанських загонів зафіксовано в с. Яблинка [9, арк. 14], у Дубенському, Вербському районах улітку 1943 р. [8, арк. 2], у селах Дубровицького району Мар'янівці і Залужжі у вересні 1943 р. [8, арк. 19],

у Костопільському районі у вересні 1943 р. [102, арк. 94]. Мародерство радянських партизанів зазначав Сабуров [618, 188]. Радисти О. Хабло і М. Вовчик-Блаkitна скаржилися в квітні 1944 р. Строкачу на бійців Волинського з'єднання ім. В. І. Леніна: «Мародерство досягло вищих меж і населення вважає нас безжалісними бандитами» [638, 69].

Фізичне знищення євреїв не часто фіксували у звітах, однак така інформація наявна. 13 грудня 1943 р. у Висоцькому районі місцева боївка зловила 4 «жидів» та всіх вбила [100, арк. 28–29]. Того ж дня в с. Озерськ виявлено 15 «жидів» у бараках, серед них лише один врятувався [8, арк. 38]. За радянськими даними, у с. Озери Висоцького району упівці замучили 9 євреїв та 6 поляків [47, арк. 51; 48, арк. 107], а їх діяльність у регіоні подавали як знищення в основному євреїв [49, арк. 31]. Факти вбивств євреїв після зміни антисемітського курсу ОУН (б) І. Арад пояснює тим, що можливо рішення Великого Збору не дійшло до боївок УПА, або ж вони ігнорували його [564, 241]. Водночас такі факти не можна вважати геноцидом.

Отже, євреї чинили спротив окупантам, а не були покірними жертвами нацистів. Протистояння та опір нацизму здійснювалося з перших до останніх днів окупації в активних і пасивних формах, на індивідуальному та груповому рівнях.

Пасивне протистояння проявилось у відмовах виконувати розпорядження влади, порушеннях антиєврейських постанов в економічній, соціальній, релігійній сферах, намаганнях продовжити життя всупереч заборонам. Активні форми фізичного опору включали озброєну боротьбу окремих євреїв (напад на окупантів, нанесення шкоди їхньому життю і здоров'ю) та організованих груп (повстання в гетто, участь у радянських партизанських загонах, українському підпіллі, польській сомообороні та чеських групах, частинах Радянської армії).

Озброєні повстання на Рівненщині відбулися в Тучинському та Мізоцькому гетто. У партизанських загонах євреї стали причетними до визволення Рівненщини, а в Радянській армії боролися до остаточної капітуляції Німеччини, воювали як на території СРСР, так і за його межами. Демонстрація опору євреями має велике значення, адже розвінчує стереотипи та міфи про їх пасивність і нездатність захистити себе. На жаль, політика державного антисемітизму в СРСР, не дала можливості гідно оцінити вклад євреїв у перемогу.

3.2. Причетність місцевого населення Рівненщини до «вирішення єврейського питання»

«Ми маємо рацію, коли пов'язуємо Голокост із нацистською ідеологією, але забуваємо, що велика частина убивць не були ані нацистами, ані навіть німцями».

Тімоті Снайдер, історик

Класично термін «колаборація» визначають як співпрацю з окупантами громадян завойованої території. Я. Грицак зауважував, що колаборація є неодмінним супутником кожної війни [624, 10]. Колабораціонізм існував у всіх народів. Однак для України ця проблема набула специфічних рис. Українці не мали власної держави, не всі відносили себе до громадян СРСР, тому не вважали доцільним зберігати вірність режиму, що чинив злочини проти них. Хибним є твердження про українців-колабораціоністів як етнос, адже до співробітництва вдавалися окремі представники населення. Ж. Ковба їх називає маргінальними групами [649, 46–48].

Ставлення населення до німців оцінюється по-різному. О. Субтельний зазначав, що на Сході окупантів сприймали більш насторожено, ніж на Заході, однак сподівалися, що вони принесуть полегшення від сталінського режиму. М. Коваль доходить висновку, що «коло людей, які вбачали в приході німців порятунок від більшовиків, було досить широким» [792, 473].

Одна з причин, що впливала на колаборацію місцевого населення, полягала в політиці СРСР на новоприєднаних територіях у 1939–1941 рр., а саме – у тоталітарних методах управління. За 4 хвили депортації з Рівненщини вивезено сотні тисяч людей різних національностей. Зокрема, з 10 по 13 лютого (1 хвиля депортацій), за даними І. Біласа, вивезено 27 469 сімей, або 139 590 осіб [622, 26], від 13 квітня до червня 1940 р. (2 хвиля) – за польськими джерелами 120 тис. осіб із Рівненської та Волинської областей [622, 28]. Євреї склали 30 % усіх депортованих із Західної України [594, 19].

Репресивна система провокувала зміни у психології людей, що, зокрема, відображалось на ставленні до жертв Голокосту. Вітчизняні дослідники зазначають, що мінімальна ціна людського життя стала

звичним явищем в СРСР (Ю. Смілянська) [759, 48], а після радянського терору масові вбивства євреїв не сприймалися як щось небачене та ненормальне (Ж. Ковба) [650, 148]. Західні дослідники в цьому контексті відзначають відповідальність за Голокост не лише А. Гітлера, а й Й. Сталіна. Зокрема, Д. Дайнер вказував, що злочини Сталіна були більш масштабними за злочини нацистів [612, 12], а С. Коена, для якого Й. Сталін був гіршим за А. Гітлера, наслідки сталінізму неодноразово описував терміном «Голокост» [802, р. 229].

А. Шнеєр наголошував, що на приєднаних до СРСР територіях сприйняття радянської влади було ще більш негативним. З початком війни посилювалися національні, антирадянські настрої. Населення західноукраїнських областей бачило в радянській владі завойовників, тому вітало німців, як визволителів [793, 59].

Таким чином, політика Радянського Союзу відвернула частину населення від влади та штовхала його на колаборацію. Співпраця з німцями мала характер помсти радянським окупантам. У звіті німецького командування в жовтні 1941 р. зазначено, що довіра людей до Вермахту зумовлена засудженням злочинів тоталітарного режиму [613, 117]. Відповідним було сприйняття звичайних людей. Багато вважали, що «у тій війні нічого втрачати, хіба що свої кайдани» [791, 117]. Значна частини населення розглядала німецька влада альтернативою влади Рад. К. Паньківський згадував, що населення не мало особливих ілюзій від приходу німців, але все ж таки надіялося на краще [397, 11]. Переконаність у кращому житті ґрунтувалась і на тому, що німців вважали культурною високорозвиненою нацією зі свободою віросповідання, що було особливо актуальним для українців. Р. Островецький із с. Ярославичі Млинівського району відзначав, що в уяві людей німці були європейцями, добрими господарями, тому з ними мало бути краще, ніж із «безбожними більшовиками» [719, 44–45]. Таким чином, із приходом «визволителів» у багатьох населених пунктах Рівненщини спостерігалася якщо не ейфорія, то вдячність та захоплення. У Радивиліві поляки на тріумфальній арці написали: «Да здравствует Адольф Гитлер, освободивший нас от проклятого ига жидо-коммуны» [388, 55–56]. У Дермані піднесли калач [659, 20], у Костополі – коровай, квіти [711], у Мізочі виносили хліб, молоко [698, 45].

Отже, однією з передумов колаборації були наслідки радянського правління. Злочинними діями влада налаштувала населення вороже до себе або принаймні викликала індіферентне ставлення.

Співпраця в руслі антирадянської спрямованості особливо проявилася на прикладі поліцейських. На території рейхскомісаріату, за даними І. Дерейко, близько чверть шуцманів зазнали утисків від радянської влади [609, 39]. У Морочному поліцейський проводив агітацію серед колег: «Комунізму здесь больше не существовать... в Советском Союзе сейчас голод и там едят детей, а поэтому советская власть скоро больше существовать не будет» [244, арк. 2]. Окремі поліцейські знущалися над комуністичними пам'ятниками тощо [242, арк. 291].

Іншим важливим мотивом колаборації були національно-патріотичні прояви, надія на власну незалежність. Так, причиною вступу в поліцію Гощі К. називав побудову самостійної України [274, арк. 18–19]. Тучинський учитель фізики та хімії з дітьми вітався «Слава Україні!», а свої виступи закінчував словами: «Смерть комуністам і жидам», «Хайль Гітлер» [237, арк. 34]. Працівник Дубенського гебітскомісаріату ще з 1937 р. був членом організації «Національно-трудовий союз», яка після 1939 р. мала на меті звільнення від радянської влади. Він двічі відправляв радянське населення на розстріл, передав 15 чоловік німцям, яких ті вбили [264, арк. 247].

Крім ідеологічного фактору, потужним був матеріальний характер співпраці. Однак ті, хто йшли на роботу з меркантильними інтересами, не могли стати опорою нацизму в Україні [660, 61]. Робота поліцейських передбачала преференції в отриманні одягу, продуктів харчування. Крім офіційної плати, слід враховувати можливість грабунку затриманих. Сім'я шуцмана звільнялася від податків, трудових повинностей, уникала вислання в Німеччину. У Дубні євреї шили їм френчі, брюки з власного матеріалу. Крім того, робітникам поліції видавали фуражки, сірі та червоні штани і ватні брюки [233, арк. 36 зв.]. За свідченням Х. Сигала, як комендант Дубровицької поліції він отримував 300 крб. та пайок [254, арк. 210]. Меншою була платня головам сіл. Від 21 червня 1941 р. у великих та середніх селах (200–350 чол.) вона становила 200 крб., у малих (менше 200 чол.) – 150 крб. без оподаткування [76, арк. 7]. Таким чином, працевлаштування приваблювало передусім молодих людей системою офіційних та неофіційних заохочень. Часто на роботу поліцейських брали досить швидко, адже одна з вимог працевлаштування полягала передусім в несудимості за кримінальні злочини. Так, у Сарнах Б. повідомив своє бажання вступити у поліцію, а наступного дня отримав пов'язку поліцейського і

гвинтівку [478, арк. 14]. У с. Дядьковичі на 3-й день після написання заяви Д. став поліцейським, а вже через місяць (у жовтні 1941 р.) – комендантом поліції [243, арк. 35 зв.]. А в Корці бажаючих бути поліцейськими виявилось більше, ніж потрібно [293].

Загалом, моральні характеристики колаборантів – риси, на які передусім нарікали німці. В одному випадку поліцейський, який мав арештувати селянина, прийшов із ним наступного дня, обоє були п'яними [355, 31]. У березні 1942 р. один з колаборантів пішов пити горілку, маючи раніше попередження про п'янство [162, арк. 18]. Часто поліцейських можна було підкупити. Селянина з с. Бущі Здолбунівського району син відкупив у поліцейського від роботи в Німеччині за сало та горілку [405, 21].

Представників місцевої влади також не задовольняла робота поліцейських. Очільники районів Олександрії та Тучина у квітні 1942 р. зазначали, що шуцманшафти не відповідають своєму призначенню з огляду на те, що працівники місцевого походження малоініціативні [69, арк. 1]. Е. Кох стверджував, що місцева поліція, в основному, складалася з ледацюг [5, арк. 2].

Отже, співпраця з окупантами великою мірою виявлялася насамперед не у фанатичному дотриманні ідей нацизму, а у виконанні службових функцій. Колаборанти насамперед намагалися вирішити власні проблеми за допомогою свого становища у владі, а не служити націонал-соціалізму.

Іншим методом набору в поліцію була добровільно-примусова співпраця із застосуванням методів тиску. В Острозі у вересні 1941 р. Г. був змушений працювати поліцейським після «бесіди» з ним, нібито люди, які служили в Радянській армії повинні «спокутувати провину». Таким чином, йому довелося працювати в Острозі, Мізочі та Дермані [271, арк. 47–48]. Випадки залякування використовувалися і після невдалих акцій. Після розстрілу євреїв у Володимирці керівник жандармерії погрожував: «Які ви поліцейські, якщо привели 2000 чол., а розстріляли 1700 чоловік. 300 чоловік втекли..., за це Вас так само потрібно розстріляти» [272, арк. 43].

У низці випадків шантаж було застосовано до громадян. У Дубні комендант поліції змушував Г. до підпільної співпраці з комендатурою: шукати комуністів, радянських активістів, євреїв, взявши розписку про добровільну співпрацю під псевдонімом «Босий» [233, арк. 9–9 зв.]. За свідченням С., який переховував двох червоноармійців, він мав

видавати партизанів та комуністів за своє звільнення з-під арешту [245, арк. 10]. Обом зазначали, що ці завдання не виконували.

Крім того, вступаючи на службу, частина людей не усвідомлювала, яка робота на них чекає. Поліцейський із Рафалівки зізнався, що йому не було відомо про функції, які слід виконувати, лише про підтримку порядку. Згодом зрозумів, що його обманули і виконував накази не по своїй волі [287, арк. 13 зв.]. У Дубровиці поліцейський М. звільнився після наказу коменданта Х. Сигала забирати худобу в селян та допомагати відправляти людей у Німеччину [255, арк. 265]. У Володимирецькому районі П. втікав двічі з поліції [258, арк. 3–4]. Список дезертирів поліцейського полку м. Рівного від 21 грудня 1941 р. складався з 6-ти поліцейських віком від 17 до 20 років [791, 24]. Слід зазначити і про дезертирство близько 12 тис. колишніх поліцейських із Волині та Полісся у квітні 1943 р. до УПА [721, 65].

Причетність колаборантів до «розв'язання єврейського питання» носила різний характер. Специфічним було становище місцевих органів влади. Ще радянські джерела відзначали, що бургомістр був не лише агентом німців, а їх заручником [26, арк. 7]. Важлива передумова служби в органах – вияв лояльності до націонал-соціалізму. Голова Млинівської райуправи публічно хвалив німецький лад, зустрічав хлібом-сіллю Розенберга у Млинові в травні 1942 р. на кінному заводі [269, арк. 95]. Голова звернувся до окружного комісара м. Дубна з проханням знищити євреїв, оскільки вони йому заважають у районі [269, 34 зв.].

Очільники управ, бургомістри виконували розпорядження каральних та адміністративних органів. У наказах управ так і зазначено: «підстава – наказ німецького командування» [571, 178]. Як зауважує М. Айкель, місцеву владу німці сприймали як виконавця, а не партнера. Бургомістри і голови районів були не в силі відстоювати власну позицію, натомість в очах населення несли відповідальність за злочини нацистів [555, 17]. Наприклад, у листопаді 1942 р. за наказом гебітскомісара управа с. Перемінка повинна була визначити 2 хлопців для районної управи для участі в шуцманшафті [156, арк. 50]. В обов'язки управ також входило збирання та поховання вбитих під час втечі євреїв, закопування під час акцій [95, арк. 48–49] тощо. Розподіл майна євреїв також брала на себе місцева влада, що надавало її представникам можливість збагатитися. Так, у Зарічному єврейське майно спочатку поділили між собою голова села з членами комісії, а решту продали, відправили в район [246, арк. 26].

Дуже рідко представники влади відмовлялися від співпраці з нацистами. Однак були винятки. Так, у Рівному не зголосився до співпраці з німцями керівник націоналізованих будинків. Викликаний на допит у липні 1942 р., він заявив, що працювати з окупаційною владою не буде [791, 59]. Подібні випадки були поодинокі, і такі люди не затримувалися в органах влади.

Покарання голів управ як колаборантів було різне, однак завжди суворе. «За активне виконання всіх наказів німецької влади із забезпечення німецької армії зерном, м'ясом та іншими продуктами, за участь у збиранні теплих речей, за допомогу німцям... у вивезенні людей на примусові роботи до Німеччини... » на 10 років засуджено голову Рівненської районної управи Г. Дзівака [605, 135]. На 20 років каторжних робіт із конфіскацією майна засуджено заступника голови Костопільської райуправи (вивозив євреїв на розстріл) [267, арк. 73].

На початку окупації в органи влади часто входили представники ОУН (б) та ОУН (м), а на чолі управ стояли члени похідних груп. За свідченнями поліцейського з Деражного, «не член ОУН головою управи бути не міг, тим більше, що склад управи в основному був із членів ОУН» [268, арк. 13]. Наприклад, Л. зі Львівщини вступив до ОУН у серпні 1939 р. Після рейду на західні області в 1941 р. працював інструктором міліції м. Дубні. Його колега Г. в Острозі здобув посаду обласного коменданта української міліції [259, арк. 61]. Як зазначав Л., у серпні-вересні 1941 р. влада на Рівненщині належала націоналістам [259, арк. 120]. Усе ж, таку лояльність нацисти виявляли до певної межі. В Острозі заарештовано мера, заступника та 5 осіб, які дозволили друкувати «10 наказів руху Бандери» (Декалог) [656, 629].

Крім працівників управ, до «єврейського питання» були причетні двірники, домоуправителі. За указом бургомістра м. Рівного, домоуправитель К. вилучав речі, повідомляв про проживання громадян без прописки, за що євреюк Фрайберг було оштрафовано, а перед акцією в Сосонках провів перепис єврейського населення, куди включив близько тридцяти чоловік [235, арк. 23 зв.] (Додаток Л). У Дубні двірник П. видав дві єврейські сім'ї (5 чоловік), що переховувалися на вул. Рибній [239, арк. 12].

Безпосередня участь поліцейських у «єврейському питанні» зводилася до конвоювання, охорони, підготовки та закопування місць розстрілу, збору майна. Так, функції поліцейського М. із с. Глинки полягали в закопуванні євреїв [276, арк. 17 зв.]. У Висоцьку поліцейський

Б. охороняв гетто, конвоював євреїв до страти [284, арк. 41]. Начальник Острозької поліції протягом 1941–1942 рр. доставляв до місць страти єврейське населення, був присутнім при розстрілі 5000 осіб, брав участь в арешті населення, виявленні та затримці партизанів [789, 389].

Слід зазначити, що ставлення поліцейських і органів влади до євреїв не завжди визначалося «жидо-більшевицьким» концептом, який актуалізували нацисти. Частина з них мала антисемітські переконання ще за польської влади. Так, заступник коменданта Мізоцького поліційного постерунку називав євреїв «виключно жидами» та казав, що «жидам в Польщі не місце, а їх місце тільки в Палестині» [247, арк. 45]. Іншим прикладом є поліцейський із Володимирця, який після відступу радянської армії до встановлення німецької влади створив збройну організацію, що вбивала та грабувала євреїв. Після окупації 1941 р. він добровільно вступив до поліції, а через деякий час працював начальником в'язниці в м. Сарни. У серпні 1943 р. видав 23 євреї, які були розстріляні німцями. На посаді старости м. Володимирця займався грабежем польського населення [282, арк. 36–37] (Додаток М).

Виконуючи технічні функції, формально поліція права на проведення каральних заходів щодо євреїв не мала. Однак, реальність виявилася іншою. Численні факти підтверджують участь поліцейських у вбивствах жертв Голокосту під час спланованих акцій та пошуках євреїв, які втекли. Під час масового розстрілу євреїв у травні 1942 р. в с. Козак Корецького району комендант поліції села Голичівка особисто стояв біля ями та стріляв, а в липні 1942 р. в с. Козакова брав участь у розстрілах 17 чол. (з них 4 дітей). Восени в с. Юзефовка розстріляв 2 дітей [273, арк. 97]. У Володимирці поліцейський добивав поранених у ямі з карабіна, а в день акції застрелив чоловіка, жінку, хлопця та старого (усі євреї) [288, арк. 307].

Після спланованих акцій, коли частині жертв вдавалося врятуватися, колаборанти їх знищували під час пошуку. Таким чином, у Володимирці було розстріляно 3 євреїв, які переховувалися [286, арк. 308]. Один з учасників ліквідації мізоцького гетто вбив двох євреїв (хлопця і дівчину), які втікали з Мізоча в Дермань та зайшли в його хату [659, 27]. У Рафалівці поліцейськими вбито 6 євреїв [287, арк. 213], у Володимирці – 5 єврейських дітей [272, арк. 42]. На допиті поліцейського Володимирецького району свідок вказував, що підсудний з іншими

колегами вбили єврея, і ці свідчення поліцейський підтвердив [277, арк. 45] (Додаток Н).

Вбивство євреїв практикувалося і в разі порушення ними владних указів. У Степані поліцейський вбив євреїв, які виходили з гетто в пошуках харчів [283, арк. 43]. У Корці на базарі поліцейський так побив єврейку, що перебив їй ногу і вона невдовзі померла [279, арк. 114]. Коли євреї намагалися втекти, їм стріляли у спину. Так було вбито 7 євреїв, які втікали і стрибали в р. Горинь [281, арк. 37].

Роль шуцмана в умовах окупації пояснювали тезою боротьби з «жидобольшевиками» [608, 83]. Однак, як зазначає А. Шнеєр, важливим фактором, що сприяв убивствам, була безкарність виконавців злочинів [793, 63]. Проявом цього стала наруга над жертвами перед їх знищенням. У с. Жалюнка Гошанського району у вересні 1942 р. поліцейський бив лопатою євреїв по голові і закопував. На запитання товаришів, чому він закопує живих людей, той відповів: «Чего еще разводить евреев?» [265, 47–47 зв.]. У Варковичах у жовтні 1942 р. комендант поліції застрелив єврейську дитину на підвіконні. Матері наказав занести її в яму, де застрелив і її [43, арк. 144]. Гинули євреї, коли для розваги їх використовували як мішені для стрільби. Таким чином були застрелені межирицькі євреї М. Бікельман, Т. Вайсберг, Ц. Капітанік [716, 159].

Часто відчуття безкарності сприяло руйнуванню морально-психологічних бар'єрів [821, 159]. Деформацію свідомості вбивць можна прослідкувати у свідченнях поліцейського в Рівному. Спочатку йому було незручно стріляти в голих, беззахисних людей. Серед них були дівчата, з якими ходив до школи та на вечорниці. Потім ним оволоділа «жадоба крові». Став стріляти підряд та розбивав прикладом голови – «пережив, чого не переживав навіть Нерон» [767, 14]. Інший приклад: замісник гебітскомісара Костопільської округи Гінтер, який кидав kota у вольєр із вівчарками та насолоджувався виглядом замордованої тварини. На 30-ліття у квітні 1942 р. «зробив собі подарунок» – власноруч розстріляв 30 дітей, доставлених з гетто [657; 710, 43].

Застосовували і психологічні методи знущання. У Костополі поліцейський заявляв євреям: «Ви всі йдете в Костопіль на м'ясо» [280, арк. 38]. Антисемітська ненависть засвідчувалася і в особистих записах, щоденниках поліцейських. Автор «Щоденника...», очевидець акції в Мізочі, писав: «Дочекалися того дня, коли будуть купатися трупи в своїй крові» [105, арк. 10 зв.].

Інколи мотивом убивства була матеріальна винагорода. Виникла можливість використати безправність становища, у якому перебували євреї, у своїх цілях. Комісар Сумського партизанського з'єднання С. Руднєв у своєму щоденнику від 5 липня 1943 р. зазначав, що єврейські сім'ї грабувала та вбивала поліція [346, 201]. Населення часто використало несприятливу для євреїв ситуацію, щоб не розраховуватися з боргами та привласнити їхнє майно. У Березному один із колаборантів власноручно розстрілював євреїв, у яких декілька днів раніше брав золото [592, 7-8]. А в Олександрійському районі поліцейський вимагав золото в єврея, після чого вирвав бороду з м'ясом, а на голові вирізав хрест [54, арк. 140].

Часто майно євреїв переходило у власність поліцейських як винагорода від нацистів, наприклад, у Морочному [244, арк. 37 зв.] або в Костополі, де поліцейський отримав шафу [280, арк. 12]. Однак у більшості випадків вони самі забирали майно, що підсудні підтверджують [268, арк. 14]. Один із них хвалився, що під час розстрілів набрав стільки золотих годинників, царських п'ятірок, браслетів, що йому вистачить на все життя [767, 173]. У Рафалівці поліцейський забрав у єврея радіоприймач [287, арк. 213], у с. Дядьковичі – корову [243, арк. 35 зв.]. Причому у Висоцьку жертвам наказували мовчати та не розповідати про грабунок німцям [581, 80].

Представники владних відомств також не залишилися осторонь єврейського майна. Серед таких грабіжників зафіксовано перекладача німецької комендатури Людвипільського району [266, арк. 78], помічника керівника господарського відділу гебітскомісаріату в Дубні [264, арк. 57].

Поведінка влади щодо євреїв слугувала прикладом і для окремої частини населення, коли матеріальні блага ставали дорожчими за людське життя. У Межирічах жінка погодилася на пропозицію есесівця кинути в яму дітей єврея А. Ніссенхольца і отримала за це ковдру [716, 163–164]. У Сарненському гетто дозволено залишитися сім'ї Янковських (мати і син), які мали можливість привласнити єврейське майно [236, арк. 26 зв.]. У Мізочі після ліквідації гетто селяни несли «повні мішки награбованого єврейського майна» [325, арк. 10]. Автор «Щоденника» описує деталі мародерства: «Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття... Ще ворухить членами свого тіла, а мужик вже стягає з нього лахміття і залишає його голого» [105, арк. 11 зв.]. Після завершення війни євреї

давали свідчення, що впізнавали власні речі, які перебували в інших громадян [237, арк. 38].

З іншого боку, не можна ставити знак рівності між усіма колаборантами. Участь багатьох обмежувалася виконанням провладних наказів, однак вони не брали безпосередньої участі у вирішенні «єврейського питання». Архівно-кримінальні справи спростовують звинувачення та викривають компрометуючі свідчення очевидців стосовно підозрюваних у злочинах осіб. Так, один свідок стверджував, що поліцейський із с. Сваринь затримав 7 євреїв. Після цього свої слова заперечував і наполягав, що його покази писав не він, а «кто-то другой» [240, арк. 29]. Згодом з'ясувалося, що євреїв затримували інші поліцейські з с. Андронівки, а його бачили осторонь затриманих євреїв. Слідчим виявлено, що підсудний у поліції не служив, а кілька разів працював у сільській охороні, репресій щодо радянських громадян не проводив [240, арк. 83]. Тричі розглядали справу колаборанта Б. з Острога, якого звинувачували в тому, що він конвоював євреїв до місць страти. Виявлено, що Б. охороняв табір полонених не як поліцейський, а як вільнонайманий охоронець, і таємно передавав продукти полоненим [242, арк. 242; 604, 413]. Виправдано директора мізоцького лісопильного заводу Р., що ніби забирав єврейські речі після розстрілу. Слідством доведено, що він, навпаки, виступав проти німецьких окупантів [232, арк. 22].

Інший вид колабораціонізму – церковний (автономісти, автокефали). На думку О. Лисенка і В. Зальмона, в умовах, що склалися, духовенство не могло уникнути співпраці з окупантами [676, 32]. Гебітскомісари втручалися в церковне життя, мали право звільняти священників [193, арк. 5], єпископи змушені були подавати списки священників для затвердження гебітскомісару [580, 246]. Окупанти вважали, що релігійне навернення сприятиме тому, що населення відмовиться від опору. Відтак темпи відкриття храмів на Волині були настільки великими, що радянські розвідувальні органи вважали, що нацисти видали спеціальний наказ, згідно з яким у кожному селі повинна існувати церква [580, 244].

Емпіричним втіленням співпраці ієрархів стали їх пропагандистські звернення до оstarбайтерів, критика «жидо-большевицької» влади-безбожниць, хвала Німеччині-визволительниці.

Неоднозначно слід оцінювати постать адміністратора автокефальної православної церкви Полікарпа. З одного боку, ієрарх

публічно вітав прихід нацистів [433], закликав до боротьби з «жидо-більшевизмом», з іншого – давав шанс жертвам Голокосту на порятунок. Виявлено більше десятка євреїв, що в серпні-жовтні 1941 р. прийняли хрещення згідно з його резолюцією. Так, у Луцьку 24 серпня 1941 р. охрестили сім'ю Іосифа Дубчака (6 чол.) [253, арк. 52]. Крім того, зафіксовані відповідні доручення Полікарпа настоятелям церков у листопаді-грудні 1941 р. На прохання єврейки Е. Бісенко в листопаді 1941 р. приєднатися до православ'я послідувала резолюція Полікарпа: «Доручаю настоятелеві с. Дідич о. Євсею Сльозко провести катехізацію просительниці, коли вона буде готова до святого хрещення – охрестити її» [253, арк. 81–81 зв.]. Слід зазначити, що така діяльність наражала на небезпеку священників, адже прирівнювала їх до саботажників.

Безпосередній вплив на паству здійснювали приходські священники. Багато з них вітало вигнання радянської влади. У липні 1941 р. в Дермані єпископ Сімон закінчив подячний молебень словами: «Сатанівська власть ушла от нас далеко-далеко і більше нікогда не вернется» [659, 21]. Однак антирадянська риторика часто поєднувалася з антисемітською. Завдяки «антибільшовицько-жидівській» позиції священника Тхоржевського поставлено головою Висоцької районної управи, промови якого часто закінчувалися словами: «Смерть ляхам, жидам, комуністам» [581, 77]. У с. Удрицьку священник Тижевич закликав віруючих до «вірної служби і допомоги» німецькій армії [48, арк. 6]. У с. Жолкіно звіт радянських партизанів у серпні 1943 р. свідчив про наявних два «націоналістичних попа», які разом із націоналістами ставляться до населення добре, тільки знищують євреїв, партизанів і комуністів [45, арк. 57]. Під авторством священників виходили антисемітські статті в пресі. Священник села Забороль І. Сиротенко називав більшовизм змовою світового «жидівства» проти Бога, тому Він доручив Гітлеру знищити «більшовицьку потвору» [532]. Владика Олександр писав про тяжке життя «під нагаєм жидівсько-інтернаціонально-комуністичної партії» [436].

Зникає штамп «жидо-більшовизму» в церковних документах наприкінці 1943 р. Так, 23 грудня 1943 р. у «Промові митрополита Полікарпа проти большевицького фарисейства» вжито вислів «безбожницька більшовицька влада» [503]. А єпископ Платон у різдвяному вітанні 1944 р. використав термін «ворог-безбожник» [457].

Ієрархи не лише пропагували лояльність до Німеччини, але й намагалися переконати в доцільності колабораціонізму громадських, військових діячів. Мстислав (єпископ Переяславський) 15 листопада 1942 р. в листі до Бульби-Боровця зазначав про «незрозуміле» його становище: одні його вважають прибічником німців, інші не відрізняють від «жидо-більшовицьких» загонів. Намагаючись схилити його до пронацистського курсу, Мстислав писав: «Здійснення українських націоналістичних ідеалів може бути досягнене тільки в новій Європі, до будови якої Провидіння покликала Німеччину» [379, 130]. На цей лист Бульба гостро відреагував, зазначаючи, що «Ви співпрацюєте з кожною чужою владою в Україні, а я її – поборюю» [379, 133].

До оцінки Бульби-Боровця та його військової формації «Поліська Січ» існують різні підходи. Маючи легальний статус, підрозділ повинен був затримувати партизанів та євреїв; і якщо не вбивав, то принаймні передавав їх у руки німецьких каральних органів [574, 74]. З іншого боку, не заперечуючи причетності «Поліської Січі» до розстрілу 535 євреїв Олевська, дослідник постаті Бульби-Боровця С. Стельникович зазначає, що в ставленні до нацменшин Поліська Січ «відзначалася своєю демократичністю та толерантністю» [766, 151], до її формувань входили національні меншини, зокрема євреї та поляки [766, 152]. Після мародерства євреїв козаками в серпні 1941 р. в Олевську поручник наказав повернути їм речі, а єврейка олевської друкарні сказала Бульбі-Боровцю: «Доки ви тут, ми тут житимемо. Не буде вас – не буде й нас» [766, 152–153]. Толерантну позицію щодо євреїв зазначають дослідники Голокосту. Зокрема, Ф. Левітас вказував, що Бульба-Боровець заборонив своїм воякам грубо ставитися до місцевих жителів незалежно від національності і віросповідання, що, зокрема, і проявилось у відмові сотника Сигоренка розстрілювати євреїв за наказом капітана СС Гичке [672, 184]. У протоколі наради зафіксовано, що цей факт рада старшин Поліської Січі «засуджує як ганебні дії» [107, арк. 9–10].

Вийжджаючи з Олевська, Боровець забрав із собою єврейську дівчинку, яку врятували [745]. Бачачи, до чого може призвести нацистська політика на прикладі екстермінації євреїв, в листі до Е. Коха 27 грудня 1942 р. він зазначав, що український народ не буде наслідувати долі «розполоханого безборонного жидівського населення» [379, 145]. Розуміючи наслідки расистської ідеології, Боровець у червні 1943 р. у зверненні до українського народу щодо боротьби

проти Німеччини та Москви закликав: «Геть з кровожерним фашистсько-гітлерівським расизмом!» [379, 194].

Радянські органи не відрізняли позиції ОУН та бульбівців, трактуючи їх односторонньо. У доповідній начальнику УНКВС Волинської та Рівненської областей від 20 березня 1943 р. вказано, що по селах Людвипільського та Березнівського районів бульбівці розкидають листівки: «Бей жида, ляха, кацапа, німця, мадьяра» [379, 169]. Натомість у листі до ОУН(б) у березні 1943 р. Боровець, докоряючи за роз'єднаність націоналістичного руху, зазначає: «Б'ються всі з усіма. Українці б'ють більшовиків, жидів і поляків, а ці знов – українців. А з цього хаосу визиск має СД» [379, 173].

У часописі «Волинь» формацію представлено в антисемітському світлі, де в четвертому номері опубліковано «Інтерв'ю з «Міжкою». На запитання, чи не боявся хлопець іти до повстанців, той відповів: «А чого боятись! Я сповняв всьо, що потребували, – всюди ходив і їздив і бився і жидуф стріляв, которії з мене знущались колись» [464].

Отже, якщо аналізувати злочини та погроми «Поліської Січі» Бульби-Боровця проти єврейського населення, то слід говорити про дії окремих її представників. Часто антисемітизм ОУН (б) та ОУН (м) асоціювався з «бульбівським», що слід вважати неправильним.

Єврейська колаборація мала свої специфічні риси. Функції посередництва між євреями та німцями виконували юденрати. За даними І. Трунка, на початку 1942 р. у Східній Європі нараховувалося 720 юденратів, умовно поділених на 4 групи в залежності від співпраці з нацистами [785, 144]. На Рівненщині діяльність єврейських рад включала виконання різних постанов: як таких, що шкодили євреям, так і тих, що полегшували їхнє життя.

У жовтні 1941 р. гебітскомісар Беєр зазначав, що «очоленням тутешніх жидів є жидівська рада. Вона дає зв'язкових до німецьких канцелярій» [59, арк. 2 зв.]. Кількість членів рад була різна: в Олександрії – 9 чол. [834, р. 1322], у Гощі – 7 чол. [834, р. 1364], у Рівному – 12 чол. Функції юденратів полягали в контрибуції, фіксації населення, видачі робітників та виконання інших наказів нацистської адміністрації. Наприклад, у травні 1942 р. єврейська рада Рівного надавала інформацію бургомістру про кількість євреїв гетто для використання їх на роботах [65, арк. 14], зафіксовано її звернення до німецького бургомистра з проханням переселити євреїв у гетто [789, 170] тощо.

Ставлення євреїв до юденратів розділилося. У Рівному скаржилися на корупцію, наприклад, посвідчення робочого в рівненському юденраті можна було купити за 5 тис. руб. [382, 106]. У Березному зазначалося, що на роботи посилали тільки бідних людей [813, р. 159]. Інша позиція захищає єврейські ради, зауважуючи, що вони працювали під загрозою розстрілу [44, арк. 133]. Для членів юденратів напруга між особистісним вибором та наказами адміністрації інколи ставала непідйомним психологічним тягарем. 9 керівників юденратів (1,2 %) у Європі покінчили життя самогубством [785, 144]. На Рівненщині такі випадки відомі в Рівному [834, р. 1308], Межирічах [716, 158]. В інших випадках членів рад знищували німці. У Степані голову юденрату Й. Ванса та ще 10 євреїв розстріляно в жандармерії [54, арк. 192].

Схильність до співпраці юденратів науковці пояснюють віком їх учасників, адже більшість із них були похилого віку, лояльними до режиму [785, 145].

Водночас, єврейські ради настільки піклувалися про євреїв, наскільки давали можливість умови окупації. У січні 1942 р. Костопільський юденрат намагався розв'язати проблеми постачання палива в гетто, звільнення від оплати за баню, чищення смітників тощо [91, арк. 68-68 зв.]. Ширше вдалося розгорнути діяльність рівненському юденрату, який намагався організувати євреям умови виживання [760, 230]. Зусиллями єврейської ради вдалося зменшити вартість хлібних карток з 1.10 крб. до 1 крб. [127, арк. 119]. Це було великим успіхом, адже решта населення м. Рівного отримувала картки по 1.10 крб. [127, арк. 172]. Враховуючи тодішні ціни, це давало можливість закупити, приміром, ще 280 кг оселедців. У липні 1941 р. рівненська єврейська рада домогалася відкриття єврейських підприємств, а також повернення у власність націоналізованих за радянської влади підприємств [111, арк. 2]. Були спроби звільнити від боргів як окремих осіб (борг за воду та каналізацію Ройбут Рози) [127, арк. 129], так і групи євреїв (144 боржники за електроенергію) [68, арк. 165].

Неоднозначно слід оцінювати діяльність єврейської поліції. Більшість єврейських свідчень дають негативну характеристику, а її ставлення до євреїв називають гіршим за німецьке та українське. Водночас відомі факти допомоги єврейських охоронців втікачам гетто, а в деяких випадках вони самі приєднувалися до них.

Окремі представники єврейського населення вибрали шлях колабораціонізму як спосіб виживання будь-якою ціною, навіть

шляхом убивства своїх одноплемінників. На Рівненщині відомим прикладом стала діяльність львівського єврея Х. Сигала. Під прізвиськом Сиголенко він працював в окружній рівненській управі і Сарненській окружній поліції. У вересні 1941 р. вступив до «Поліської Січі», а з грудня 1941 р. по квітень 1942 р. був перекладачем Сарненської поліції та жандармерії, після чого служив комендантом Дубровицької районної поліції. З січня 1943 р. по січень 1944 р. працював перекладачем Сарненської поліції. З січня 1944 р. – робота в жандармерії с. Михалково, а згодом – за межами Рівненщини [257, арк. 454–455].

У вироці Х. Сигалу в березні 1952 р. сказано, що він як комендант Дубровицької районної поліції керував розстрілом 70 євреїв, у тому числі власноруч убив 12 дорослих і декількох дітей [348, 82]. П. Нашору на слідстві стверджував, що «маленьких дітей Сиголенко брав із рук матерів і розстрілював» [348, 101]. Племінниця Х. Сигала згадувала про залитий кров'ю костюм, у якому він приходив додому [257, арк. 192]. Засуджений підтвердив, що в Сарнах допитував арештованих, а в Дубровиці керував поліцією, що забидала в громадян хліб, худобу для німецької армії. Улітку 1942 р. направив десять чоловік для охорони євреїв, а потім відправив їх у Сарни на розстріл [254, арк. 65]. Сигал підтвердив, що брав участь у вбивстві євреїв та особисто їх передавав для розстрілу [255, арк. 231–241] (Додаток П). Злочинець отримав смертний вирок (виконано 1952 р.), а після перегляду справи в незалежній Україні щодо можливої реабілітації ухвалу залишено в силі.

Приклад Х. Сигала не поодинокий. У січні 1942 р. заарештовано єврея з Рівного, перекладача Баришівської залізничної станції (Київщина) [817, 126]. Краснопільську районну поліцію на Сумщині очолював Семен Блюмштейн (Барановський), що був задіяний у вбивстві мирних жителів [588, 174]. На Хмельниччині відомий помічник-перекладач коменданта Славутського табору полонених Абрам Ліхтенштейн (псевдонім Олександр Софіїв), який допомагав виявляти євреїв [348, 82]. Колаборація перерахованих осіб мала особливість – вони змушували приховувати своє походження, тому ще жорстокіше поводитися зі своїми жертвами, аби розвіяти сумніви у своїй відданості нацизму.

Аналізувати єврейський колабораціонізм слід як явище, викликане геноцидними діями нацистів. Співпраця юденратів проявилася в намаганні полегшити життя єврейської громади, однак у той же час вони змушені були виконувати злочинні накази щодо своїх однопле-

мінників. Ганебнішу роль історики відводять єврейській поліції. Окремі представники євреїв, щоб вижити, ладні були співпрацювати з режимом, навіть якщо це призводило до смерті інших.

Отже, колабораціонізм – складне і неоднозначне явище, що виникло як результат жорстокості нацистського режиму та несприйняття більшовизму. Різною мірою колаборанти долучалися до «єврейського питання». Церковні ієрархи та ОУН були відповідальними за розпалювання антисемітизму і антиєврейські заклики. Виявлення євреїв, вилучення та розподіл їхнього майна стали основними завданнями місцевої адміністрації. Конкретно до цього були причетні голови управ, бургомістри, домоправителі, двірники тощо.

Українська поліція, крім покладених на неї технічних функцій (арешти, виселення, охорона і конвоювання, підготовка та заковування місць розстрілу, збір майна) брала участь у безпосередньому вбивстві євреїв у процесі масових акцій та після них під час пошуку. Серед колаборантів, які були причетними до вбивства жертв, виявлено і представників єврейського населення.

Більшість поліцейських зайняли позицію конформістів. Злочинні накази керівництва вони сприймали як виконання службових функцій. Значно менша частина були прихильниками націонал-соціалізму, що вбивали євреїв на основі расистських та антисемітських переконань. Однозначно співпрацю з окупантами оцінювати не можна, адже колаборанти, поліцейські зокрема, брали участь у порятунку євреїв, переховували їх та надавали підроблені документи. З іншого боку, без їхньої допомоги нацистам не вдалося б реалізувати свої злочини у повному обсязі.

3.3. Порятунок жертв Голокосту жителями краю

«В темні часи добре видно світлих людей».

Еріх Марія Ремарк, письменник

Порятунок євреїв на території УРСР потребує розгляду специфічних умов, у яких вони перебували. Оскільки євреї оголошувалися ідеологічними, расовими та політичними противниками, допомога їм розцінювалася як акт саботажу та каралася смертю. Такі порядки

відрізнялися від країн Західної Європи, де режим окупації був лояльнішим. Так, голландські жінки за переховування Анни Франк не понесли жодного покарання. Водночас за відповідний злочин у СРСР карали смертю не лише рятівника і врятованого, а й членів їх сімей. Крім того, місцева влада різноманітними заходами стимулювала жителів до розшуку євреїв. В указі Костопільського гебітскомісара Ленерта в серпні 1942 р. пропонували винагороду продуктами громаді міста та тому, хто доставить до жандармерії єврейського втікача. Також винагорода передбачалася і для тих, хто поранить єврея на смерть при втечі [94, арк. 110]. Тобто фактично розпорядження не лише узаконювало вбивство євреїв, а й заохочувало це робити цивільне населення.

Ускладнювався порятунок євреїв указами, згідно з якими не можна було надавати притулок немісцевим жителям без посвідчення особи. У січні 1942 р. в Острозькому районі така постанова ще й забороняла допомагати одягом та продуктами харчування немісцевим жителям. Сама підозра в порушенні наказу могло призвести до розстрілу [67, арк. 3]. Слід зазначити, що за переховування євреїв та надання допомоги партизанам спалено чеське село Малин [813, р. 253].

Місцеві керівники за виконання/невиконання розпоряджень відповідали особисто. Генерал-комісар Волині і Поділля зазначав про випадки надання місцевими жителями притулку, їжі та одягу чужим людям [144, арк. 8]. Старост і бургомістрів змушено інформувати населення щодо неприпустимості нелегального перебування «підозрілих елементів та совітських агентів» [83, арк. 47]. Були й накази, що забороняли допомогу конкретно військовополоненим [62, арк. 1]. Причому населення відповідало не лише за факт переховування (дію), а й за свідоме бездіяння – якщо не повідомлятиме про їх наявність. У Рівному така постанова в травні 1942 р. видана гебітскомісаром Беєром. Про кожен випадок головам районів слід було повідомляти, а покаранням могла бути смертна кара або в'язниця [375, 86]. Такі оголошення вивішували на вулицях, будинках [327], парканах, церквах, друкували на шпальтах газет, зокрема у «Волині» [492].

Повідомляти про випадки вогнепальних поранень повинні були медпрацівники. У червні 1942 р. гебітскомісар доручив керівникам усіх медичних закладів повідомляти жандармерію про кожний лікувальний випадок «ранених бандитів» та «інших саботажників». За невиконання наказу карали відповідно до наданої саботажникам

допомоги [87, арк. 1-2]. Таким чином, було максимально використано всі заходи щодо виявлення людей, які переховувалися.

Місцева окупаційна адміністрація спонукала жителів видавати євреїв. Винагорода була різноманітною. В одних випадках 1000 крб. із правом наділення присадибною ділянкою та надання харчових продуктів [374, 21], в інших – горілка, корова, сіль, гроші [385, 41]. М. Айзенштейна з Рокитного проміняли на сірники і сіль [643]. Про кілограм солі за єврея в мемуарах згадує Д. Медведєв [395, 36], у Степані обіцяли 1 квартиру гасу [834, р. 1477].

Отже, нацистська політика геноциду євреїв містила не лише заходи щодо фізичного винищення жертв, а й превентивні міри щодо попередження надання їм допомоги місцевим населенням. Завданням влади було перетворити євреїв на соціальних ізгоїв, переховування яких становило для інших смертельну небезпеку. Такі умови дають підстави оцінювати порятунок євреїв не лише як акт милосердя, а й як героїзм.

За висловом Я. Грицака, героїзм – явище не щоденне [599, 99], тому воно не могло бути масовим. Більшість населення зайняла позицію спостерігача («bystenders»), самоізолювалася. Окупаційний режим змушував людей думати насамперед про власне виживання.

В умовах, коли місцевим жителям за переховування євреїв загрожувала смертна кара, кожен такий акт був виявом особистої відваги. Людей, які рятували євреїв у роки війни, Я. Сусленський назвав «променем світла» [770, 54]. За даними Яд Вашем, за кількістю визнаних рятівників євреїв (Праведників народів світу) Україна займає четверте місце в світі. На 1 січня 2021 р. таких було 2673 особи [354]. Реальна кількість рятівників набагато більша, адже офіційні дані відображають лиш зафіксовані факти порятунку.

Згідно інформації, вміщеної в довідник про українських Праведників народів світу 2016 р. (за ред. І. Щупака), в Рівненській області таких осіб нараховувалося 216 чоловік (Додаток Р). Число Праведників України є ще більшим [318].

Вагому роль у пошуку фактів порятунку євреїв з моменту створення відігравала Рівненська обласна асоціація милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу». У грудні 1992 р. організація зарахувала митрополита греко-католицької церкви А. Шептицького до своєї почесних членів [641, 63]. Доки тривають дискусії з приводу надання йому звання «Праведник народів світу», 9 травня 1996 р.

Єврейською Радою України митрополиту присвоєно звання «Праведник народів України» (помертно) [641, 74].

Крім того, завдяки клопотанню організації за мужність і самопожертву, виявлені у врятуванні осіб єврейської національності та збереження пам'яті жертв Голокосту указами Президента України нагороджено у 2006 р. 10 чол. («За Заслуги» III ступеня) [370], у 2008 р. – 23 чол. («За Заслуги» III ступеня) [371], у 2010 р. – 3 чол. («За Мужність» III ступеня) [369].

Аналіз фактів порятунку свідчить, що Праведники, що проживали на Рівненщині рятували євреїв не лише на теренах Рівненської області, а й у сусідніх областях і Польщі [319]. Усього близько трьох десятків випадків порятунку євреїв Праведниками України з Рівненщини поза межами області (у Люблінському воєводстві Польщі, у Волинській області, у Хмельницькій, у Вінницькій, в Житомирській, Івано-Франківській області та білорусі). Траплялися випадки порятунку немісцевих євреїв. Сім'я Рудюків (Борчаковських) рятувала Гіту Штайнберг та Іру Шейнеркримпер із Варшави, які опинилися під час війни в Острозі у родичів [640]. В Озерську рятувалися євреї зі Столінського гетто, а в с. Серники – з Пінського [311]. Був і зворотній процес, коли євреїв Рівненщини для порятунку переправляли в інші регіони. Л. Лопатіну з м. Дубні переправлено до Кракова (Польща), де вона перебувала до приходу радянських військ [314].

Кількість врятованих євреїв перевищує число рятівників, адже часто їх переховували цілими сім'ями, масово. Слід зазначити про 70 євреїв, які перебували в захисті в партизанському загоні М. Місюри, який у 2007 р. визнаний Праведником України. Також слід брати до уваги факти порятунку євреїв, кількість яких з'ясувати важко. Сім'я Кієк рятувала групу євреїв у с. Пустомити Гощанського району, С. Корнієнко – сім'ю Й. Зільберта. У таких випадках кількість врятованих не вказувалася [704, 93].

За допомогу євреям багато рятівників поплатилися життям, гинули їх діти [320]. 14 Праведників України (з них 13 Праведників народів світу) в різний спосіб були знищені нацистами (розстріляні, спалені). На будинку вбитого І. Курішка з Сарн було написано кров'ю: «За переховування жидів – смерть» [787, 155]. У с. Верхів Здолбунівського району за переховування чоловіка-єврея розстріляно його жінку К. Петрушку (Сірик) [305]. Н. Переходько (тещу М. Місюри) із с. Вичівка Зарічненського району спалено за те, що переправляла

євреїв у його партизанський загін [297]. У Володимирецькому районі разом із двома євреями розстріляно голову сім'ї Логацьких, спалено клуню, хлів, забрано майно [315], у Моквині вбито М. Горбатюка [300]. За переховування рокитнівських братів-євреїв страчено ксьондза Броніслава Вакарчука та вчительку Фелісію Мясояда [394, 286].

Статистика за національним принципом свідчить, що абсолютна більшість рятівників були українці. Однак рятували євреїв і представники інших національностей. Чеська родина Казіловських у с. Новокраїв Острозького району переховувала 19 євреїв [787, 131]. Але через різні причини їм не було надано статус Праведників. Про рятівників-чехів згадує і Ш. Спектор. В Острожці чеські селяни рятували 12 єврейських дітей. Близько 60 євреїв знайшли прихисток у с. Кудрин. Восени 1943 р. в складі чеської самооборони с. Будераж перебували мізоцькі євреї [813, р. 252].

Більшість євреїв були врятовані в селах і хуторах. У великих містах зафіксовано лише кілька таких випадків (в Березне, Острозі, Дубно, Мізочі, Дубровиці, Рівному). У містах, де існувала карткова система, гостро стояло питання із забезпеченням продуктами. Наявність природних масивів та лісів поблизу сіл надавала євреям потенційні переваги для порятунку. Тому на Рівненщині більшість євреїв врятувалася саме в північній частині, де рівень урбанізованості був менший, ніж на півдні. Також слід зауважити, що ліквідація гетто Рівненщини завершилася більш ніж через рік після окупації регіону нацистами, що давало деякий час для втечі та переховування.

Загалом, у міжвоєнний період українці та євреї комунікували на основі міжетнічної взаємодії. Вони разом ходили в школу, на вечорниці, спільно відзначали свята. Маємо спогади українців [327; 328; 340], поляків [416] про конструктивні відносини українців, євреїв та поляків на Рівненщині, а прояви суперечностей українців і євреїв зазначалися на локальному рівні.

В. Боровський згадував, що місцеве населення жило з євреями в «найкращих відносинах». Стенограми підпільників області свідчать, що після розстрілу євреїв у Рівному населення надавало їм допомогу та мало траурний настрій, «нібито це їх стосується» [56, арк. 10]. У листі до Я. Сусленського В. Федорчук згадував, що в Рівному його батько не лише рятував євреїв у час Другої світової війни, а й двічі відвернув погром у місті в 1918 р. [770, 15]. Саме дружні стосунки та загальнолюдські норми моралі стали причинами порятунку євреїв

місцевими жителями. У Рівному сім'я Пудловського врятувала дочку Р. Алексенберга – Рахіль, у якого до війни орендувала квартиру [298]. Аналогічний випадок трапився в Острозці [719, 24]. Дилему порятунку євреїв селянин Яким вирішив так: «Хай залишається. Якщо прийдуть німці, то нехай застрелять мене!» [722]. На Кореччині П. Кузьмич розмірковував: «Хіба люди винні, що народилися євреями? А якби нам отака напасть? Та й чи можна мінять людське життя на золото?» [800].

Мотивація та форми допомоги євреям були різними. Найбільш поширеним способом Є. Розенблат вважає допомогу продуктами харчування [750, 74]. У Корці населення кидало цукрові буряки в траншеї євреям, які їх копали [385, 31]. У Дубровиці до напівсмерті було побито українця, що намагався пронести хліб у гетто [256, арк. 189]. Євреї, які переховувалися в лісах, особливо потребували підтримки, адже часто гинули саме від холоду та голоду. Наприклад, із 279 євреїв Серників 102 померли в лісі: 10–12 у бою як партизани, інші – від голоду, холоду та переслідування [814, р. 164-165]. Тому населення приносило їжу в місця схову втікачів. Н. Анапольський згадував селян, які нагодували євреїв у лісі млинцями, картоплею, молоком [385, 39]. У ширших масштабах відбувалася підтримка євреїв у с. Карасин, звідки селяни в ліс для переховувачів постачали мішки з картоплею, хлібом, молоком і салом [312].

Місцеві жителі, наскільки могли, морально підтримували євреїв, попереджували їх про небезпеку. Мізоцького єврея Й. Олікера відмовив здатися поліцейським односелець словами: «Дурний, в яму ще встигнеш», «втікай і ховайся» [324, арк. 10]. Після розгрому Рокитнівського гетто українці відмовляли братів Левіних вертатися назад: «Хлопчики, що ви робите?! Тікайте до лісу, бо всіх жидів убивають!» [394, 289]. Ф. Логацький із Володимирецького району підбадьорював євреїв словами з Біблії: «остаток Ізраїля спасеться» [301]. Крім слів підтримки, втікачам надавали засоби для існування, зокрема гроші. Зі словами «Може це тебе врятує» мізочанин П. Пачебула дав золоту п'ятирублівку єврею, що йшов від нього [325, арк. 12].

Жорстокість режиму не давала можливості відкрито боронити євреїв. Проти кривдників, наражаючи себе на смерть, виступали одиниці. Так, у Корці, кілька жінок наказали євреям тікати, а самі накинулися на поліцейських [385, 39].

Порятунок євреїв здійснювався в пунктах укриття («малинах»), що влаштовували як у домі (на горищі, в шафі), так і на дворі (на городі, в землянці). Щоб врятуватися, переховувалися навіть у печах [607].

Інколи умови виживання були надзвичайно важкими. Т. Давидович з Острога за три роки переховування 16 місяців перебувала в норі в полі, прикрита гноєм, решта часу – у підвалі [43, арк. 175]. У Демидівському районі В. Красова в підземеллі переховувала 10 чол. віком від 10 до 70 років [384, 354–355]. Часто від великого скупчення, нестачі води, їжі та повітря люди помирали. Один із євреїв згадував: «Я лежав три дні і три ночі без їжі і води..., вирішив спуститися з моєї схованки, бо я помру в будь-якому випадку, і було б краще померти зі своїми братами та сестрами» [814, р. 163–164]. Ліза Маламед із Мізоча згадувала про 300 євреїв, які, щоб вижити, 4 дні в криївці пили власну сечу [325, арк. 11].

У пунктах укриття євреї не були пасивними, а допомагали своїм рятівникам, наскільки це було можливо (лікували, навчали, займалися господарськими справами). В. Вальдман в Острозькому районі пас худобу, працював у полі, наглядав за дітьми рятівників [390, 205]. О. Левін з Рокитного о 4 год. вставав зранку, щоб доглядати за господарством та пасти худобу [394, 289]. У Тучині під час переховування євреїв пошив чоботи для доньки свого рятівника [399]. У Рівному Є. Фішман вчив грамоти дітей сім'ї Кулаківських [787, 127].

Щоб вберегти єврейських дітей, жителі-неєвреї видавали їх за власних. Так, під виглядом пастуха-українця врятувався 13-літній Ушер Олікер із Мізоча [325, р. 10]. Сім'я Данцкерів із с. Підгірці віддала дітей у різні українські сім'ї: Лізу – у с. Переділи, а брата – у с. Мартинівку [665]. Однією з перших Праведників світу стала М. Бабич з Рівного, яка врятувала доньку І. Осипова, у якого була нянею [770, 73]. Ризик розкриття був дуже великий, адже Марія була старша 50 років, а в такому віці народити дитину досить складно.

Відомі факти проникнення українців у гетто з метою порятунку євреїв. Як зазначає Я. Хонігсман, у малих гетто зустрічалися більш порядні люди, ніж у великих містах, бо люди знали один одного, легше було домовитися [785, 160]. З Острозького гетто вивозили євреїв українці В. Музичук, У. Нечипорук [626]. Й. Пасічник таким чином допоміг врятуватися кільком євреям у с. Селища Березнівського району [303]. Я. Сухенко із Рівненського гетто вивіз В. Барац та її доньку [573, 94]. Траплялися випадки порятунку і з меркантильних інтересів. У

Березному вчитель Івановський вивів єврейку Резнік з гетто, яку переправлено в загін Медведєва. Згодом виявилось, що Івановський намагався у такий спосіб розвідувати дані про партизанський загін, що згодом сам підтвердив [408, 210].

Долучилися до порятунку євреїв члени релігійних громад. Сім'ї євангелістів-баптистів рятували євреїв у Млинові [316], у Зарічненському районі [743]. Під виглядом членів цих громад євреї переходили з одного молитовного будинку в інший. Православний священник І. Грогуль поблизу Дубна переховував єврейку Маню під ім'ям Марина [740]. У Здолбунові сім'я священника врятувала єврея, говорячи під час обшуку «Nein Jude!» (євреїв немає) [324, арк. 3]. Католицький священник із Володимирця Д. Валсинович допомагав юденрату сплатити контрибуцію, продаючи церковні цінності [813, р. 249]. Бажання представників різних конфесій допомогти євреям базувалися на загальнолюдській моралі та постулатах релігії допомоги ближньому.

Порятунок євреїв здійснювався різними методами, у тому числі за допомогою підроблених документів. «Волинь» повідомляла про фальсифікацію посвідчення єврейки на польське прізвище [349, 43]. В. Кінеке для Я. Теслера та 2 єврейок у с. Теслугів Радивилівського району виробив польські паспорти [630, 120]. У Рівному Я. Сухенко підробив документи для В. Барац, що вона його російська матір, а її дочка Міра – дружина-полячка. Такі ж документи виробив і для інших євреїв, що коштувало йому життя [787, 180]. Сім'я Казіловських в Острозі переховувала 19 євреїв, яким вироблені документи на українські та польські прізвища. Також їм вдалося врятувати російського пілота О. Попкова. В радянській літературі цей факт був висвітлений у газетах та в літературно-мемуарних матеріалах, однак про порятунок євреїв у них не було жодної згадки.

Виявлені факти порятунку євреїв і представниками влади. Такі дії підтверджують думку Я. Грицака, що в часи війни лінія колаборації та спротиву була тонка і ледь помітна [598, 226]. У Корці бургомістр В. Глядецький переховував євреїв у льосі, який викопав у хліві [585]. Потім він чотирьох євреїв переправив до партизан у надслучанські ліси [799]. У Дубні голова окружної управи переховував члена юденрату Кіта з сім'єю. Свого часу Кіт врятував його від арешту НКВС. У грудні 1941 р. у Волинській області в лісі розбіглося 250 дубенських євреїв, привезених управою на заготівлю лісу [681, 295].

Чимало євреїв знайшли порятунк у радянських чи націоналістичних групах. Зокрема, у групі М. Місюри налічувалося 70 євреїв [319]. Серед членів УПА, які рятували євреїв, – М. Доманський [309], І. Луцюк [310]. У с. Оженин Острозького району в криївках УПА переховувалося 17 євреїв. Сім'я лісника Кондратюка забезпечувала їх їжею разом з упівцями [317]. Наявні факти порятунку євреїв поліцейськими. У Висоцькому гетто сім'ї Маньковських поліцейський передав ножиці перерізати дріт огорожі [403, 35]. У Степані біля с. Погулянка поліцейський зіпхнув в підводи двох єврейок, наказавши їм тікати [787, 96]. У Мізочі поліцейський дав В. Оксу хліба та порадив переховатися в копиці разом з іншими євреями [412].

Свою роль у порятунку євреїв відіграв німецький чинник. У Невіркові єврея С. Зільмана переховував німець Вайс [349, 108]. Охоронець організації Тодт врятував єврейку в Сарнах [813, р. 175]. У Рокитному німецький офіцер сказав єврею Самуїлу: «Якщо будуть вбивати євреїв, то прийди до нас, ми тебе не вб'ємо» [414, р. 18]. Під час розстрілу рівненських євреїв Густав Крюгер допоміг врятуватися кільком євреям, зокрема прибиральниці Басі, у якої вона працювала [382, 111]. Різко негативне ставлення до розстрілу євреїв висловлював начальник розвідувального відділу в штабі командуючого Вермахтом в Україні, майор резерву д-р Вальтер Декерт. У приміщенні штабу він переховував єврейку, яка врятувалася після розстрілу в Сосонках, а згодом за допомогою фельдфебеля допоміг їй втекти з міста [382, 111]. Найбільш відомим випадком є порятунок 150 мізоцьких, острозьких та здолбунівських євреїв німецьким інженером Г. Граебе з компанії «Юзеф Юнг» [778, 100; 663, 38]. Гуманне ставлення до євреїв Граебе засвідчують численні спогади. Єврейка Ася з бюро фірми «Юнг» згадувала, що той не робив різниці між поляками та євреями [169, арк. 4]. Інженер відпускав за необхідності робітників додому, зокрема єврея, якому слід було полагодити черевики [325, арк. 7]. У Здолбунівського гебітскомісара Г. Маршала вимагав покращити харчування євреїв [741]. Згодом Г. Граебе став єдиним німцем, що свідчив проти нацистів на Нюрнберзькому процесі.

Під час порятунку євреїв, надання їм допомоги наявним був мотив ризику, можна було відчувати себе героєм у контексті непокори влади. Особливо це стосувалося дітей, які не завжди оцінювали наслідки своїх дій. Так, діти самовільно проникали в гетто, приносили харчові продукти тощо [698, 67].

З метою конспірації місце перебування євреїв змінювалося кілька разів. Так, С. Горнштейн переховувалася у мізоцькій родині Слободюків від 14 жовтня 1942 р. Коли почалися обшуки, з 1 липня 1943 р. вона була перевезена в с. Верхів [327; 328]. У с. Злазне Сарненського району група євреїв переховувалася в українській сім'ї Глушиків, згодом євреї були передані для укриття до поляка в с. Полянівку [307]. Бували випадки, коли населення надавало притулок, однак щоб не наражати себе та рідних на небезпеку, просило втікачів піти. Так, селянин, який прийняв мізоцького єврея Й. Олікера, наступного дня йому сказав: «Сам розумієш, не можу заради тебе ризикувати життям моєї родини» [325, арк. 10]. Єврейка В. Вошин із с. Корост через це змушена була міняти місце перебування 9 разів [787, 189–190].

Нерідко переховували євреїв сім'ї, у яких налічувалося більше десятка чоловік. У Дубровиці А. Бармана і його дядька Берка врятувала сім'я Раковичів, що складалася з трьох поколінь [787, 174]. Сім'я Курішки з с. Красин Сарненського району налічувала 11 чоловік.

Порятунок євреїв поєднувався з переховуванням інших жертв нацизму. У с. Мощони Гощанського району сім'я Потапчуків переховувала полонених (росіянина та узбека) [306], родина Ошурко – 4 євреї та 28 полонених [667].

Для виявлення євреїв застосовувалися різні методи. У Мізочі [327], с. Волоша Сарненського району [308] дітям пропонували за інформацію цукерки. Для збереження таємниці про місце перебування євреїв люди не розповідали навіть родичам. У сім'ї Петровських на хуторі Каменці Мізоцького району відвідини євреїв приховували та тримали під великим секретом. Дітям суворо про це заборонялося говорити [304].

На порятунок євреїв впливали й побічні фактори. Якщо примусова праця для одних була горем, то для євреїв – шансом на порятунок. У квітні 1943 р. в Рівному під час облави схоплено М. Грібову-Фішман та вивезено в Німеччину. Двічі її мали спалювати. Останній раз – 24 квітня 1945 р., однак напередодні її звільнили американські війська [230, арк. 5]. Так само в 1943 р. з Мізоча вивезено в Німеччину Р. Брегман-Хорпак [234, арк. 91 зв.], з 15 квітня 1942 р. по 27 квітня 1945 р. працював у Німеччині Хаїм Клоц [229, арк. 1] та 5 військовополонених: М. Туровець [224, арк. 2], Я. Либак [225, арк. 1], Р. Мільончик [226, арк. 1], П. Піркус [227, арк. 2], Д. Птичар [228,

арк. 1–5], причому Я. Либак та Р. Мільончик як полонені польської армії 1939 р. Про порятунок завдяки примусовій праці в Німеччині згадує дубенський єврей О. Генірберг, якому вдалося сфальсифікувати документи [411].

В. Данильчук виявила 6 євреїв області [605, 235–246], які потрапили на роботу в Німеччину (всього вивезено 28 783 особи). Шляхом механічного відбору дослідниця зробила вибірку 10 % фільтраційних справ Держархіву Рівненської обл. (1200 з 12346). Таким чином, потенційна кількість євреїв, що могла бути вивезена з Рівненщини, у 10 раз могла бути більшою і становити відповідно 60 чоловік. Однак, навіть офіційно зафіксовані факти вивезення євреїв у Німеччину не завжди піддаються логічній оцінці та спричиняють появу сумнівів. У висновку Рафалівського прокурора від 8 грудня 1944 р. зазначалося, що все єврейське населення району відправлено на роботи в Німеччину – понад 500 чол. [54, арк. 31]. Водночас відомо про знищення близько 2,5 тис. євреїв Рафалівки та ближніх сіл. Більшість ліквідовано в ході розгрому гетто 29 серпня 1942 р., решту, які втекли, ліквідовано в 1942–1943 рр. [833, 838].

Відтермінувати смерть давала можливість працевлаштування євреїв. У Дубровиці Сура-Лея Беренбойм 30 грудня 1941 р. пропонувала міській управі зарахувати її зубним лікарем «без жодної зарплати», та лікувати бідне населення по одній годині на день безкоштовно [201, арк. 80]. В документах рівненської міської управи зафіксовано прізвища євреїв, які з 1 по 22 листопада 1941 р. ремонтували шкільні будинки [119, арк. 40] і таким чином не потрапили на акцію в Сосонки. В Острозі потреба в робочих руках врятувала життя кільком тисячам євреїв. У намір німців стратити 8 тис. євреїв у серпні 1941 р. втрутився міський комендант, вимагаючи залишити їх для відбудови міста. Врешті групу жертв обмежили до 3 000 чол. [813, р. 86].

Реалії окупації позначилися й на тому, що частина населення переховувала євреїв із метою збагачення, вимагаючи матеріальної винагороди. Поширеною є думка, що «платних» рятівників було більше, ніж безкоштовних [750, 81]. Відповідні факти фіксуються і на Рівненщині [341]. Однак такі люди не можуть бути визнані Праведниками народів світу, адже рятівник має здійснювати свою місію безкоштовно.

Отже, без допомоги місцевого населення євреї не змогли б вижити в часи окупації. Незважаючи на жорстокість режиму, мешканці

краю ризикували своїм життям та життям рідних для їх порятунку. Для цього використовували різні методи: переховування, забезпечення продуктами харчування, грошима, підробленими документами, викраденням із гетто тощо. До таких дій вдавалися і представники влади, німці та поліцейські. Участь рятівників у збереженні життя євреїв здійснювалася на основі принципів загальнолюдської моралі та не мала політичної основи. Частина рятівників і членів сімей поплатилася за це життям.

Таким чином, під час окупації жертви геноциду чинили активний та пасивний опір. Демонстрація опору на індивідуальному та груповому рівнях, духовне протистояння, озброєна боротьба в партизанських загонах, частинах Радянської армії розвінчує стереотип про пасивність євреїв перед окупантами.

Різною мірою проявився колабораціонізм у «єврейському питанні», завдяки чому нацистам вдалося реалізувати свої злочини в ширшому обсязі. Однак однозначно оцінювати таке явище не можна, адже паралельно співпрацюючи з владою, багато людей брало участь і в порятунку євреїв. Кількість зареєстрованих випадків порятунку євреїв Рівненщини постійно зростає, тому в перспективі це число буде ще більшим.

ВИСНОВКИ

Події Голокосту стали одними з найтрагічніших сторінок вітчизняної та світової історії. Дослідження людиноненависницької сутності нацизму і расизму слугує попередженню таких явищ у майбутньому, сприяють формуванню міжетнічної толерантності, несприйняттю ксенофобії, мають виховне, загальнолюдське значення. Історія Голокосту стала відповідною парадигмою, критерієм і методологічним прийомом щодо осмислення інших геноцидів і трагедій людства. Враховуючи наслідки, до яких призвела Катастрофа, актуальність та соціальна необхідність таких досліджень очевидна.

Для сучасної України вивчення злочинів нацизму та комунізму є надважливим фактором власної ідентичності. Роки незалежності держави стали становленням досліджень «Holocaust Studies». Врешті, попри спадок радянської історіографії, доля українського єврейства під час Другої світової війни стала предметом спеціальних досліджень. Вітчизняні науковці позбуваються штампів радянської доби, коли у вивченні геноциду євреїв вбачалося применшення страждань інших окупованих народів.

При цьому усвідомлення повномасштабної картини Голокосту залишається проблематичним з огляду на нестачу ґрунтовних регіональних досліджень, які дають можливість висвітлити комплексну реконструкцію явища, здійснити узагальнення фактичного матеріалу та максимально відтворити події. Цю лакуну, поряд з іншими подібними регіональними напрацюваннями, покликана заповнити ця робота.

Узагальнюючи зміст, сукупність матеріалів та проблематику дослідження, можна сформулювати такі висновки:

1. З початком німецько-радянської війни євреї стали найбільш безправними жертвами окупантів. Серед інших народів вони опинилися в найскрутнішому становищі та зазнали найбільшої дискримінації. Організатори масової екстермінації євреїв розглядали свої дії як світову місію, звільнення людства від «єврейського засилля». На відміну від інших окупованих національностей, незалежно від статусу, вини, ознак правопорушень чи відношення до німецької влади, вони повинні були бути повністю знищені. Виходячи з ідеології нацизму, це було стратегічне завдання Рейху.

Відповідальність за злочини нацизму несе й уряд СРСР, який виявив пасивність у порятунку та евакуації євреїв, не надавав інфор-

мації щодо загрози їх знищення як основних жертв нацистів. Таке ставлення кваліфікуємо як злочинну бездіяльність.

Вирішення «єврейського питання» відбувалося шляхом тотального знищення жертв під час масових страт («Голокост від куль»). Крім того, євреїв убивали під час погромів, у жандармеріях, тюрмах тощо. Недостатня кількість членів оперативних груп, що була задіяна у знищенні єврейського населення, призвела до залучення до участі в них частин вермахту, жандармерії, поліції. Наслідком екстермінації євреїв Рівненщини стало вбивство близько 95 тис. чол.

Найбільшу кількість євреїв убито в столиці рейхскомісаріату «Україна» – м. Рівному, де на початку листопада 1941 р. було розстріляно близько 17,5 тис. євреїв. Потреба знищення рівненських євреїв детермінована приїздом Е. Коха. Крім того, слід було звільнити приміщення для німецької адміністрації. У місті знаходилися основні владні інституції РКУ: штаб головного інтендантства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин вермахту в Україні, Центральний емісійний банк України, німецький Верховний суд.

2. Реалізація планів знищення включала не лише безпосередню фізичну ліквідацію євреїв, а й їхнє особливе правове становище. Метою Рейху було подолання євреїв у всіх проявах (економічному, духовному, соціальному, біологічному, релігійному). Для цього застосували систему позбавлення соціально-економічних, культурних прав, якими все ж в обмеженому вигляді користувалося місцеве несврейське населення.

Дискримінація прав євреїв виявлялася у формі примусової реєстрації, ідентифікації, носінні спеціальних позначень, сегрегації в гетто, обмеженні в продуктах харчування, пересуванні, забороні цивільних правовідносин (одружень) тощо. Такі заходи не лише перетворювали їх в об'єкт принижень, відводили найнижчий щабель у суспільстві, а й створювали ґрунт для знущання та переслідування. Протистояти такій політиці євреї не могли, адже не існувало нормативних актів, що унеможливлювали та убезпечували їх від переслідування. Навпаки – створювали документи, що заохочували це робити місцевих жителів.

3. При застосуванні єврейської праці на найважчих роботах виконувалися ідеологічна та економічна функції. З одного боку, непосильною експлуатацією, виснажливими умовами на роботах прово-

дили знищення єврейських робітників. З іншого – максимально використовувався економічний ефект від їхньої праці. Дискримінація робітників-євреїв проявлялася і в тому, що вони, як і військовополонені, не мали трудових книжок, права на відпустку, медичне обслуговування та соціальне страхування.

Грабунок євреїв, націоналізація їхнього майна стали одними із засобів позбавлення умов для існування, адже це забиало можливість матеріально підтримувати своє життя. Майно євреїв приносило прибутки не лише для бюджетів місцевих і центральних органів управління, а й нелегально для низових функціонерів. Поскілки євреї мали бути повністю знищені, а все їхнє майно – перейти у власність держави, матеріальні збитки єврейського населення були найбільшими серед інших національностей. Крім того, євреї сплачували спеціальний «жидівський» податок і податок на новонароджену дитину, яких не сплачувала жодна інша національність.

4. Для переконання в ідеях націонал-соціалізму розгорнулася активна нацистська пропаганда. Зазначаючи, що єдиними винуватцями та ворогами у війні були євреї, місцевим жителям нав'язували концепцію «жидо-більшевизму», що вказувала на зв'язок євреїв з каральними, репресивними органами радянської держави. Така позиція дозволяла звинуватити євреїв у злочинах перед українцями та виправдати їх знищення. Тривалий час лінію «жидо-більшевизму» підтримували церковні ієрархи та ОУН обох напрямків.

ОУН ставилася до євреїв як до народу, що виступав на боці гнобителів України та сприяв її поневоленню. На відміну від нацистської ідеології, Організація не визначала євреїв єдиним ворогом, а визнавала євреїв однією з ворожих сил поряд із росіянами, поляками. Промови церковних лідерів містили критику «жидо-більшевизму», однак у кінці 1943 р. риторика щодо євреїв змінюється на демократичнішу, що було пов'язано з військово-політичними подіями на міжнародній арені, очевидністю переваги антигітлерівської коаліції та програшу Німеччиною війни.

Найпоширенішим методом впливу на суспільну свідомість була преса. Аналіз окупаційних видань Рівненщини свідчить про їх чітку антирадянську та антиєврейську спрямованість. Видання Рівненщини переконували читача в деструктивній ролі євреїв у світовій історії та історії України в основних блоках антисемітських публікацій: політичному, расовому, релігійному, культурному та соціально-економічному.

Публікувалися заздалегідь прислані матеріали, а також статті місцевих авторів. Понад 80 % номерів найбільш поширеної газети «Волинь» вийшли з антисемітською складовою. Редакція «Волині» не змінювала антисемітського курсу до кінця існування, наслідком чого було 5 антисемітських публікацій в останньому номері видання.

Загалом, агітаційно-пропагандистські технології не знайшли адекватного втілення в житті. Усе ж від антисемітизму потерпали євреї, а також представники неєврейського населення у випадку наклепів про їхнє єврейське походження, а наслідки впливу пропаганди давалися взнаки у післявоєнний час.

5. Оскільки завданням нацистів було знищення цілої нації, відповідно досвіду такого спротиву не існувало. Однак євреї не стали покірними жертвами окупантів. Спротив нацизму здійснювався з перших і до останніх днів окупації в активних і пасивних формах на індивідуальному та груповому рівнях. Протистояння, яке від інертного способу життя відрізняє елемент свідомої дії, проявлялося в здійсненні активних дій із метою самозбереження в різноманітних аспектах (економічних, культурних, релігійних).

Термін «опір» застосовується для означення збройних дій, що було вищою формою протистояння. Форми фізичного опору проявилися як на індивідуальному рівні (напад на окупантів, нанесення шкоди їхньому життю та здоров'ю), так і в озброєних групах (організація повстань у гетто Сарн, Острога, Людвиполя, Дубровиці, Володимирця, Соснового, їх реалізація в Тучинському та Мізоцькому гетто, участь у радянських партизанських загонах, українському підпіллі, польській сомообороні та чеських групах, частинах Радянської армії). У складі партизанських загонів євреї визволяли Рівненщину, а в Радянській армії боролися до капітуляції Німеччини. Демонстрація опору євреями має велике значення, адже розвінчує застарілий міф про нездатність захистити себе.

6. Колабораціонізм – неоднозначне явище, яке виникло у взаємодії різних факторів, що визначалося жорстокістю окупаційного ладу та наслідками управління радянської влади. Різною мірою колаборанти стали причетні до злочинів нацистів щодо євреїв. До нагнітання антиєврейських настроїв були залучені ОУН та церква. Представники окупаційної адміністрації стали відповідальними за процедури підготовки до знищення жертв, а українські поліцейські не лише виконували технічні функції, а й безпосередньо брали участь у знищенні

євреїв у масових акціях, під час пошуку тощо. Відомі факти і про участь окремих євреїв у вбивствах своїх одноплемінників.

Однозначно оцінювати співпрацю жителів окупованих територій з нацистами не можна, адже багато колабораціоністів (в тому числі поліцейські) рятували євреїв. Більшість працівників поліції не становили щирих прихильників ідей націонал-соціалізму, а виконували покладені на них функції як свою роботу. Такий конформізм пояснюється сукупністю особистих характеристик, меркантильних та інших причин, жорстокістю окупаційного ладу, коли моральні орієнтири та людське життя втрачали ціну.

7. Різноманітними заборонами, превентивними заходами, офіційними та неофіційними засобами окупанти намагалися заборонити місцевому населенню рятувати євреїв. За переховування втікачів сім'ю рятівника розстрілювали. Однак попри жорстокість режиму, знаходилися люди, які наражали себе на небезпеку, щоб врятувати євреїв. Частина за це поплатилася не лише власним життям, а й життям своїх дітей, членів сімей.

Місцеві жителі використовували різні методи допомоги євреям: переховували, забезпечували продуктами харчування, грошима, підробленими документами, викрадали з гетто, морально та матеріально підбадьорювали тощо. Порятунком євреїв зафіксовано і з боку представників окупаційних відомств, влади. Намагання зберегти життя втікачів пояснюється принципами загальнолюдської моралі.

Офіційно виявлено, що понад 216 Праведників народів світу з Рівненщини рятували євреїв під час Голокосту, хоча реальне їх число значно більше. Щороку їх кількість росте, що пов'язано з пошуком нових фактів порятунку. Отже, у майбутньому ця цифра збільшуватиметься.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ (ЦДАВО УКРАЇНИ)

Ф. 337 Державна планова комісія (держплан) РНК УРСР

оп. 26

1. Спр. 49. Дані (узагальнені) збитків, спричинені німецько-фашистськими загарбниками місту Рівне, 22 червня 1941 р. – 2 лютого 1944 р., 9 арк.

Ф. 2077 Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк Волинської області

оп. 1

2. Спр. 13. Розпорядження генерал-комісара і списки вбитих партизанами німців, 1 вересня 1942 р. – 7 квітня 1943 р., 153 арк.

Ф. 3206 Рейхскомісаріат України, м. Рівне. 1940–1945 рр.

оп. 1

3. Спр. 2. Наказ про покарання саботажу прав і шкідників в усіх відділах зв'язку (пошта, телеграф). Офіційні повідомлення рейхскомісара України, 2 вересня 1940 р. – 25 жовтня 1941 р., 9 арк.

4. Спр. 7. Адміністративний поділ рейхскомісаріату України. Коротка характеристика народностей, які населяють СРСР, 23 вересня – 24 жовтня 1941 р., 39 арк.

оп. 2

5. Спр. 25. Звіт про роботу рейхскомісара України у м. Рівне. Схеми відділів рейхскомісаріату України, 7–12 вересня 1941 р., 16 арк.

6. Спр. 86. Звіти оглядів про статті, вміщені у фашистських і буржуазно-націоналістичних газетах «Український голос», «Нова Шепетівка» та ін. з коротким викладом змісту, 14 грудня 1941 р. – 10 липня 1942 р., 70 арк.

Ф. 3833 Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях

оп. 1

7. Спр. 27. Копії розпорядження Рівненської окружної управи, 19 липня 1941 р., 2 арк.

8. Спр. 130. Копії інформацій і відомості з районів і надрайонів Рівненської військової округи. Том II, 2 серпня 1943 р. – грудень 1944 р., 89 арк.

9. Спр. 234. Відомості служби безпеки з території групи «Заграва» (Рівненська область), 2 грудня 1943 р. – 15 червня 1944 р., 20 арк.

оп. 2

10. Спр. 1. Політичні, військові та пропагандистські розпорядження оунівцям на час війни, 30 квітня 1941 р. – серпень 1944 р., 409 арк.

11. Спр. 2. Постанови II Великого Збору українських націоналістів. Неповний текст постанов другої конференції. Постанови III Надзвичайного Збору Організації українських націоналістів, 1941 р. – червень 1944 р., 118 арк.

12. Спр. 74. Націоналістична брошура «Україна в жидівських лабетах» (автор невідомий), 12 арк.

13. Спр. 75. Націоналістична брошура «Створення нового життя без жидів» (автор невідомий), 11 арк.

14. Спр. 78. Націоналістична брошура «Під обухом червоного ката. Фелікс Дзержинський» (автор невідомий), 1936 р., 8 арк.

оп. 3

15. Спр. 8. Резолюція III надзвичайного з'їзду Організації українських націоналістів. Зведення, заклики німецько-фашистського телеграфічного агентства і Організації українських націоналістів, квітень 1943 р. – лютий 1944 р., 72 арк.

Ф. 3837 Українська повстанська армія (УПА)

оп. 1

16. Спр. 8. Розпорядження по штабу буржуазно-націоналістичної «Української повстанської армії», жовтень 1942 р. – 24 лютого 1944 р., 78 арк.

Ф. 3838 З'єднання північних груп Української повстанської армії («УПА-Північ»). Військова округа «Заграва»

оп. 1

17. Спр. 51. Копії наказів політичної референтури (надрайону) та політичні звіти з територій військового надрайону «Долина», серпень 1943 р. – січень 1944 р., 48 арк.

18. Спр. 58. Суспільно-політичні звіти з надрайонів «Кодак», «Зелень», повіту «Самара» та ін., 27 жовтня 1942 р. – грудень 1944 р., 66 арк.

Ф. 4620 Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни

оп. 3

19. Спр. 233. Указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення Надзвичайної Державної Комісії (НДК) для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх посібників і збитків, які вони завдали громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Виписка зі звіту про підсумки роботи Української республіканської НДК про пограбування мирного населення Радянської України. Декларація союзних країн, окупованих Німеччиною, заява радянського уряду про відповідальність гітлерівських загарбників за злочини, які вони вчинили в окупованих країнах Європи, 1942–1944 рр., 67 арк.

20. Спр. 236. Халепо Т. І. Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України, 1948 р., 218 арк.

21. Спр. 241. Халепо Т. І. Масове знищення німецькими палачами радянського мирного населення та військовополонених на тимчасово окупованій території України, 1948 р., 213 арк.

22. Спр. 299. Виписки із повідомлень НДК про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками населенню Рівненської області, 1944 р., 24 арк.

23. Спр. 300. Стенограми спогадів очевидців про злочини проти мирного населення німецько-фашистських загарбників у Рівненській області, 1946 р., 20 арк.

24. Спр. 301. Акти та виписки з актів НДК про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками мирному населенню та культурним закладам Рівненської області, 1944 р., 254 арк.

Ф. КМФ-8 Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях

оп. 1

25. Спр. 12. Листування Розенберга з Ламмерсом про деяку реорганізацію міністерства і можливий вибір наслідника Гітлера; його ж листування з Лозе, Гіммлером, Мауером та ін., про автономію Латвії та Естонії і політичне становище там; пропагандистські матеріали для преси; переклади виступів Сталіна, новий порядок в сільському господарстві окупованих областей Радянського Союзу, переклади

власівських листівок та ін.; записка про відвідини афганського посла 1 березня 1941 р.; два нариси: з історії Дніпровського району та англо-російських відносин в Ірані; список співробітників міністерства, 1942–1944 рр., 179 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ (ЦДАГО УКРАЇНИ)

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України

оп. 22 Особливий сектор і організаційно-інструкторський відділ. Документи про підпільно-партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., 1941–1953 рр.

26. Спр. 33. Доповідна записка Українського штабу партизанського руху (УШПР) в ЦК КП(б)У про організацію управління та режим фашистів на тимчасово окупованій території України (2-й екз.), 12 січня 1943 р., 44 арк.

27. Спр. 503. Звіт Рівненського підпільного обкому КП(б)У про підпільну роботу на Рівненщині за період німецько-фашистської окупації і додаток до нього (протокол засідання підпільного обкому КП(б)У, списки підпільних робітників по області, фотокартки, автобіографія секретаря підпільного обкому партії В. А. Бегми), 20 квітня 1944 р. – 15 липня 1948 р., 106 арк.

28. Спр. 505. Звіт (копії) Рівненської підпільної організації про проведену роботу в період окупації м. Рівне та додаток до нього (звіт про роботу підпільної організації за період 1941–1943 рр.). Довідки учасників організацій, громадян, що допомагали підпільній організації, характеристики на учасників підпілля (А–Ш), 29 лютого 1944 р. – 26 липня 1946 р., 96 арк.

29. Спр. 510. Списки учасників партійного підпілля Рівненської області і партизанського загону під командуванням І. Д. Іванова, 2 серпня 1941 р. – 4 травня 1941 р., 24 арк.

оп. 23

30. Спр. 554. Інформація про політико-економічний стан Рівненської області за період німецької окупації, 8 липня 1943 р., 26 арк.

31. Спр. 1363. Спеціальне повідомлення про антисемітські прояви на Україні, 13 вересня 1944 р. – 28 жовтня 1944 р., 40 арк.

оп. 70

32. Спр. 8. Накази і розпорядження німецького командування на тимчасово окупованій території УРСР, 1 листопада 1941 р. – 12 березня 1943 р., 6 арк.

оп. 80

33. Спр. 103. Довідка про знищення сіл, розстріл мирного населення за партизанську боротьбу і опір німецькій владі, 1943 р., 2 арк.

Ф. 7 Центральний комітет ленінського комуністичного союзу молоді України

оп. 10 Особливий сектор (Документи про участь комсомольської молоді в період Великої Вітчизняної війни, 1941–1945 рр.)

34. Спр. 62. Інформації, акти комісій, вирізки з газет та ін. Матеріали про звірства і заподіяні збитки фашистськими загарбниками на окупованій території України, 22 січня 1942 р. – 26 січня 1944 р., 85 арк.

35. Спр. 105. Нотатки Анатолія Боженка про життя м. Києва в період тимчасової німецько-фашистської окупації з 19 вересня 1941 р. по 6 листопада 1943 р., листопад 1943 р., 21 арк.

Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1941–1945 рр.

оп. 4

36. Спр. 109. Розпорядження рейхскомісара України Коха про створення банків, кінематографу, видавництв, друкарень і розпорядження вищого СС і поліцейського начальника (командувача жандармерією та службою СД) на тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України (переклад з німецьких оригіналів), 12 січня 1942 р. – 5 травня 1942 р., 62 арк.

Ф. 68 Рівненське партизанське з'єднання № 1

оп. 1

37. Спр. 1. Звіт командування з'єднання про бойову діяльність і партизансько-політичну роботу з'єднання за період з 26 березня 1943 р. по 1 червня 1944 р. і додатки до нього (схеми боїв і диверсійної діяльності, відомості про особовий склад і збройних загонів, загальні дані з розформування з'єднання і подання до урядових нагород, автобіографії, списки особового складу, членів і кандидатів у члени ВКП(б), медпрацівників, загиблих і зниклих безвісти партизанів) (І-й прим), 8 серпня 1944 р., 363 арк.

Ф. 69 Рівненський обласний штаб партизанського руху

оп. 1

38. Спр. 1. Доповідь командування з'єднання про бойову діяльність і партійно-політичну роботу з 15 серпня 1943 р. по 9 лютого 1944 р. і додатки до нього (відомості, підсумки, щоденники бойових і

диверсійних дій, списки членів і кандидатів та члени ВКП(б)), нагороджених і представлених до урядових нагород, загиблих безвісти партизанів. Автобіографії, літературна творчість партизанів (І-й прим.), 10 квітня 1944 р., 143 арк.

Ф. 70 З'єднання партизанських загонів ім. Й. Сталіна

оп. 1

39. Спр. 1. Довідки-заключення УШПР за звітами Рівненського підпільного обкому КП(б)У, обласного штабу партизанського руху, партизанського з'єднання під командуванням В. А. Бегми. Доповідь підпільного обкому КП(б)У обласного штабу з керівництва партизанським рухом на Рівненщині про бойову діяльність і партійно-політичну роботу за період з червня 1941 р. по лютий 1944 р. та додаток до нього (І-й прим.), 10 квітня – 13 червня 1944 р., 214 арк.

40. Спр. 11. Щоденник бойових і диверсійних дій загону під командуванням Д. М. Медведєва, 1942 р. – грудень 1943 р., 28 арк.

41. Спр. 14. Протоколи засідання Рівненського обкому КП(б)У, засідання партійної комісії об'єднаних партизанських загонів, артгрупи штабу з'єднання, парткомісії при партизанському загоні «За Батьківщину». Протокол Першої обласної конференції партизанів Рівненської області, що відбулася 26 березня 1943 року. Списки делегатів Конференції, 26 березня – 7 серпня 1943 р., 84 арк.

Ф. 166 Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР

оп. 3

42. Спр. 142. Директиви колишнього рейхсміністра Німеччини про поневолення і закабалення населення окупованих областей України, 1941 р., 135 арк.

43. Спр. 240. Копії актів, протоколів допитів свідків та інших документів про злочини на території Харківської, Київської, Львівської, Миколаївської, Рівненської та Чернівецької областей, 1944 р., 311 арк.

44. Спр. 242. Копії актів, протоколів допитів свідків судово-медичних експертів про злочини, скоєні німецько-фашистськими загарбниками на території Полтавської, Рівненської, Сумської, Сталінської, Харківської та Чернігівської областей, 455 арк.

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(ДЕРЖАРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.)**

Ф.П. 1 Рівненський обласний підпільний комітет Комуністичної партії України та Обласний штаб партизанського руху на Рівненщині, м. Рівне

оп. 1

45. Спр. 3. Матеріали розвідувального відділу штабу партизанських загонів Рівненської області. Акти, списки, постанови та інші матеріали розвідувального відділу, 13 квітня 1943 р. – 25 березня 1944 р., 117 арк.

46. Спр. 3а. Майор Тимофєєв. Записки 1943–1944 рр., 121 арк.

47. Спр. 4. Доповідь командира і комісара з'єднання № 1 партизанських загонів Рівненської області про бойову діяльність і партійно-політичну роботу м. Рівне, 10 квітня 1944 р., 122 арк.

48. Спр. 4а. Доповідь командира і комісара з'єднання № 1 партизанських загонів Рівненської області про бойову діяльність і партійно-політичну роботу м. Рівне, 10 квітня 1944 р., 219 арк.

49. Спр. 9. Копії політінформацій про роботу підпільного Обкому ЛКСМУ, стенограма доповіді Тимофєєва, довідка підпільної організації м. Рівне, звіт п/з «За Батьківщину», доповідна записка секретаря Гошанського РК КП(б)У, матеріал про підпільні п/орг. і партизанські загони Рівненської області (II-екз.), 1943–1944 рр., 82 арк.

50. Спр. 16а. Списки партизанів Рівненських з'єднань, 232 арк.

51. Спр. 17. Матеріали, довідки, інформації, листи, списки партизанів та осіб, що сприяли партизанському руху на Рівненщині в період німецької окупації. Листи бійців і командирів до громадян, які підтримували бійців і партизанів та інші матеріали, за уточненими підпільними організаціями в м. Рівне Остафова і Мірющенко. Довідки держархіву по особах та приналежних до підпільних організацій м. Рівне, 1941–1962 рр., 179 арк.

52. Спр. 28. Характеристики на партизанів, надіслані райкомами партії в Рівненській області про їх роботу в партійних, радянських та інших організаціях, після звільнення області від німецьких загарбників, березень–серпень 1944 р., 146 арк.

53. Спр. 37. Копії актів і протоколів комісії з розслідування злочинів заподіяних німецько-фашистськими загарбниками і їх спільниками населенню районів Рівненської області, 1944 р., 277 арк.

54. Спр. 40. Акти, протоколи з розслідування злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками і їх спільниками населенню Рівненської області, 1944 р., 218 арк.

55. Спр. 48. Звіт підпільного обкому КП(б)У про підпільну роботу на Рівненщині за період німецької окупації, 20 квітня 1942 р., 102 арк.

56. Спр. 77. Стенограми, бесіди з підпільниками тт. Калашніковим Г. Ф., Струтинським М., Терещенком П. К. про їх підпільну роботу в Рівненській області (та копії їх, II екземпляри), 9 жовтня – 17 серпня 1948 р., 35 арк.

57. Спр. 148. Газета «Червоний прапор» – орган Рівненського підпільного обкому КП(б)У. Листівки періоду Великої Вітчизняної війни, 1943–1944 рр., 12 арк.

Ф. П. 4054 Партійний архів Рівненського обкому компартії України

оп. 1

58. Спр. 144. Буклети «Комбриг С. М. Патоличев» і «Край партизанський», 4 арк.

Ф. Р-22 Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області. 1941–1944 рр.

оп. 1

59. Спр. 3. Урядовий вісник (AMTSBLATT des Gebitskommissars un Rowno – Урядовий вісник гебітскомісара в Рівному), 1 квітня – 15 листопада 1942 р., 23 арк.

60. Спр. 4. Урядовий вісник (AMTSBLATT des Gebitskommissars un Rowno. – Урядовий вісник гебітскомісара в Рівному), 1 квітня 1942 р. – 15 жовтня 1943 р., 72 арк.

61. Спр. 8. Орієнтовне призначення гебітскомісарів України, 3 вересня – 5 листопада 1941 р., 11 арк.

62. Спр. 15. Звернення до населення, розпорядження, 20 грудня 1941 р. – 18 квітня 1942 р., 6 арк.

63. Спр. 16. Німецькі листівки, 1941–1943 рр., 9 арк.

64. Спр. 17. Наказ про переселення євреїв в гетто, різного роду відношення, 23 лютого 1944 р. – 21 грудня 1942 р., 39 арк.

65. Спр. 19. Документи єврейської ради, 8 січня 1942 р., 29 арк.

66. Спр. 29. Видання «Інформаційної служби» Волині і Поділля, 1943 р., 9 арк.

67. Спр. 53. Списки населення, звіти про акти насильства над місцевим населенням в Острозькому районі), 7 листопада 1941 р. – 11 серпня 1943 р., 114 арк.

68. Спр. 123. Листування про відключення електричного струму. Список євреїв-боржників електростанції, 20 липня – 22 вересня 1942 р., 182 арк.

69. Спр. 139. Протокол зібрання шефів районів Рівненської округи; розпорядження про реєстрацію народження, шлюбу і смерті, 3 березня – 25 квітня 1942 р., 54 арк.

70. Спр. 202. Касові документи Корецької районної управи, червень 1942 р. – лютий 1943 р., 54 арк.

71. Спр. 203. Касові документи Тучинської районної управи, 4 грудня 1942 р. – 5 січня 1943 р., 24 арк.

72. Спр. 205. Касові документи Олександрійської районної управи, листопад 1942 р. – січень 1943 р., 33 арк.

73. Спр. 206. Касові документи Гощанської районної управи, 3 грудня 1942 р. – січень 1943 р., 48 арк.

оп. 3

74. Спр. 2. Відомості про кількість населення в районах Рівненської області станом на 1 вересня 1942 р., 1 арк.

Ф. Р-23 Костопільський гебітскомісаріат, м. Костопіль Рівненської області. 1941–1944 рр.

оп. 1

75. Спр. 3. Дані про націоналізовану землю і підприємства, про права спадщини, дозволи на продаж єврейських будинків, 26 листопада 1941 р. – 15 лютого 1943 р., 134 арк.

76. Спр. 4. Розпорядження про оплату праці, 19 лютого 1942 р., 9 арк.

77. Спр. 18. Відношення про продаж речей населенню, 10 жовтня 1941 р. – 20 жовтня 1942 р., 6 арк.

78. Спр. 62. Списки вчителів, медичних працівників і жителів Костопільського району, 1941–1943 рр., 65 арк.

Ф. Р-25 Лісничий інспекторіат лісового відділу генерального комісаріату Волині і Поділля в с. Рокитне Рівненської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

79. Спр. 1. Списки лісопильних заводів і цінники, 1 жовтня – 1 листопада 1941 р., 118 арк.

80. Спр. 14. Місячний рапорт за вересень 1941 р. Інструкція по начисленню акордової заробітної плати. Список лісопильних заводів. Розпорядження про правила аптек на території рейхскомісаріату «Україна», 1–30 жовтня 1941 р., 70 арк.

Ф. Р-26 Клеванська районна управа, м. Клевань Рівненської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

81. Спр. 2. Документ сільської управи в Мочулках. Відношення про обов'язкове отримання посвідчень особи. Оголошення про явку євреїв на роботу з лопатами. Список євреїв, у яких відібрані коні передані місцевому населенню. Постанова про збір зерна з кожного гектара для утримання Мочулківської школи. Список людей с. Мочулки, що не вийшли на роботу 23.X.1941 р., 7 липня 1941 р. – 28 жовтня 1943 р., 106 арк.

82. Спр. 16. Про зміни кордонів між округами Рівне, Костопіль, Луцьк, 2 січня – 31 січня 1942 р., 38 арк.

83. Спр. 19. Заклик про допомогу для організації товариства «Сільський господар». Повідомлення про організацію «Повітової контори прядильних культур». Право штрафувати людей, згідно розпоряджень рейхскомісара України, 24 січня – 29 липня 1942 р., 58 арк.

84. Спр. 20. Урядовий вісник Рівненського гебітскомісаріату №№ 5, 10, 17. Статистичні відомості про кількість населення та одноосібних господарств у Клеванському районі, 14 лютого – 29 грудня 1942 р., 171 арк.

85. Спр. 29. Донесення сільських старост про безчинства німецьких солдат. Статистичні відомості про кількість населення у селах району, 22 червня – 23 листопада 1943 р., 16 арк.

Ф. Р-27 Острозька районна управа, м. Острог Рівненської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

86. Спр. 1. Звіт про роботу районної управи за лютий, березень, квітень і червень місяці 1943 р., 10 березня – 5 липня 1943 р., 110 арк.

87. Спр. 2. Розпорядження районної лікарні про сповіщення жандармерії з наказом про надійшого хворого (пораненого). Донесення про вбивства і пожежі, скоєні у с. Орехів. Звіт про діяльність районної управи за травень і вересень місяць 1943 р., 28 травня – 23 червня 1943 р., 128 арк.

88. Спр. 6. Розпорядження про допомогу селянам під час прибирання полів. Відношення сільських управ про кількість людей, що виїхали до Німеччини на роботи, 1 травня – 22 грудня 1941 р., 84 арк.

оп. 3

89. Спр. 15. Книга стану та перебігу життя Селянецької сільської управи Острозького району, Здолбунівської округи, 1 грудня 1942 р. – 1 березня 1943 р., 33 арк.

90. Спр. 16. Книга стану та перебігу життя Теремненської сільської управи Острозького району, Здолбунівської округи, 1 грудня 1942 р. – 1 березня 1943 р., 38 арк.

Ф. Р-29 Костопільська міська управа, м. Костопіль Рівненської області

оп. 1

91. Спр. 1. Заяви на отримання майна. Розписки про отримання швейних машин, відібраних у євреїв. Прохання «Жидівської ради» в паливі та лазні, 6 січня – 28 серпня 1941 р., 145 арк.

92. Спр. 1а. Розпорядження окружного комісара м. Костополя про обов'язкове працевлаштування громадян. Листування з районними і міськими управами Костопільської округи про вербування робітників до Німеччини. Списки мешканців, приватних підприємств м. Костополя, 6 січня – 30 березня 1942 р., 181 арк.

93. Спр. 3. Заяви жителів міста про надання їм квартир і виділення майна, залишеного євреями, 20 липня 1941 р. – 18 вересня 1943 р., 90 арк.

94. Спр. 19. Список фольксдойче. Оголошення про святкування дня народження Гітлера. Розпорядження стосовно копання протитанкових ровів, 3 березня – 2 грудня 1942 р., 138 арк.

95. Спр. 22. Дані про наявність єврейського населення, 29 липня – 7 жовтня 1942 р., 96 арк.

оп. 3

96. Спр. 1. Заяви працюючих міської управи про видачу їм квартир і дозволів по них, 21 липня – 1 вересня 1941 р., 3 арк.

Ф. Р-30 Колекція матеріалів Організації українських націоналістів – Української повстанської армії (ОУН–УПА)

оп. 1 Організація українських націоналістів (ОУН)

97. Спр. 16. Листівки, звернення і відозви ОУН–УПА, 1943–1944 рр., 83 арк.

98. Спр. 18. Звернення і листівки. «Постанови III-го надзвичайного з'їзду ОУН, 21–25.VIII.1943 р.», 1942–1943 рр., 56 арк.

99. Спр. 19. Листівки ОУН–УПА (Український народе! Народе України! Комунікат до українського населення. За тверді основи громадської моралі. За що бореться УПА та інші), 1941–1944 рр., 52 арк.

100. Спр. 21. Інформації про найважливіші політичні події в світі, на фронтах Другої світової війни, а також інформація про обстановку в районах Рівненської області, 1943 р., 54 арк.

101. Спр. 22. Інформаційні листівки ОУН (Третя річниця червня – 30.VI.1941 р. Звіт з роботи Здолбунівського повіту; накази «Ворона»; «Вільна Україна» № 7 (1943 р.) та інше), 1941–1944 рр., 25 арк.

оп. 2 Українська повстанська армія (УПА)

102. Спр. 34. Політична і господарська діяльність УПА, 159 арк.

103. Спр. 35. Накази командирам загонів УПА, провідникам теренів, комендантам районів і надрайонів. Звіти, накази групи «Заграва», листопад 1943 р. – листопад 1944 р., 162 арк.

104. Спр. 82. Зошит члена УПА Михайла Сменчака «Політичний вишкіл» (конспекти др. Щербини), 62 арк.

105. Спр. 83. Щоденник невідомого члена ОУН, мешканця Дермана, про знищення євреїв Мізоча та повстання в місцевому гетто, 1 вересня 1942 р. – 7 січня 1943 р., 40 арк.

106. Спр. 94. Листівки УПА, 1942 р., 106 арк.

107. Спр. 112. Матеріально-націоналістична діяльність начальника штаба Смородського, 1940–1943 рр., 23 арк.

Ф. Р-33 Рівненська міська управа, м. Рівне. 1941–1944 рр.

оп. 1

108. Спр. 2. Накази та розпорядження голови управи, 15 липня 1941 р. – 4 березня 1942 р., 50 арк.

109. Спр. 4. Друковані розпорядження та оголошення бургомістра м. Рівного, 19 липня 1941 р. – 14 березня 1943 р., 16 арк.

110. Спр. 6. Протоколи засідань міської управи, 3 липня – 20 грудня 1941 р., 17 арк.

111. Спр. 8. Списки зареєстрованих єврейських ремісників та дрібних промислових підприємств, 4 серпня 1941 р., 6 арк.

112. Спр. 24. Заяви на дозвіл користування електроенергією, 436 арк.

113. Спр. 30. Керуючий матеріал, отриманий від гебітскомісара м. Рівне (1942–1943 рр.), 27 лютого 1942 р. – 8 грудня 1943 р., 77 арк.

114. Спр. 64. Списки та посвідки «аусвайси» працівників місцевої управи та установ й підлеглих, 8 вересня – 1 листопада 1941 р., 170 арк.

115. Спр. 75. Списки фольксдойчів, 1943 р., 17 арк.

116. Спр. 128. Особова справа перекладача Баум Єлизавети, 1943 р., 5 арк.

117. Спр. 355. Відомості про кількість мешканців м. Рівне в 1941 р., 23 липня – 24 листопада 1941 р., 132 арк.

оп. 3

118. Спр. 14. Списки націоналізованих будинків м. Рівне, 1942 р., 182 арк.

оп. 4

119. Спр. 11. Відомості про видачу заробітної плати робітникам, що надіслала Рівненська рада до технічного відділу управи для очистки м. Рівне і ремонт націоналізованих будинків, 1 вересня 1941 р. – 31 січня 1942 р., 62 арк.

120. Спр. 12. Відомості про видачу заробітної плати робітникам, десятникам-євреям за працю при розбірці зруйнованих націоналізованих будинків м. Рівне, 5 вересня – 3 жовтня 1941 р., 7 арк.

121. Спр. 13. Копії відомостей на видачу заробітної плати робітникам-євреям за ремонт шкільних будинків, 1 вересня – 24 вересня 1941 р., 9 арк.

122. Спр. 14. Копії рахунків робітників і ремісників-євреїв, 30 серпня – 24 вересня 1941 р., 13 арк.

123. Спр. 15. Копії відомостей на видачу заробітної плати робітникам-євреям шляхового відділу, 1 серпня – 31 жовтня 1941 р., 16 арк.

оп. 5

124. Спр. 1. Розпорядження та оголошення відносно упорядкування ринку в м. Рівне та регулювання цін на харчові продукти, 29 лютого 1941 р. – березень 1942 р., 40 арк.

оп. 6

125. Спр. 13. Заяви мешканців про видачу одягу та білизни, 11 вересня – 31 грудня 1941 р., 361 арк.

оп. 7

126. Спр. 49. Списки працівників загального адміністративного відділу міської управи, 1941 р., 48 арк.

127. Спр. 67. Листування міської управи з установами міста з фінансових питань, 10 липня 1941 р. – 24 грудня 1942 р., 261 арк.

128. Спр. 281. Звіти міської управи про надходження податків, 1941–1943 рр., 52 арк.

129. Спр. 286. Заяви приватних осіб про дозвіл на відкриття крамниць, 1941 р., 199 арк.

130. Спр. 291. Розпорядження райхсміністра гебітскомісару про стягнення податків та грошових коштів, 1942 р., 234 арк.

131. Спр. 403. Повідомлення мешканевого реферату про житлове приміщення, списки мешканців 1942 р., 1942–1943 рр., 263 арк.

Ф. Р-35 Костопільська районна управа, м. Костопіль Рівненської області

оп. 1

132. Спр. 3. Листування з Костопільським гебітскомісаріатом і окружним дорожнім відділом про ремонт доріг і встановлення дорожніх знаків, 27 серпня 1941 р. – 21 липня 1943 р., 118 арк.

Ф. Р-36 Козинська районна управа, м. Козин Рівненської області

оп. 1

133. Спр. 2. Статистичні дані про наявність орної землі і худоби по Козинському району, 1941 р., 10 арк.

Ф. Р-37 Здолбунівська міська управа, м. Здолбунів Рівненської області

оп. 1

134. Спр. 31. Цифрові дані про використання хліба по магазинах, 20 листопада 1941 р. – 22 грудня 1942 р., 93 арк.

оп. 2

135. Спр. 2. Розпорядження гебітскомісара в Здолбуніві про утворення організації розприділення товарів для сільського населення, та з інших питань. Списки учнів-секретарів міської управи, 20 січня – 29 січня 1942 р., 57 арк.

Ф. Р-39 Клеванська районна ортскомендатура, м. Клевань Рівненської області. 1941 р.

оп. 1

136. Спр. 1. Розпорядження про здачу зброї і видачу спеціальних посвідчень робітникам, здачу золота єврейським населенням, 20 липня – 16 серпня 1941 р., 5 арк.

Ф. Р-40 Острозька районна комендатура, м. Острог Рівненської області

оп. 1

137. Спр. 1. Відношення про збори селян і партизанів, що відбулися, 22 вересня 1941 р. – 2 грудня 1943 р., 3 арк.

Ф. Р-42 Радивилівська районна управа Дубенського округу, м. Радивилів Рівненської області. 1941–1942 рр.

оп. 1

138. Спр. 1. Списки населення, 22 грудня 1941 р. – 15 грудня 1942 р., 71 арк.

Ф. Р-47 Клеванський гебітскомісаріат, м-ко Клевань Рівненської області. 1941 р.

оп. 1

139. Спр. 1. Розпорядження про відправлення на роботу євреїв, 17 вересня 1941 р., 1 арк.

Ф. Р-48 Корецька районна управа, м. Корець Рівненської області

оп. 1

140. Спр. 1. Розпорядження і директиви, 1941 р., 95 арк.

141. Спр. 6. Список керівників ремісничих підприємств №№ 31 і 32, 31 березня – 5 травня 1942 р., 37 арк.

142. Спр. 9. Розпорядження про обов'язковий вступ на роботу кожної людини. Відношення про місцезнаходження каменоломень. Акти ремонтів мостів, 16 лютого 1941 р. – січень 1943 р., 131 арк.

143. Спр. 10. Обов'язки робітників української «порядкової служби». Розпорядження про носіння пов'язок червоного кольору. Про захоплення шпигунів, парашутистів і партизанів, 29 липня – 16 жовтня 1941 р., 61 арк.

144. Спр. 11. Відношення в міліцію стосовно селян за невиконання розпоряджень голови. Постанови про заборони зборів т-ва Українського Червоного Хреста. Оповіщення про існуючі т-ва. Розпорядження про реєстрацію крупоків, 3 січня – 30 грудня 1942 р., 249 арк.

145. Спр. 30. Відношення до старшин щодо надання людей і транспорту для перевезення. Список завідуючих і бухгалтерів к-ри, закупу і збуту, 18 лютого – 3 червня 1942 р., 125 арк.

146. Спр. 33. Дозвіл на продаж колишніх єврейських будинків, 31 грудня 1941 р. – 30 липня 1942 р., 103 арк.

Ф. Р-52 Рівненська районна управа, м. Рівне Рівненської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

147. Спр. 1. Тимчасова канцелярська інструкція для районних управ, розпорядження Рівненської окружної управи до голів районних управ, 19 липня – 3 грудня 1941 р., 42 арк.

148. Спр. 9. Розпорядження гебітскомісара м. Рівного, 21 січня – 24 листопада 1942 р., 38 арк.

149. Спр. 27. Листування з гебітскомісаром про майно, яке залишилося після евакуації євреїв та акти передачі цього майна, 15 липня 1942 р. – 17 лютого 1943 р., 25 арк.

оп. 2

150. Спр 32. Списки населення Рівненського району та відомості про кількість німців та євреїв, 16 лютого – 17 жовтня 1942 р., 42 арк.

оп. 4

151. Спр. 15. Список єврейського населення по селах та відомості про зареєстровану власність євреїв у Рівненському районі, 18 вересня – 14 листопада 1941 р., 77 арк.

Ф. Р-53 Пивоварний завод № 4 в м. Рівне. Об'єднання ферментаційних заводів і харчового господарства Волині і Поділля. 1941–1943 рр.

оп. 1

152. Спр. 14. Довідки, видані робітникам Рівненського пивоварного заводу за 1941–1943 рр., 6 жовтня 1941 р. – 14 грудня 1943 р., 163 арк.

оп. 2

153. Спр. 7. Заяви та автобіографії для прийняття на роботу в контору, 40 арк.

Ф. Р-57 Висоцька районна управа Сарненської округи, с. Висоцьк Рівненської області. 1942–1943 рр.

оп. 1

154. Спр. 1. Списки сільських голів про наявність циган в селах. Списки робітників сільських управ, 10 липня 1942 р. – 31 травня 1943 р., 169 арк.

Ф. Р-61 Сільська управа, с. Перемінка Костопільського району Рівненської області

оп. 1

155. Спр. 1. Розпорядження про зерно і молокопоставки. Про податки № 87. Про надання фурманок для перевезення сіна, дров та ін. Листівки ОУН, 25 серпня – 27 грудня 1941 р., 206 арк.

156. Спр. 2. Відношення про робочу силу, звернення генерал-комісара Шене до селян про поставку свиней, 1 жовтня – 31 грудня 1942 р., 109 арк.

Ф. Р-62 Млинівська районна управа, м. Млинів Рівненської області

оп. 1

157. Спр. 4. Листування з єврейською управою і міліцією про примусову роботу прибиральниць в позаурочні години і застосування мір до громадян м. Млинів, які відмовилися працювати за розпорядженням німецької влади, 1 серпня – 18 вересня 1941 р., 3 арк.

158. Спр. 5. Накази, оголошення, розпорядження і листування з сільськими управами з адміністративних питань, 14 липня 1941 р. – 1 липня 1942 р., 70 арк.

Ф. Р-67 Рівненська обласна управа, м. Рівне. 1941 р.

оп. 1

159. Спр. 1. Тимчасова канцелярська інструкція для відділів управи щодо структури управи та обов'язки робітників у відділах, статуту рівненського обласного банку, 20 вересня 1941 р., 7 арк.

160. Спр. 3. Листування з виданням «Український Хлібороб» завідувача обласним земельним відділом та редакційної колегії, 1941 р., 6 арк.

Ф. Р-68 Німецький бургомістр, м. Рівне Рівненської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

161. Спр. 1. Тариф для стягнення податків і оплати за різні послуги. Покарання євреїв за неносіння особливих відмінних позначень на спині і руках. Нещасний випадок при транспортуванні бензинової цистерни, 26 вересня 1941 р. – 16 липня 1942 р., 109 арк.

162. Спр. 2. Заяви на працевлаштування людей, які знають німецьку мову. Списки робітників міської управи, 14 січня – 15 березня 1942 р., 44 арк.

163. Спр. 8. Розпорядження про роботу, 26 січня – 4 березня 1942 р., 7 арк.

164. Спр. 16. Запити на єврейську робочу силу. Відношення про видачу карток єврейським робітникам, 25 квітня – 17 грудня 1942 р., 27 арк.

Ф. Р-70 Рівненська окружна управа, м. Рівне

оп. 1

165. Спр. 1. Листування з Рівненською районною управою з організації питань, повідомлення Рівненської обласної управи про утворення при управах відділів суспільної опіки, 26 липня – жовтень 1941 р., 7 арк.

Ф. Р-72 Місцева інституція самодопомоги Рівненського району

оп. 1

166. Спр. 1. Інструкції та розпорядження Районової інституції самодопомоги та статут, 24 червня – 30 грудня 1942 р., 20 арк.

167. Спр. 7. Прохання та заяви населення Рівненського району на допомогу, 1942–1943 рр., 121 арк.

168. Спр. 11. Видаткові квитки на видачу продуктів, 17 лютого 1943 р. – 5 січня 1944 р., 165 арк.

Ф. Р-76 Рівненська обласна контора заготівлі сіна, м. Рівне Рівненської області

оп. 1

169. Спр. 2. Листування з установами міста Рівного про повернення майна, ремонт машин, одержання канцелярських приладів, найм робітників та ін., 20 серпня 1941 р. – 12 січня 1942 р., 58 арк.

Ф. Р-78 Рівненський міський кооператив, м. Рівне Рівненської області

оп. 1

170. Спр. 2. Наказ по міській управі м. Рівного та підлеглих їй підприємствах від 6 жовтня 1941 р., та акти передачі товарів міською управою для міського кооперативу в Рівному, 22 листопада – 15 грудня 1941 р., 50 арк.

171. Спр. 5. Статут Рівненського міського споживчого кооперативу. Списки громадян на отримання продуктових карток, 10 серпня 1941 р. – 2 січня 1944 р., 398 арк.

172. Спр. 16. Наказ Українського комісарничого бургомістра в м. Рівне, 6 жовтня 1941 р. – 22 червня 1943 р., 29 арк.

173. Спр. 34. Списки осіб, що працюють на Оржівській фабриці на одержання продуктових карток, 1942 р., 7 арк.

Ф. Р-79 Окружна друкарня товариства «Преса України», м. Рівне Рівненської області. 1941–1943 рр.

оп. 1

174. Спр. 5. Розпорядження та оголошення гебітскомісара Рівного надіслані до друку, 31 січня – 18 грудня 1942 р., 53 арк.

Ф. Р-80 Тучинська районна аптека відділу охорони здоров'я Тучинської районної управи, с. Тучин Рівненської області

оп. 1

175. Спр. 1. Місячні звіти товарообороту аптеки в Тучині, 23 вересня 1941 р. – 10 липня 1942 р., 50 арк.

Ф. Р-82 Місцевий комітет самопомоги м. Костополя Рівненської округи

оп. 1

176. Спр. 1. Директиви, розпорядження Окружного комітету зимової допомоги (бідним) щодо організації та призначення допомоги населенню, яке її потребувало, 3 листопада 1941 р. – 25 квітня 1942 р., 31 арк.

Ф. Р-86 Виконавчий комітет Костопільської районної ради депутатів трудящих

оп. 1

177. Спр. 1. Виписки з постанов Виконавчого комітету Костопільської міської ради депутатів трудящих з питань націоналізації домобудівель, 13–27 грудня 1939 р., 147 арк.

178. Спр. 2. Протоколи комісії по націоналізації домобудівель м. Костополя, 11 грудня 1939 р. – 30 березня 1940 р., 141 арк.

Ф. Р-204 Виконавчий комітет Рівненської обласної ради депутатів трудящих

оп. 1

179. Спр. 9. Скарги жителів на неправильну націоналізацію нерухомого майна, 7 грудня 1940 р. – 6 листопада 1941 р., 18 арк.

Ф. Р-253 Мнишинська сільська початкова школа ім. Богдана Хмельницького, с. Мнишин Гощанського району Рівненської області

оп. 1

180. Спр. 1. Класний журнал III класу на 1941/1942 навчальний рік с. Мнишин Гощанського району ім. Богдана Хмельницького, 1941–1942 рр., 94 арк.

Ф. Р-254 Золотіївська сільська управа, с. Золотіїв Рівненської області

оп. 1

181. Спр. 2. Директиви і розпорядження Рівненської районної управи, 16 липня 1941 р. – 23 грудня 1941 р., 28 арк.

182. Спр. 5. Директиви і розпорядження Рівненської районної управи, 9 січня – 12 листопада 1942 р., 37 арк.

Ф. Р-255 Дубенська окружна управа, м. Дубно Рівненської області

оп. 1

183. Спр. 2. Дозволи на відкриття продуктових магазинів і торгових підприємств, 12 серпня – 18 листопада 1941 р., 60 арк.

Ф. Р-260 Сільська школа в с. Русинів-Берестечко Дубенського округу Рівненської області

оп. 1

184. Спр. 1. Директивні вказівки Дубенської окружної управи з організаційно-господарських питань, 1941–1942 рр., 27 арк.

Ф. Р-280 Українське видавництво газети «Волинь», м. Рівне

оп. 1

185. Спр. 1. Листування з міською управою м. Рівне з адміністративно-господарських питань і передплатниками про надсилання їм газети «Волинь» та інших друкованих видань, 1941–1942 рр., 227 арк.

186. Спр. 2. Матеріали для друку на сторінках газети «Волинь», 1941–1942 рр., 60 арк.

187. Спр. 6. Матеріали для друку на сторінках газети «Волинь», 1942 р., 225 арк.

188. Спр. 12. Автобіографії та списки службовців видавництва часопису «Волинь» (з наявними фотокартками). Схема організації видавництва «Волинь», 1942–1943 рр., 51 арк.

189. Спр. 18. Автобіографія націоналіста Рябко Івана Яковлевича, 1942–1943 рр., 7 арк.

190. Спр. 20. Рисунки для видавництва «Волинь», 1943 р., 21 арк.

оп. 2

191. Спр. 3. Листування з рейхскомісаріатом України про видання бібліотеки «антикомуніст» і «українських колядників», 1941–1942 рр., 5 арк.

оп. 3

192. Спр. 9. Матеріали для друку на сторінках газети «Волинь», 16 травня – 29 грудня 1943 р., 168 арк.

Ф. Р-281 Рівненське окружне церковне управління, м. Рівне

оп. 1

193. Спр. 9. Справа про об'єднання православної Автокефальної української церкви і Автономної православної церкви в Україні, 1942 р., 6 арк.

194. Спр. 20. Звернення до віруючих українського народу Митрополита Полікарпа, екзарха Олексія, єпископа Мануїла, єпископа Дамаскіна про допомогу німецько-фашистській армії і гітлерівській державі у війні проти СРСР, березень 1943 р., 3 арк.

Ф. Р-288 Острозька районна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

195. Спр. 1. Допоміжні матеріали про злочини і збитки, нанесені фашистськими загарбниками по Острозькому району, серпень 1944 р., 90 арк.

196. Спр. 6. Справа по розслідуванню злочинів і збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками під час німецької окупації м. Острога, 12 липня – 31 липня 1944 р., 63 арк.

197. Спр. 13. Справа по розслідуванню злочинів і збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками під час німецької окупації м. Острога, 15 липня – 15 серпня 1944 р., 104 арк.

Ф. Р-289 Мізоцька районна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

198. Спр. 3. Справа з матеріалами про збитки, спричинені німецько-фашистськими загарбниками по Мізоцькому району, 3 березня 1944 р. – 10 січня 1945 р., 160 арк.

Ф. Р-293 Дубровицька міська управа, м. Дубровиця Рівненської області

оп. 2

199. Спр. 1. Вказівки Дубровицької міської управи про примусове здавання населенням корів для німецької армії, про внесення жителів єврейської національності в спеціальні виділені частини району, заяви жителів про видачу їм матеріальної допомоги на придбання солі і сірників та ін., 18 вересня 1941 р. – 18 липня 1942 р., 288 арк.

200. Спр. 2. Листування з Сарненською окружною управою про націоналізацію Дубровицької аптеки, про заборону будівництва будинків, заяви про забезпечення паливом шкіл та інші установи, 19 вересня – 30 грудня 1941 р., 58 арк.

201. Спр. 2а. Матеріали про діяльність управи в період з жовтня по 26 грудня 1941 р. (листування, акти, списки), 4 жовтня – 26 грудня 1941 р., 89 арк.

202. Спр. 5. Листування з жителями Дубровицького району про явку на роботу, про звільнення їх від робіт, довідки про сімейний стан та ін., 15 жовтня 1942 р. – 4 лютого 1943 р., 111 арк.

Ф. Р-311 Червоноармійська районна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

203. Спр. 1. Державна Рокитнівська районна надзвичайна комісія Рівненської обласної комісії по розслідуванню злочинів і спричинених збитків німецько-фашистськими загарбниками за час німецької окупації м. Червоноармійськ Рівненської області, 20 вересня 1944 р., 25 арк.

Ф. Р-312 Рокитнівська районна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

204. Спр. 1. Державна Рокитнівська районна надзвичайна комісія Рівненської обласної комісії по розслідуванню злочинів і спричинених збитків німецько-фашистськими загарбниками за час німецької окупації м. Рокитно Рівненської області, 1944 р., 19 арк.

Ф. Р-315 Корецька районна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

205. Спр. 2. Документи виконкому Корецької райради депутатів трудящих про нанесення збитків німецько-фашистськими окупантами громадянам та організаціях району, 1944 р., 190 арк.

Ф. Р-316 Степанська районна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

206. Спр. 1. Список осіб, які понесли збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками під час німецької окупації Степанського району, 20 липня 1944 р., 11 арк.

Ф. Р-317 Вербська районна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

207. Спр. 1. Акти по розслідуванню злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час німецької окупації Вербського району Рівненської області, 9 квітня – 5 серпня 1944 р., 38 арк.

Ф. Р-322 Дубенська районна управа, м. Дубно Рівненської області

оп. 1

208. Спр. 3. Звернення про збір коштів на утримання пам'ятника Т. Г. Шевченка, 1942 р., 1 арк.

Ф. Р-328 Державний архів Рівненської області

оп. 1

209. Спр. 13. Виписки з радянського Інформбюро, 1942–1943 рр., 39 арк.

210. Спр. 1197. Статті, інформації, підготовлені працівниками Держархіву Рівненської області (в т.ч. буклет), 1996–1999 рр., 91 арк.

Ф. Р-534 Колекція матеріалів учасників історичних подій на Рівненщині

оп. 1

211. Спр. 2. Із спогадів партизана із Сарненщини К. Д. Яковця в період Великої Вітчизняної війни, 1941–1943 рр., 4 арк.

212. Спр. 3. Матеріали про злочини німецько-фашистських загарбників на Рівненщині (Акти комісій по розслідуванню злочинів і розповіді свідків, записані І. Дубовським), 1941–1944 рр., 213 арк.

213. Спр. 4. Документи про зlodіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині, 1941–1944 рр., 259 арк.

214. Спр. 7. Анкети «Що я бачив в часи німецько-фашистської окупації» заповнені учнями м. Рівне. Копії, 1941–1943 рр., 13 арк.

215. Спр. 19. Анкета рівнянина – учасника боїв на фронтах Великої Вітчизняної війни (1941–1945) м. Рівне, 7 березня – 7 квітня 1970 р., 161 арк.

Ф. Р-577 Окружний лікар у м. Сарни Рівненської області

оп. 1

216. Спр. 1. Листування з контролерами аптек стосовно надання актів по проведенні ревізії заяви громадян про прийняття на роботу в аптеки, 23 серпня – 11 грудня 1941 р., 67 арк.

217. Спр. 3. Списки робітників державних аптек і аптечної бази в Сарнах, 25 вересня – 31 грудня 1941 р., 48 арк.

218. Спр. 4. Відомості про нарахування заробітної плати і акти перевірки санітарного стану аптек в Сарнах, 1 жовтня – 31 грудня 1941 р., 110 арк.

Ф. Р-658 Рівненська обласна надзвичайна комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками

оп. 1

219. Спр. 2. Акти про знищення, грабежі і масові вбивства німецько-фашистськими загарбниками радянських громадян м. Рівне і Рівненської області, 1944 р., 27 арк.

220. Спр. 3. Акти встановлення збитків і втрат, спричинених німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками народному господарству і жителям Березнівського району, 15 серпня – 2 листопада 1944 р., 55 арк.

221. Спр. 5. Акти встановлення збитків і втрат, спричинених німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками народному господарству жителям Вербського району, 5 квітня – 23 грудня 1944 р., 127 арк.

222. Спр. 30. Акти встановлення збитків і втрат, спричинених німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками народному господарству жителям Острозькому району, 5 липня – 14 листопада 1944 р., 16 арк.

223. Спр. 31. Акти встановлення збитків і втрат, спричинених німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками народному господарству жителям Острозькому району, 29 липня – 3 жовтня 1944 р., 97 арк.

Ф. Р-2771 Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненській області. 1939–1957 рр.

оп. 1 Фільтраційні справи

224. Спр. 7880. Фільтраційна справа на Туровця Михайла Мойсєєвича, 25 грудня 1943 р. – 13 вересня 1955 р., 3 арк.

225. Спр. 7940. Фільтраційна справа на Либак Якова Семеновича, 21 серпня 1945 р. – 27 березня 1952 р., 4 арк.

226. Спр. 7980. Фільтраційна справа на Мільончика Рувина Нахменовича, 21 серпня 1944 р. – 14 вересня 1955 р., 7 арк.

227. Спр. 8050. Фільтраційна справа на Піркуса Пальте Абрамовича, 19 лютого 1943 р. – 18 березня 1952 р., 17 арк.

228. Спр. 9210. Фільтраційна справа на Птичара Давида Аврамовича, 29 лютого 1944 р. – 21 вересня 1955 р., 5 арк.

229. Спр. 12290. Фільтраційна справа на Клоца Хаїма Штулевича, 26 грудня 1946 р. – 12 лютого 1947 р., 8 арк.

230. Спр. 12796. Фільтраційна справа на Грибову-Фішман Марію Іванівну, 14 листопада 1947 р., 6 арк.

оп. 2 Кримінальні слідчі справи на реабілітованих осіб

231. Спр. 1193. Кримінальна слідча справа на Зажицького Флоріана Людвиговича, 15 січня – 26 листопада 1945 р., 21 арк.

232. Спр. 1495. Кримінальна слідча справа на Рублевського Івана Ільїча, 3 січня 1945 р. – 3 березня 1945 р., 22 арк.

233. Спр. 2030. Кримінальна слідча справа на Гераль Володимира Лукича, 24 березня 1944 р. – 3 вересня 1952 р., 116 арк.

234. Спр. 2036. Кримінальна слідча справа на Ніколайчука Олександра Єфимовича, 22 червня – 24 серпня 1950 р., 188 арк.

235. Спр. 2085. Кримінальна слідча справа на Кржеменовського Сигізмунда Францискевича, 28 грудня 1944 р. – 18 червня 1946 р., 37 арк.

236. Спр. 2106. Кримінальна слідча справа на Янковську Віру Савівну, 22 лютого 1945 р. – 28 серпня 1946р., 110 арк.

237. Спр. 2144. Кримінальна слідча справа на Стрілець Феофіла Андрійовича, 5 вересня 1944р. – 16 березня 1946р., 156 арк.

238. Спр. 2163. Кримінальна слідча справа на Гаскевича Євгена Кинтиліановича, 15 травня – 3 червня 1946р., 50 арк.

239. Спр. 2370. Кримінальна слідча справа на Пилипенка Степана Васильовича, 13 серпня 1944 р. – 13 квітня 1945р., 58 арк.

240. Спр. 2450. Кримінальна слідча справа на Кривко Георгія Михайловича, 16 серпня – 20 листопада 1945 р., 36 арк.

241. Спр. 2574. Кримінальна слідча справа на Безпалько Матвія Васильовича, 8 грудня 1949 р. – 21 травня 1951 р. – Т. 1. – 356 арк.

242. Спр. 2575. Кримінальна слідча справа на Безпалько Матвія Васильовича, 18 червня 1951 р. – 1 травня 1953 р. – Т. 2. – 348 арк.

243. Спр. 2586. Кримінальна слідча справа на Дзердзеля Петра Федоровича, 10 серпня – 24 вересня 1946 р., 45 арк.

244. Спр. 2725. Кримінальна слідча справа на Кравчука Дмитра Олексійовича, 5 вересня – 15 листопада 1944 р. – Т. 1. – 64 арк.

245. Спр. 2728. Кримінальна слідча справа на Сірка Остапа Опанасійовича, 21 травня 1944 р. – 12 липня 1945 р., 11 арк.

246. Спр. 3212. Кримінальна слідча справа на Федюшка Андрія Калістратовича, 9 грудня 1944 р. – 7 квітня 1945 р., 57 арк.

247. Спр. 3520. Кримінальна слідча справа на Щепанського Франчишка Івановича, 17 жовтня 1939 р. – 27 червня 1941 р., 69 арк.

НАУКОВО-ДОВІДКОВА БІБЛІОТЕКА (НДБ) ДЕРЖАРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛ.

Фонд Листівок

248. Інв. № 1. Листівки, звернення, комунікати та універсали ОУН–УПА. 1942–1944 рр., 28 арк.

249. Інв. № 6. Відозва Єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Мануїла. Відозва Митрополита Полікарпа (4 червня 1943 р.), 2 арк.

250. Інв. № 8. Провокаційні звернення (листівки) німецьких фашистів до воїнів Радянської армії, до українського населення, 34 арк.

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(ДЕРЖАРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛ.)**

Ф. Р-70 Луцький відділ центрального товариства «Україн-фільм», м. Луцьк. 1941–1943 рр.

оп. 1

251. Спр. 4. Акти Рівненського кінотресту. Розрахункові відомості Любомльського кінотресту, 24 квітня 1941 р. – 23 грудня 1942 р., 21 арк.

252. Спр. 25. Здолбунівський кінотеатр. Підтвердження про демонстрацію і передачу кінофільмів. Плани роботи, 3 вересня 1942 р. – 10 вересня 1943 р., 192 арк.

Ф. Р-2 Луцький окружний комісаріат, м. Луцьк

оп. 2

253. Спр. 14. Листування з міською управою, Оликівською рай-управою і поліцією про євреїв гетто, встановлення національності, 11 жовтня 1941 р. – 21 грудня 1942 р., 151 арк.

**ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
(ГДА СБ УКРАЇНИ, м. Київ)**

Ф. 5 Архівні кримінальні справи

254. Спр. 67436. Архівна кримінальна справа на Сигала, він же Сиголенко К. Н., він же Ковальський К. Н. : у 4 т., 14 травня 1951 р. – 20 лютого 1952 р. Т. 1, 301 арк.

255. Спр. 67436. Архівна кримінальна справа на Сигала, він же Сиголенко К. Н., він же Ковальський К. Н. : у 4 т., 14 травня 1951 р. – 20 лютого 1952 р. Т. 2, 331 арк.

256. Спр. 67436. Архівна кримінальна справа на Сигала, він же Сиголенко К. Н., він же Ковальський К. Н. : у 4 т., 14 травня 1951 р. – 20 лютого 1952 р. Т. 3, 332 арк.

257. Спр. 67436. Архівна кримінальна справа на Сигала, він же Сиголенко К. Н., він же Ковальський К. Н. : у 4 т., 14 травня 1951 р. – 20 лютого 1952 р. Т. 4, 456 арк.

Ф-П. 6 Архівні кримінальні справи на реабілітованих осіб

258. Спр. 13679. Архівна кримінальна справа на Примака Філіпа Никифоровича, 44 арк.

259. Спр. 74268. Архівна кримінальна справа на Левковича В. М., 17 грудня 1946 р. – 4 липня 1947 р., 507 арк.

260. Спр. 75134. Архівна кримінальна справа на Добровського Лейбу-Іцка Йосиповича, 23 лютого 1944 р., 148 арк.

Ф. 13 Колекція друкованих видань КДБ УРСР

261. Спр. 376. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» і «Української повстанчої армії – УПА»; про методи й прийоми агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр. Т. 41.

262. Спр. 376. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» і «Української повстанчої армії – УПА»; про методи й прийоми агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр. Т. 46.

263. Спр. 376. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» і «Української повстанчої армії – УПА»; про методи й прийоми агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр. Т. 84.

АРХІВ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (АУ СБ УКРАЇНИ РО)

Ф. 4 Архівні кримінальні справи на nereабілітованих осіб

264. Спр. 844. Архівна кримінальна справа, 5 квітня – 5 вересня 1949 р., 252 арк.

265. Спр. 1456. Архівна кримінальна справа, 20 червня – 4 серпня 1947 р., 66 арк.

266. Спр. 2857. Архівна кримінальна справа, 16 лютого – 7 вересня 1944 р., 80 арк.

267. Спр. 3801. Архівна кримінальна справа, 14 жовтня 1944 р. – 13 серпня 1955 р., 75 арк.

268. Спр. 4035. Архівна кримінальна справа, 24 листопада 1944 р. – 8 червня 1945 р., 63 арк.

269. Спр. 5704. Архівна кримінальна справа, 29 лютого – 18 березня 1944 р., 96 арк.

270. Спр. 7513. Архівна кримінальна справа, 31 січня – 23 березня 1951 р., 465 арк.

271. Спр. 10230. Архівна кримінальна справа, 17 квітня 1949 р. – 10 серпня 1950 р. – Т. 7. – 406 арк.

272. Спр. 13048. Архівна кримінальна справа, 17 травня – 17 серпня 1944 р., 48 арк.

273. Спр. 14103. Архівна кримінальна справа, 20 вересня 1944 р. – 11 квітня 1945 р., 99 арк.

274. Спр. 14137. Архівна кримінальна справа, 4 вересня – 8 жовтня 1945 р., 81 арк.

275. Спр. 14762. Архівна кримінальна справа, 23 червня – 28 вересня 1945 р., 56 арк.

276. Спр. 14768. Архівна кримінальна справа, 13 травня – 28 липня 1945 р., 159 арк.

277. Спр. 15457. Архівна кримінальна справа, 7 липня – 20 жовтня 1944 р., 45 арк.

278. Спр. 16474. Архівна кримінальна справа, 14 серпня – 17 жовтня 1946 р., 84 арк.

279. Спр. 16567. Архівна кримінальна справа, 18 липня – 5 листопада 1946 р., 92 арк.

280. Спр. 16964. Архівна кримінальна справа, 23 березня – 24 квітня 1944 р., 40 арк.

281. Спр. 16965. Архівна кримінальна справа, 4 квітня – 29 квітня 1944 р., 38 арк.

282. Спр. 17109. Архівна кримінальна справа, 6 травня – 15 травня 1944 р., 40 арк.

283. Спр. 17731. Архівна кримінальна справа, 17 березня – 8 жовтня 1944 р., 48 арк.

284. Спр. 18195. Архівна кримінальна справа, 30 травня – 18 липня 1944 р., 44 арк.

285. Спр. 18444. Архівна кримінальна справа, 16 травня – 19 грудня 1944 р., 85 арк.

286. Спр. 18625. Архівна кримінальна справа, 8 травня – 7 липня 1944 р., 57 арк.

287. Спр. 19090. Архівна кримінальна справа, 4 липня 1972 р. – 6 березня 1979 р. – Т. 15. – 219 арк.

288. Спр. 19099. Архівна кримінальна справа, 7 жовтня – 10 грудня 1974 р. – Т. 11. – 316 арк.

**АРХІВ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (РОКМ)**

Папка № 1 Журнал «Мендра» (єврейський месіанський журнал). Євреї Рівненщини. Загальний матеріал

289. Лист Малкової Тетяни Миколаївни до Кліма Петровича (с. Чудниця Гошанський р-н), 8 арк.

Папка № 8 Відділ історії соцбудівництва. Велика Вітчизняна війна. Звірства фашистів на Рівненщині, м. Рівне, м. Здолбунів. Фотокартки, документи

290. РКМ 4315. Документи німецько-фашистських злочинів (І. Дубовский), 11 арк.

291. РКМ 8733. Фізико-географічна і економічна характеристика Рівненської області по стану до тимчасової окупації її німецько-фашистськими загарбниками, 32 арк.

Папка № 10 Відділ історії соцбудівництва. Велика Вітчизняна війна. Звірства фашистів на Рівненщині.

292. РКМ І-91. До населення України (за часів німецької окупації). Копії, розпорядження гітлерівської влади.

Папка № 11 Відділ історії соцбудівництва. Велика Вітчизняна війна. Звірства фашистів на Рівненщині. Острозький, Рівненський і Рокитнівський райони

293. РКМ 427/35. Протокол допиту свідка Булах Якова Емануїловича.

294. РКМ 3475/1. Про розстріли жителів м. Здолбунова в с. Старомильськ.

Папка № 12 Відділ історії соцбудівництва. Велика Вітчизняна війна. Звірства фашистів на Рівненщині. Рівненська тюрма, с. Вербя, Березнівський район (могили, розстріляні в'язні)

295. РКМ 3448/1 доп. Бешта Ф. Звірства німців в Олександрії.

**АРХІВ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ АСОЦІАЦІЇ МИЛОСЕРДЯ
ХРИСТИЯН-РЯТІВНИКІВ «ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ»**

296. Довідка-характеристика Наймана Пінхуса Манусовича, видана Місьюрою М., 4 липня 1953 р.

297. Довідка № 98 від 14 лютого 1998 р., видана Вичівською сільською радою про спалення живою Переходько Наталії Гнатівни 10 квітня 1943 р.

298. Картка врятованої Алексенберг Рахиль Рувинівни, 18 листопада 2010 р.

299. Картка врятованої Зінкевич Ганни Адамівни, 17 серпня 2006 р.

300. Картка Праведника України Горбатюк (Рудіон) Ольги Давидівни, 8 грудня 2006 р.

301. Картка Праведника України Логацького Федора Мефодійовича, 22 листопада 2006 р.

302. Картка Праведника України Місюри Максима Йосиповича, 21 вересня 2007 р.

303. Картка Праведника України Пасічника Йосипа Адамовича, 15 лютого 2005 р.

304. Картка Праведника України Петровського Петра Леонovichа, 25 лютого 2007 р.

305. Картка Праведника України Петрушка (Сірик) Катерини Стратонівни, 12 листопада 2010 р.

306. Картка Праведника України Юрчук Марії Петрівни, 11 січня 2007 р.

307. Картка рятівника Глущик Ганни Петрівни, 6 квітня 2001 р.

308. Картка рятівника Грохольського Олександра Костянтиновича, 13 січня 2003 р.

309. Картка рятівника Доманського Михайла Івановича, 31 серпня 2008 р.

310. Картка рятівника Луцюк Івана Купріяновича, 8 січня 2010 р.

311. Картка рятівника Полюхович Пелагеї Василівни, 8 грудня 2011 р.

312. Опис подій рятівництва євреїв у с. Красин. Запис Л. С. Кушко.

313. Посвідчення «Праведник України» Кузнецова Миколи Івановича. Постанова фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні» № 6 від 23 травня 2006 р.

314. Свідчення Колмакової-Домбровської Тетяни Іллівни. Запис Л. С. Кушко.

315. Свідчення Логацьких Федора Мефодієвича та Дарії Мефодіївни. Запис Л. С. Кушко, 22 листопада 2006 р.

316. Свідчення родини Потапчуків – рятівників євреїв (Межиріч). Запис Л. С. Кушко.

317. Свідчення Садовнік (Кондратюк) Ніни Лук'янівки. Запис Л. С. Кушко.

318. Список Праведників Єврейської ради України (живих). Рівненська область. Станом на 01.01.2013 р.

319. Список Праведників Єврейської ради України (померлих). Рівненська область. Станом на 01.01.2013 р.

320. Список розстріляних Праведників України по Рівненській області.

THE YAD VASHEM ARCHIV (ISRAELI, JERUSALEM)

0.3 Testimonies Department of the Yad Vashem Archives

321. 1139. Testimony of Marian Poznanski. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiw, 25.12.1958, 15 p.

322. 1269. Joint testimony of Henryk Starysoles. Zanotowala Olga Barniczowa, 04.04.1959, 19 p.

323. 1801. Testimony of Jacob Mendiuk, born in Mizoch, Poland, 1926, regarding his experiences in the Zdobunow Getto, the Rowno Getto, in hiding in Ujezdze and other places, 25.09.1961, 15 p.

324. 2232. Testimony of Gala Kopyt. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiw, 08.03.1961, 15 p.

325. 2233. Testimony of Jona Oliker. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiw, 08.03.1961, 22 p.

326. 4061. Testimony of Max Weltfreud, born in Dombrowa, Poland, 1917, regarding his experiences in the Mizoch Ghetto, during wanderings in the forest, in a Soviet, partisan unit and Diadia Vanyan's partisan battalich.

0.93 Survivors of the Shoah – Visual History Foundation, established by Steven Spielberg – Collection of Testimonies

327. 38193. Testimony of Moseichuk Mariia born in Mizoch Poland, 1927, regarding her role in rescue during the Holocaust.

328. 38669. Testimony of Slobodiuk Nikolai born in Mizoch Poland, 1929, regarding his role in rescue during the Holocaust.

M. 33 Records of the Extraordinary State Commission to Investigate German-Fascism Committed on Soviet Territory.

State archives of the Russian Federation (GARF, Moskva)

Ф. Р-7021. Надзвичайна державна комісія

оп. 71

329. 88. Акти з обліку збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками і їх посібниками релігійному культу Рівненської області, 1944–1945 гг., 150 л.

330. М 33/753. Список жителів Тучинського району в розрізі сільських рад Рівненської області, розстріляних, по звирячому замучених і спалених в період німецької окупації.

331. М33/1095. Список знищених євреїв Мізоча (175 чол.).

M. 52 Documentation from Regional Archives in the Ukraine

332. 679. List of Jewish homeowners in Rivne, 03 October – 20 November 1941.

333. 680. List of Jews in Rivne who lived outside the Rivne Ghetto, 17–20 February 1942.

334. 695. List of doctors in Zdolbunov, prepared 1 September – 27 November 1941.

DEUTSCH-RUSSISCHES MUSEM BERLIN-KARLSHORST

Постійно діюча експозиція музею

335. Листівка «Бей жида-политрука. Рожа просит кирпича!».

336. Листівка «Жида, как крысы, поглощают достояние вашего народа! Гоните жидов из страны, только так вы закончите бессмысленную войну!».

337. Листівка «Селяне, бережіть зерно. Воно буде ваше!».

АРХІВ АВТОРА

338. Лист Пніни Сорек (Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради від 22 квітня 2009 р.

339. Рівненська область. Місця Голокосту. Карта підготовлена О. Богун та І. Кабанчик на підставі архівних матеріалів та особистого обстеження території (1996–2007 рр.). Видана Яд Вашем (Єрусалим).

340. Розповідь Бідюка Володимира Марковича (член УПА, «Беркут»), 1924 р. н. Запис Михальчука Р. Ю., червень–липень 2006 р.

341. Розповідь Кушко Лідії Степанівни (Праведник народів України, голова Рівненської обласної асоціації милосердя християн-рятівників «Праведники народів світу»). Запис Михальчука Р. Ю., 23 березня 2013 р.

342. Розповідь Мархбейна Лейбиша Меєровича. Запис Тарасюк В., Ліщук М., Нестерук М., 23 вересня 1999 р.

343. Розповідь Мосійчук Марії Сидорівни (Праведник народів світу), 1927 р. н. Запис Михальчука Р. Ю., червень–липень 2006 р.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

344. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. 1 / сост. О. Круглов. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2008. 240 с.

345. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. 3 / сост. О. Круглов. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2009. 303 с.

346. Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень–вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів / упоряд.: А. Кентій, В. Лозицький. К.: Парламентське вид-во, 2005. 304 с.

347. Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії / публ. Р. Михальчук. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. № 2 (10). К.: «Зовнішторгвидав України», 2011. С. 97–165.

348. Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала / публ. І. Капась. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. № 1 (11). К.: ФОП «Іваненко С. В.», 2012. С. 78–103.

349. Голокост на Рівненщині: документи і матеріали / упор. М. Гон. Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 120 с.

350. Декларація Міжнародного Форуму з Голокосту в Стокгольмі. *Урядовий кур'єр*. 2000. № 22.

351. Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / упор. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. 456 с.

352. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / кер. кол. упоряд. В. М. Немятий. К.: Політвидав України, 1986. 264 с.

353. Історія України: джерельний літопис / упор.: В. Червінський, М. Обушний, Т. Горбань, В. Кругляков [та ін.]; ред.: В. Червінський, М. Обушний. К.: ДП «Дирекція ФВД», 2008. 800 с.

354. Кількість Праведників світу на 01.01.2021 р. *Яд Вашем*. Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>

355. Літопис Волині / ред. М. Подворняк. Вінніпег; Ін-т Дослідів Волині; Т-во «Волинь», 1982. Ч. 13–14. 230 с.

356. Літопис УПА. Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА: документи і матеріали / ред.: Є. Штендера, П. Потічний. 3-тє вид., випр. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. 256 с.

357. Літопис УПА. Т. 4: Спогади вояків УПА та збройного підпілля Львівщини і Любачівщини / ред.: П. Потічний, В. В'ятрович. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2003. 448 с. (Серія «Літопис УПА». Бібліотека. Т. 4).

358. Літопис УПА. Т. 5: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників / ред. Є. Штендера. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1984. 312 с.

359. Літопис УПА. Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.): документи / упор. і ред. В. Ковальчук. Торонто; К.: Вид-во «Літопис УПА», 2007. 831 с. («Літопис УПА». Нова серія. Т. 11).

360. Літопис УПА. Т. 23: Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1992. 480 с.

361. Літопис УПА. Т. 24: Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942–1946 / ред.: Ю. Маївський, Є. Штендера. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. 592 с.

362. Літопис УПА. Т. 25: Пісні УПА. Збірка пісень, тематично пов'язаних з боротьбою УПА / ред. З. Лавришин. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1997. 556 с.

363. Літопис УПА. Т. 27: Роман Петренко («Юрко», «Омелько»): За Україну, за її волю; спогади / ред. Є. Штендера. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 1997. 279 с.

364. Літопис УПА. Т. 46. Кн. 3: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946–1948 / ред. П. Потічний. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. 896 с.

365. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. документів і матеріалів / упор.: І. Л. Бутич (кер.), А. А. Батюк, П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна [та ін.]. К.: Держ. вид-во політ. лі-ри УРСР, 1963. 488 с.

366. Нюрнбергский процес: сб. материалов: в 2 т. Т. 1. М.: Госуд. изд. юрид. ли-ры, 1954. 936 с.

367. Письмо офицеров Левченко, Борисова и Чеснокова (Лопавши, Ровенская область). *Яд Вашем*. Режим доступу: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/levchenko.asp>

368. Під прапорами слави. Маніфест А. Гітлера до німецького народу 22.06.41. За що бореться Німеччина. Непереможна збройна сила. Життя у сучасній Німеччині. б/м.: б/в/, 1941. 39 с.

369. Про нагородження орденом «За мужність»: Указ Президента України № 64/2010. *Сайт президента України*. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10367.html>

370. Про нагородження орденом «За заслуги»: Указ Президента України № 791/2006. *Сайт президента України*. Режим доступу: www.president.gov.ua/documents/4978.html

371. Про відзначення державними нагородами України: Указ Президента України № 861/2008. *Сайт президента України*. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/8349.html>

372. Рассправа с заключенными в Дубно. *Сайт історика Марка Солоніна*. Режим доступу: http://www.solonin.org/doc_rasprava-s-zaklyuchennymi-v

373. Реабілітовані історією: у 27 т.: Рівненська область. Кн. 1 / гол. редкол.: П. Тронько (голова), О. П. Реснт (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: В. А. Королюк (співголова) [та ін.]; відп. секр. А. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. 578 с.

374. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941–1945: документи і матеріали / редкол.: О. Г. Мартинова (голова) [та ін.]; упор.: Т. М. Павлова, Г. М. Сербіна, Н. Г. Скворцова [та ін.]. Львів: Каменяр, 1989. 223 с.

375. Ровенщина Радянська 1939–1955: документи і матеріали. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1962. 430 с.

376. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. К.: Ин-т иудаики, 2002. 486 с.

377. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: документы и материалы: в 3 т. Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.) / сост.: Д. Григорович, К. Архипенко, П. Добровольский [и др.]; ред. Л. Лазуренко. К.: Наукова думка, 1980. 552 с.

378. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. О разрушениях, грабежах и злодеяниях немецко-фашистских захватчиков в г.Ровно и Ровенской области. Госполитиздат, 07 мая 1944. 11 с.

379. Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / упор. В. Сергійчук. К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. 816 с.

380. Україна у Другій світовій війні у документах: у 4 т. Т. 2: зб. нім. архівних матеріалів (1941–1942) / упор. В. Косика. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 383 с.

381. Україна у Другій світовій війні у документах: у 4 т. Т. 3: зб. нім. архівних матеріалів (1942–1943) / упор. В. Косика. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського НАН України, 1999. 384 с.

382. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / публ. О. Круглова. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. К., 2012. № 1 (11). С. 104–165.

383. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): сб. документов и материалов / ред. Ицхак Арад. Иерусалим, 1991. 424 с.

384. Черная книга / сост. под. ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. К., 1991.

МЕМУАРИ, ЩОДЕННИКИ, СПОГАДИ

385. Анапольский Н. «Благодаря добрым людям – украинцам, полякам – мы пережили смерть...». *Живыми остались только мы: свидетельства и документы* / ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б. Забарко. К.: Задруга, 2000. С. 30–45.

386. Барац В. *Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны*. М.: «Арт-Бизнес-Центр», 1993. 148 с.

387. Бегма В., Кизя Л. *Шляхи нескорених*. К.: Вид. політ. літ. України, 1977. 477 с.

388. Беренштейн Л. *Люди из легенды: воспоминания и размышления*. К., 2004.

389. Бринский А. *По ту сторону фронта: воспоминания партизана*. М.: Горьковское кн. изд-во, 1959. Кн. 2. 466 с.

390. Вальдман В. «С каждым днем жизнь становилась все хуже...». *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*. Кн. 1 / ред.-сост. Б. Забарко. К., 2006. С. 204–208.

391. Велингер С. «Лишь плачь детей оглашал мертвую тишину». *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*. Кн. 1 / ред.-сост. Б. Забарко. К., 2006. С. 224–232.

392. Вершигора П. *Люди з чистою совістю*. К.: Політвидав України, 1974. 568 с.

393. Кизя Л. *Народні месники: з історії партизанського руху на Ровеницині*. Львів : Кн.-журн. вид-во, 1960. 172 с.

394. Левин А. Негаснувшие свечи Холокоста. *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*. Кн. 2 / ред.-сост. Б. Забарко. К., 2007. С. 284–292.

395. Медведев Д. *Это было под Ровно*. М.: Изд-во «Правда», 1987. 198 с.

396. Новинский В. «Немцы устроили охоту на евреев...». *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*. Кн. 2 / ред.-сост. Б. Забарко. К.: Дух і літера, 2007. С. 400–404.

397. Паньківський К. *Роки німецької окупації (1941–1944)*. Нью-Йорк – Торонто: Життя і мислі, «Ключі» 1965. 479 с.

398. Самчук У. *На білому коні. На коні вороному : спомини і враження : у 2 ч*. Острог; Луцьк : Вид-во НаУОА, ПВД «Твердиня», 2007. 424 с.

399. Свидетельство Лоры Оберлендер (Хомут) о первых днях немецкой оккупации и о существовании в укрытии, в течение 18 месяцев : відосвідчення. *Яд Вашем*. Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/uv/ru/multimedia/righteous.asp>

400. Світло в темряві: розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / пер. з англ. К.: Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2012. 120 с.

401. Спогади Галицького Іосифа Бенціоновича / інтерв'ю та літ. ред. Г. Койфман. «Я пам'ятаю. Спогади ветеранів ВВВ». Режим доступу: <http://iremember.ru/partizani/galitskiy-iosif-bentsionovich.html>

402. Спогади Грома Віри. *Без права вибору: збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни* / уклад. С. Ситай. Рівне: вид. О. Зень, 2012. С. 28–31.

403. Спогади Маньковської Естер. *Без права вибору: збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни* / уклад. С. Ситай. Рівне: вид. О. Зень, 2012. С. 35–38.

404. Спогади Фукса Ісаака Яковлевича / інтерв'ю та літ. ред. І. Вершинин. «Я пам'ятаю. Спогади ветеранів ВВВ». Режим доступу: <http://iremember.ru/drugie-voyska/fuks-isaak-ilya-yakovlevich.html>

405. Спогади Якимчука Василя. *Без права вибору: збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни* / уклад. С. Ситай. Рівне: вид. О. Зень, 2012. С. 21–23.

406. Феллер М. *Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про україно-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них*. Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1998. 376 с.

407. Харбаш Г. «В сентябре 1942 г. всех евреев гетто расстреляли...». *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*. Кн. 3 / ред.-сост. Б.Забарко. К.: Дух і літера, 2007. С. 382–384.

408. Цессарский А. *Записки партизанского врача: документальная повесть*. М.: Дет. лит., 1977. 270 с.

409. Bluma Doitch (Guz). Notes of the Bloody Affair. Translation by Naomi Gal. *JewishGen*. Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page529>

410. Communities. Ostrog. By Shuka Katzir. Translated by Selwyn Rose. *JewishGen*. Режим доступу : <http://www.jewishgen.org/yizkor/volyn2/Vol015.html>

411. Genirberg S. *Among the Enemy : Hiding in Plain Sight in Nazi Germany* / by Sam Genirberg Robertson Publishing, 2012. 324 p.

412. Kremenets in Struggle and Death. The Destruction of the Jewish Village of Mizoch (My Wanderings and Miraculous Survival) [by Volf Oks (Buenos Aires)]. *JewishGen*. Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html#Page380>.

413. Leaving Rokitno in 1941. Yakov Schwartz (Rehovot). *JewishGen*. Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok237.html#Page251>

414. Levin A. *Under the Yellow & Red Stars*. Toronto, 2009. 175 p.

415. Noah Grees. The way it happened a. 22 June to 6 November 1941. Translation by Naomi Gal. *JewishGen*. Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html#Page520>

416. Szablowska-Lutyńska R. *Mizocz. Bezpowrotnie minionej przeszłości*. Kraków, Drukarnia Pijarów, 2010. 109 s.

417. The History of Rokytne. By The Committee. *JewishGen*. Режим доступу :<http://www.jewishgen.org/yizkor/volyn2/vol028.html#Page36>

ПЕРІОДИКА ОКУПАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ. 1941–1944 рр.

418. Англія воює за жидів. *Волинь*. 1941. Ч. 18. 23 листопада. С. 2.
419. Бандитизм – болячка наших днів. *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 46 (70). 29 листопада. С. 1.
420. Без золота – жидові смерть. *Волинь*. 1942. Ч. 45 (73). 14 червня. С. 1.
421. Божок Сталін. *Волинь*. 1942. Ч. 43 (71). 7 червня. С. 2.
422. Большевизм і українська нація. *Волинь*. 1941. Ч. 17. 20 листопада. С. 2.
423. Большевицька колективізація. *Волинь*. 1941. Ч. 13. 6 листопада. С. 2.
424. Боротьба з галапасами у курей. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 4. Квітень. С. 22.
425. Вегрихт Й. Українські хлібороби (оголошення). *Український хлібороб*. 1942. Ч. 2. Лютий, обклад. зв.
426. Великий вождь. *Орленя*. 1942. Ч. 5 (8). Травень. С. 2.
427. Великий «номер» Сталіна. *Волинь*. 1943. Ч. 42 (172). 3 червня. С. 1.
428. Виключення жидівського впливу на французьке господарство. *Волинь*. 1941. Ч. 2. 7 вересня. С. 3.
429. Вислів віри. Промова Гауляйтера Еріха Коха перед місцевою групою Націонал-соціалістичної німецької партії в Рівному. *Волинь*. 1943. Ч. 17 (147). 4 березня. С. 2.
430. Відозва про обов'язкову працю української молоді 1923–1925 року народження. *Волинь*. 1943. Ч. 35 (165). 9 травня. С. 4.
431. Відповідь Сталінові. Московсько-жидівське знущення над українськими селянами. *Волинь*. 1942. Ч. 23 (51). 22 березня. С. 3.
432. Від Ханаану до Вінниці. Жидівські масові вбивства в історії. *Костопільські вісті*. 1943. Ч. 33 (107). 2 серпня. С. 2.
433. Візита Високопреосвященнішого Адміністратора св. Православної церкви в Україні в Рейхскомісаріаті. *Волинь*. 1942. Ч. 11 (40). 12 лютого. С. 1.
434. Війна за нову Європу. Промова Фірера Адольфа Гітлера з нагоди свята 9 листопада. *Волинь*. 1941. Ч. 17. 20 листопада. С. 2.
435. Він стягає йому шкіру через вуха (карикатура). *Волинь*. 1943. Ч. 57 (187). 25 липня. С. 4.
436. Владика Олександр про справжній зміст «більшовицького визволення». *Волинь*. 1942. Ч. 23 (51). 22 березня. С. 2.

437. Воробець Ф. Кооперативне молочарство – шлях до випле-
кання молочної худоби української раси. *Український хлібороб*. 1942.
Ч. 3. Березень. С. 30 –31.
438. Воскресення. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 4. Квітень. С. 1–2.
439. В 24-ту річницю великої жовтневої соціалістичної рево-
люції (стаття-карикатура). *Волинь*. 1941. Ч. 14. 9 листопада. С. 3.
440. Гільчевський О. День Ганни. *Українка*. 1942. Ч. 11. 11 червня.
С. 4–6.
441. Гіркий то сміх. *Українка*. 1942. Ч. 13. 9 липня. С. 8.
442. Громадяни Костопільської округи! *Костопільські вісті*.
1942. Ч. 34 (58). 30 серпня. С. 4.
443. Даушків С. Для наступних поколінь (початок). *Волинь*. 1942.
Ч. 15 (43). 22 лютого. С. 2.
444. Даушків С. Для наступних поколінь (продовж.). *Волинь*. 1942.
Ч. 16 (44). 26 лютого. С. 3.
445. Два роки війни і два роки успіхів. *Волинь*. 1943. Ч. 48 (178).
24 червня. С. 2.
446. Діяльність масонів і жидівство. *Волинь*. 1942. Ч. 25 (53).
29 березня. С. 2.
447. До населення Костопільської округи. Збирайте речі і випад-
ки матеріалів. *Костопільські вісті*. 1943. Ч. 31 (102). 18 липня. С. 4.
448. Жиди в Київському літописі. *Костопільські вісті*. 1942.
Ч. 29 (53). 26 липня. С. 2.
449. Жиди – механізм більшовизму. *Вісті для українських селян*.
1943. Ч. 23. 16 серпня. С. 1.
450. Жиди та боротьба за волю України. *Волинь*. 1941. Ч. 19.
27 листопада. С. 2.
451. Жидівська світова язва. Мандрівна вистава в Кракові.
Костопільські вісті. 1943. Ч. 39 (113). 3 жовтня. С. 4.
452. Жидівська спроба опанувати світ. *Волинь*. 1943. Ч. 80 (210).
14 жовтня. С. 2.
453. Жидівський контрольний «орган» (карикатура). *Волинь*.
1943. Ч. 58 (158). 29 липня. С. 4.
454. Жидівський план голодової диктатури. *Голос Сарненщини*.
1943. Ч. 17 (84). 30 травня. С. 2.
455. Жидівські масові вбивства в історії». *Волинь*. 1943. Ч. 66
(196). 25 серпня. С. 4.

456. Жидо-большевицька кузня брехень. *Костопільські вісті*. 1943. Ч. 47 (121). 28 листопада. С. 2.

457. З святом Різдвом Христовим! *Волинь*. 1944. Ч. 2 (233). 7 січня. С. 1.

458. Заклик Фірера до зимової воєнної допомоги 1942–43 рр. *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 35 (59). 6 вересня. С. 1.

459. Замітки до передісторії України. *Волинь*. 1943. Ч. 1 (131). 3 січня. С. 3.

460. Зірка. Присуд донечки. *Українка*. 1942. Ч. 12. 25 червня. С. 5.

461. Іванович І. Під сонцем Сталінської конституції (совєтська свобода релігії). *Українка*. 1942. Ч. 18. 24 вересня. С. 1–2.

462. Іванович О. Мрія Демченко – чергове шахрайство. *Українка*. 1942. Ч. 17. 3 вересня. С. 3.

463. Ідеї Бенруба. *Волинь*. 1941. Ч. 9. 23 жовтня. С. 3.

464. Інтерв'ю з «Міжкою» «Пятнадцятилітнім повстанцем з Поліської Січі». *Волинь*. 1941. Ч. 4. 21 вересня. С. 3.

465. Їх завжди добре знали. Жиди в історії народів. *Костопільські вісті*. 1943. Ч. 20 (94). 23 травня. С. 3.

466. Кибалюк Н. Большевизм і Москва. *Волинь*. 1942. Ч. 91 (119). 22 листопада. С. 4.

467. Кибалюк Н. Шляхом прочан. V. Козацькі могили під Берестечком. *Волинь*. 1943. Ч. 72 (102). 16 вересня. С. 3.

468. Київ. *Волинь*. 1941. Ч. 4а. 21 вересня. С. 1.

469. Київ – «риваль Константинополя». Повстання й упадок Української Держави над Дніпром (Образи з історії Русі). *Волинь*. 1942. Ч. 41 (69). 31 травня. С. 3.

470. Колесник П. На шляху до відродження українського хліборобства. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 2. Лютий. С. 1–2.

471. Коли в цілому світі летиться кров, жиди набивають собі грішми кишені (карикатура). *Волинь*. 1944. Ч. 2 (233). 7 січня. С. 4.

472. Конкурс. *Волинь*. 1941. Ч. 2. 7 вересня. С. 2.

473. Короткий огляд української історії. *Волинь*. 1942. Ч. 24 (52). 26 березня. С. 2–3.

474. Лакпутта Я. Під увагу доставцям молока. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 3. Березень. С. 29.

475. Любі дітки! Орленя. 1942. Ч. 1. Жовтень. С. 2.

476. Мазур І. Кремлівський шкуродер (вірш). *Український хлібороб*. 1942. Ч. 8. Серпень. С. 16.

477. Марево голоду в Советському Союзі. *Костопільські вісті*. 1943. Ч. 30 (104). 1 серпня. С. 3.
478. Місцевий комітет самодопомоги (МКС) в Костопільській окрузі. *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 39 (63). 4 жовтня. С. 4.
479. Млинів на Дубенщині. *Волинь*. 1941. Ч. 8. 19 жовтня. С. 3.
480. Молодь села Мізоч. *Волинь*. 1941. Ч. 13. 6 листопада. С. 2.
481. Народи Європи в боротьбі. *Волинь*. 1943. Ч. 12 (142). 14 лютого. С. 4.
482. Нова форма законодавства відносно жидів у Болгарії. *Волинь*. 1942. Ч. 61 (89). 9 серпня. С. 2.
483. Новий жидівський скандал в Південній Америці. *Волинь*. 1943. Ч. 43 (173). 6 червня. С. 1.
484. Новий лад у галузі ремесла на Україні. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 5. Травень. С. 1–2.
485. Новий лад у ділянці ремесла в Україні. *Волинь*. 1942. Ч. 25 (53). 29 березня. С. 2.
486. Нові розпорядження для жидів. *Костопільські вісті*. 1941. Ч. 14. С. 4.
487. Новітнє подружнє право в Україні. *Українка*. 1942. Ч. 11. 11 червня. С. 2.
488. Оголошення. *Волинь*. 1941. Ч. 4. 21 вересня. С. 4.
489. Оголошення. *Волинь*. 1941. Ч. 8. 19 жовтня. С. 4.
490. Оголошення. *Волинь*. 1941. Ч. 16. 16 листопада. С. 4.
491. Оголошення. *Волинь*. 1942. Ч. 39 (67). 24 травня. С. 4.
492. Оголошення. *Волинь*. 1942. Ч. 52 (80). 9 липня. С. 1.
493. Один рік Гебітскомісаріату в Косто́полі. *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 35 (59). 6 вересня. С. 4.
494. Одчайдушна боротьба Сталіна. *Вісті для українських селян*. 1943. Ч. 23. 16 серпня. С. 1.
495. Повідомлення генерального поштового комісара України. *Волинь*. 1941. Ч. 6а. 8 жовтня. С. 2.
496. Повідомлення про площу та кількість людей в Райскомісаріаті Україна на 1 січня 1943 р. *Волинь*. 1943. Ч. 15 (145). 25 лютого. С. 4.
497. Події в світі від 1.VI–15.VII.1943 р. *Вільна Україна*. 1943. Ч. 7. Серпень. С. 11.
498. Полікарп І. Послання Високопреосвященнішого Полікарпа, митрополита-адміністратора св. Православної Української Церкви до всього духовенства і вірних. *Костопільські вісті*. 1943. Ч. 17 (91). 5 травня. С. 1.

499. Прагнемо спокою і порядку. *Волинь*. 1943. Ч. 94 (224). 2 грудня. С. 1.

500. Приходько М. Спогади політв'язня. *Волинь*. 1942. Ч. 35 (63). 10 травня. С. 3.

501. Прокинулись усі лихі інстинкти... Большевизм жидівське явище. *Костопільські вісті*. 1943. Ч. 17 (91). 5 травня. С. 4.

502. Промова Геббельса. *Волинь*. 1943. Ч. 15 (145). 25 лютого. С. 1–2.

503. Промова Митрополита Полікарпа проти більшовицького фарисейства. *Волинь*. 1943. Ч. 100 (230). 23 грудня. С. 4.

504. Промова Рейхсміністра Шпеєра і Рейхсміністра др. Геббельса у Спортовій Палаті. *Волинь*. 1943. Ч. 44 (174). 10 червня. С. 2–3.

505. Рада обласного господарського т-ва «Сільський господар». Заклик до всечесного українського духовенства, радонових і повітових агрономів учителів та всіх громадян Рівненської області – в справі допомоги переведення в життя плану діяльності сільських т-в «Сільський господар» по селах. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 3. Березень. С. 3.

506. Ремесло. Новий устрій ремесла в Україні. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 4. Квітень. С. 28.

507. Різник Британії (карикатура). *Волинь*. 1943. Ч. 59 (189). 1 серпня. С. 4.

508. Рік праці в сільському господарстві без жидо-большевиків. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 7. Липень. С. 2–3.

509. Розпорядження відносно урегулювання умов праці і платні. *Волинь*. 1941. Ч. 5. 28 вересня. С. 4.

510. Розстріли у Кузнецовську. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 8. Серпень. С. 4.

511. Рудич Ю. Використання корів як тягової сили. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 4. Квітень. С. 5.

512. Руїнники людства. *Волинь*. 1943. Ч. 15 (145). 25 лютого. С. 3.

513. Самчук У. Більше ініціативи. *Волинь*. 1941. Ч. 6. 5 жовтня. С. 1.

514. Самчук У. Весела вдова. *Волинь*. 1942. Ч. 76. 1 жовтня. С. 3.

515. Самчук У. За мужню дійсність. *Волинь*. 1941. Ч. 1. 1 вересня. С. 1.

516. Самчук У. Кремінчук. *Волинь*. 1942. Ч. 71. 13 вересня. С. 3.

517. Самчук У. Наше село. *Волинь*. 1941. Ч. 20. 30 листопада. С. 1.

518. Село Гарапівка (спогади селянина). *Український хлібороб*. 1942. Ч. 8. Серпень. С. 15–16.

519. Советська жінка в гірничій справі. *Вісті для українських селян*. 1943. Ч. 23. 16 серпня. С. 1.

520. Совітські божки Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. *Волинь*. 1942. Ч. 91 (119). 22 листопада. С. 3.

521. Справжнє обличчя большевизму. *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 46 (70). 29 листопада. С. 2.

522. Сталін і релігія. *Волинь*. 1943. Ч. 34 (164). 6 травня. С. 3.

523. Сталін кат Європи. *Волинь*. 1942. Ч. 26 (54). 5 квітня. С. 1.

524. Сталін прирікає мільйони людей на смерть від німецьких снарядів, інші мільйони – на смерть від нестатків і недоїдання» (карикатура). *Вісті для українських селян*. 1943. Ч. 23. 16 серпня. С. 2.

525. Схаменіться люди, бо лихо вам буде. *Українка*. 1942. Ч. 21. 5 листопада. С. 7.

526. Так було! Так є! (карикатура). *Волинь*. 1941. Ч. 14. 9 листопада. С. 3.

527. Також Лівія обмежує жидів. *Волинь*. 1942. Ч. 63 (91). 16 серпня. С. 2.

528. Тарасевич В. Моя смерть. *Волинь*. 1943. Ч. 3 (133). 14 січня. С. 4.

529. Титан праці і боротьби. *Волинь*. 1943. Ч. 30 (160). 18 квітня. С. 1.

530. Троянда В. «Де та й сила взялася...» (Що розповів Микита Гнатович Рева з х. Наталівка П.-Багачанського району). *Вісті для українських селян*. 1943. Ч. 23. 16 серпня. С. 2.

531. У Греції жадають протижидівських засобів. *Волинь*. 1942. Ч. 56 (84). 23 липня. С. 2.

532. У кігтях ГПУ. *Волинь*. 1942. Ч. 23 (51). 22 березня. С. 3.

533. Український селянин про «Селянський рай». *Волинь*. 1942. Ч. 42 (70). 4 червня. С. 2.

534. Українці! (заклик). *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 20 (44). 24 травня. С. 1.

535. Упорядкування ремесла в Україні. *Волинь*. 1942. Ч. 39 (67). 24 травня. С. 1.

536. Управа обласного господарського т-ва «Сільський господар» в Рівному (оголошення). *Український хлібороб*. 1942. Ч. 2. Лютий. С. 33.

537. Утікає большевик! (карикатура). *Орленя*. 1941. Ч. 2. Лютий. С. 28.

538. У Швеції заарештовано жидів за шпіонаж. *Волинь*. 1942. Ч. 65 (93). 23 серпня. С. 2.

539. Храпливий Є. Нова організація німецького села. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 1. Січень. С. 12–14.

540. Храпливий Є. Нова організація німецького. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 2. Лютий. С. 5–6.
541. Храпливий Є. Нова організація німецького села. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 4. Квітень. С. 32–33.
542. Хроніка. *Волинь*. 1942. Ч. 37 (65). 17 травня. С. 3.
543. Чеплий Я. Чорніше чорної землі блукали люде. *Волинь*. 1941. Ч. 16. 16 листопада. С. 3.
544. Шадурський П. Чому ті самі колгоспи? *Український хлібороб*. 1942. Ч. 2. Лютий. С. 2–3.
545. Шене. Український Хліборобе! (заклик). *Український хлібороб*. 1942. Ч. 6. Червень. С. 2.
546. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду в 1932–1933 рр. *Вісті для українських селян*. 1943. Ч. 23. 16 серпня. С. 1.
547. Що нового в світі? *Орленя*. 1942. Ч. 2. Листопад. С. 20.
548. Як вони залили Європу. Жидівська мандрівка. *Волинь*. 1943. Ч. 60 (190). 5 серпня. С. 3.
549. Якою дорогою. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 3. Березень. С. 4.
550. 15.000 німецьких баранів мериносів для розвитку української годівлі овець. Перебрання першого транспорту в Ковлі. *Український хлібороб*. 1942. Ч. 9. Вересень. С. 11.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, СТАТТІ

551. Абакунова Г. Антисемітська політика нацистської влади в Райскомісаріаті «Україна». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне, 2010. Вип. 19. С. 73–78.
552. Абакунова Г. Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України в 40-их рр. ХХ століття. *Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: [матеріали Міжнар. наук. конф.]*. К.: НІОД ; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2012. С. 90–100.
553. Абрамчук К. Використання преси у проведенні окупаційної вербувальної пропаганди серед населення Волині в роки Другої сві-

тової війни (на матеріалах газети «DeutscheUkraineZeitung»). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 99–102.

554. Адольф Гітлер та трудящі. б/м.: б/в/, б/р., 41 с.

555. Айкель М. Способствуя проведению Холокоста: органы местного управления в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. К., 2009. № 1 (5). С. 9–26.

556. Альбрехт К. Судьбы людские в подвалах ГПУ. Берлін, 1941. 151 с.

557. Альтман И. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида. *Єврейський опір в Україні в період Голокосту: зб. наук. ст.* / ред. М. Тяглий. Дніпропетровськ: Ткума, 2004. С. 9–46.

558. Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941–1945. М.: Фонд «Ковчег», 2002. 544 с.

559. Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед; ред. А. Асмолова. М.: Фонд «Холокост», 2002. 320 с.

560. Альтман И. Холокост и пресса на оккупированной территории СССР. *Тень Холокоста: [материалы II Междунар. симпоз. «Уроки Холокоста и современная Россия»]*. М.: Фонд «Холокост», 1998. С. 37–42.

561. Андрійчук М. Україно-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України: [матеріали Всеукр. наук. конф.]*. К.: Сфера, 2005. С. 67–72.

562. Антоненко Н. За духа нації. Леся Українка: життя і творчість. Краків: Укр. вид-во літературне, 1941. Ч. 2. 66 с.

563. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. 816 с.

564. Арад И. Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне. М.: Мосты культуры; Гешарим, 2011. 456 с.

565. Арад И. Разграбление нацистской Германией еврейского имущества на оккупированных территориях СССР. *Яд Вашем*. Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/arad_1.pdf

566. Арад И. Уникальные черты Холокоста на территории СССР. *Тень Холокоста: [материалы II Междунар. симпоз. «Уроки Холокоста и современная Россия»]*. М.: Фонд «Холокост», 1998. С. 29–37.

567. Арад І. Холокауст. *Катастрофа європейського єврейства (1933–1945): сб. статей*. Ієрусалим: Яд Ва-Шем, 1990. 165 с.

568. Арендт Х. Банальність зла. Ейхман в Єрусалиме. М.: Издательство «Європа», 2008. 420 с.

569. Архіпастирське послання Полікарпа Єпископа Луцького до всіх українців, сущих на Волині. Дано в м. Луцьку на Волині 10 липня 1941 р. б/м.: б/в/, б/р., 1 с.

570. Бауер Є. Місце Голокосту в сучасній історії. *Поза межами розуміння: богослови та філософи про Голокост* / ред.: Джон К. Рот, Майкл Беренбаум. Вид. 2-ге. К.: Дух і літера, 2009. С. 54–83.

571. Безсмертя. Книга пам'яті України, 1941–1945 рр. / гол. редкол.: І. Герасимов (голова), І. Муковський (заст. голови), П. Панченко (заст. голови) [та ін.]. К.: Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.

572. Бенц В. Дослідження антисемітизму. *Єврейська цивілізація: Оксфордський підруч. з юдаїки: у 2 т. Т. 2.* / ред. Мартін Гудмен. К.: Дух і літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012. С. 1005–1017.

573. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Рейхскомісаріаті Україна. *Наукові записки*. К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С. 94–101.

574. Беркгоф К. *Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою*. К.: Вид-во «Часопис „Критика”», 2011. 454 с.

575. Беркгофф К. «Поголовное уничтожение еврейского населения»: Холокост в советских СМІ (1941–1945). *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. К., 2010. № 1 (7). С. 62–122.

576. Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1*. К.: Либідь, 1994. 432 с.

577. Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 2*. К.: Либідь: Військо України, 1994. 685 с.

578. Білоус О. Бойові листівки як джерело вивчення діяльності спецзагону НКДБ СРСР «Переможці». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 91–93.

579. Будзиновський В. Як Москва нищила Україну. 2-ге вид. Львів: Укр. вид-во, 1941. 60 с.

580. Булига І. Трансформаційні процеси у християнських конфесіях Волині під впливом релігійної політики нацистської влади.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 244–246.

581. Висоцьк: із глибини віків до сьогодення / упоряд. та ред. Г. Яцута, Н. Рожко, А. Розанович. Вид. 2-ге, переробл. Рівне : Волинські обереги, 2009. 232 с.

582. Вінічук В. *Тучинське Погориння: минушина та сьогодення.* Фастів: Поліфаст, 2010. 324 с.

583. Всегоренко М. *Богдан Хмельницький: історія його воєн та політики.* Львів : Укр. вид-во, 1941. 46 с.

584. В'ятрович В. *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи.* Львів: Вид-во «Мс», 2006. 144 с.

585. Гарбарчук К. Бургомістр Корця в роки окупації переховував євреїв. *Вісник.* 2005. 26 жовтня. Режим доступу : <http://visnyk.lutsk.ua/2005/10/26/181/>

586. Глушман І. Так не хотілося помирати. *Замкова гора.* 2011. № 30 (680). 30 липня. С. 7.

587. Гогун О. Євреї в боротьбі за незалежну Україну. *Корни.* 2005. № 25. Режим доступу : <http://lib.oun-upa.org.ua/gogun/pub07.html>

588. Гогун А. *Сталинские коммандос: украинские партизанские формирования, 1941–1944.* Изд. 2-е., испр. и доп. М.: Российская полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 526 с.

589. Гогун О. Як «народні месники» мстили народові: про деякі особливості советського партизанського руху на території України в роки Другої світової війни. *Визвольний шлях.* 2004. № 3 (672). Режим доступу : <http://lib.oun-upa.org.ua/gogun/pub04ukr.html>

590. Гон М. *Геноциди першої половини ХХ століття : порівняльний аналіз : навч. посіб. для студ. істор. спец. вищих навч. закладів.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 180 с.

591. Гон М. Голокост у Західній Волині. *Голокост і сучасність: наук.-пед. бюл. Укр. центру вивчення іст. Голокосту.* 2002. № 5. С. 6–7.

592. Гон М. Голокост у Західній Волині. *Голокост і сучасність: наук.-пед. бюл. Укр. центру вивчення іст. Голокосту.* 2002. № 6. С. 7–8.

593. Гон М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941–1943). *Наукові записки.* К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С. 113–121.

594. Гон М. Євреї Західної України в умовах авторитарних/тоталітарних режимів: неоконвенційний історичний дискурс.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. Рівне, 2010. Вип. 18. С. 16–21.

595. Гон М. «Єврейське питання» в рецепції часопису «Волинь» (1941–1943 рр.). *Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни: рефлексії на межі століть: зб. наук. пр.: [матеріали конф.].* К., 2000. С. 279–286.

596. Гон М. *Із кривдою на самоті: українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939).* Рівне : Волинські обереги, 2005. 192 с.

597. Гон М. Український націоналізм і євреї (1918–1939). *Україна Модерна.* 2010. № 5 (16). С. 251–268.

598. Грицак Я. Незрозумілий Голокост. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад.* Вид. 2-ге. К.: СП «Часопис „Критика”», 2011. С. 219–231.

599. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад.* Вид. 2-ге. К.: СП «Часопис „Критика”», 2011. С. 95–102.

600. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Рейхскомісаріату Україна, 1941–1944. *Укр. іст. журнал.* 2010. № 1 (490). С. 128–141.

601. Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України. *Архіви окупації, 1941–1944 /* Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. 2-ге вид. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 790–795.

602. Гончаренко О. Правове становище єврейського населення напередодні знищення: Генеральний округ Київ. *Проблеми історії Голокосту: наук. журнал.* Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2005. Вип. II. С. 51–64.

603. Давидович Л. Роздуми про шість мільйонів: факти, цифри, перспективи. *Поза межами розуміння: богослови та філософи про Голокост /* ред.: Джон К. Рот, Майкл Беренбаум. Вид. 2-ге. К.: Дух і літера, 2009. С. 90–109.

604. Давидюк Р. Проблеми колаборації: острозький випадок. *Реабілітовані історією: у 27 т.: Рівненська область. Кн. 1 /* гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. П. Ресент (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: В. А. Корольок (співголова) [та ін.]; відп. секр. А. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 408–415.

605. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині. Рівне: ПП ДМ, 2013. 282 с.

606. Данілічева В. Синагоги Рівненщини – пам'ятки історії та культури єврейського населення краю. *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті: зб. наук. пр.: [матеріали конф.]*. К., 2002. С. 335–338.

607. Дем'янчук О. Ціною власного життя рятували українці співвітчизників-євреї. *Вісті Рівненщини*. 2011. № 2 (1710). 13 січня. С. 11.

608. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Рейхскомісаріаті Україна. *Наукові записки*. К.: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С. 79–86.

609. Дерейко І. Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір. *Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд [матеріали Міжнар. конф. (Вінниця, 21–22 листоп. 2009 р.)]*. К.: НІОД; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2012. С. 34–53.

610. Дерейко І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліційних структур і підрозділів у Рейхскомісаріаті Україна. *Укр. істор. журнал*. 2009. № 6 (489). С. 87–106.

611. Дерейко І. Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату «Україна». *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* К., 2004. Вип. 8. Ч. 1. С. 261–262.

612. Дитч Й. Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. К., 2008. № 1 (3). С. 7–26.

613. Друга світова війна в історичній пам'яті України: за матеріалами Укр. ін-ту нац. пам'яті / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ; Ніжин: Вид. ПП Лименко М. М., 2010. 247 с.

614. Єлисаветський С. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні. *Укр. істор. журнал*. 1995. № 3. С. 59–72.

615. Єлисаветский С. Евреи в движении сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). Партизанское движение в Украине в годы Великой Отечественной войны. *Єврейський опір в Україні в період Голокосту: зб. наук. ст. / за ред. М. Тягло. Дніпропетровськ: Центр «Холокост», 2004. С. 68–283.*

616. Елисаветский С. Еврейское сопротивление и участие евреев в партизанском движении Украины в годы Второй мировой войны. *Тень Холокоста*: [материалы IIМеждунар. симпоз. «Уроки Холокоста и современная Россия»]. М.: Фонд «Холокост», 1998. С. 87–89.

617. Елисаветский С. Партизанское движение на Украине и отношение к евреям. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье: Диво, 2000. Вып. 4. С. 120–124.

618. Елисаветский С. *Полвека забвения: евреи в движении сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944)*. К., 1998. 400 с.

619. Елисаветский С. Протостояння в гетто і лагерьх. *Катастрофа та опір укр. єврейства: нариси з іст. Голокосту в Україні* / ред.-упор. С. Єлисаветський. К., 1999. С. 298–302.

620. Жив'юк А. Між евакуацією та «доцільним розстрілом»: доля в'язнів тюрем Рівненщини на початку німецько-радянської війни. *За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років)*. Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. С. 37–59.

621. Жив'юк А. Політична ситуація в м. Рівному в початковий період німецької окупації (сер. 1941 р. – поч. 1942 р.): сторінки діяльності УРДВ. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. 15. С. 151–156.

622. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. *Реабілітовані історією: у 27 т.: Рівненська область. Кн. 1 / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. П. Реєнт (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: В. А. Корольок (співголова) [та ін.]; відп. секр. А. А. Жив'юк*. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 8–78.

623. Жив'юк А. Розстріли в'язнів Дубенської тюрми на початку німецько-радянської війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2006. Вип. 10. С. 305–309.

624. Жив'юк А. Чи був Улас Самчук колаборантом: до проблеми української колаборації в період Другої світової війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2006. Вип. 8. С. 9–12.

625. Жук І. Їх імен нема на обеліску. *Дубровицький вісник*. 2012. № 21 (900). 25 травня. С. 5.

626. Журик С. З глибини пам'яті : зі спогадів В. М. Вальдмана. *Життя і слово*. 2010. № 59–60. 31 липня. С. 11.
627. За що бореться Німеччина. б/м.: б/в/, б/р., 30 с.
628. Закалюк К. «Кров їхня і сьогодні говорить»: трагедія єврейства на Рівненщині. *Діалог*. 1994. 4 півріччя. С. 3, 5.
629. Закалюк К. Хроніка антифашистської боротьби на Рівненщині. *Червоний прапор*. 1984. № 23 (10591). 1 лютого. С. 3.
630. Зубанич Ф. *Посеред крику біди: книга-колаж про українських «Праведників народів світу»*. К.: Веселка, 2004. 171 с.
631. І євреї воювали. *Вісник Дубеничини*. 2005. № 23/24 (1723). 17 березня. С. 5.
632. Касьянов Г. Ідеологія ОУН: історико-рестроспективний аналіз. *Укр. іст. журнал*. 2004. № 1. С. 29–42.
633. Катастрофа європейського єврейства: курс лекцій. Ч. 7: Вайц І. Катастрофа єврейства Советского Союза / Открытый ун-т Израиль; пер. с иврита. Тель Авив, 2000. 188 с.
634. Катастрофа європейського єврейства: навч. посіб.: у 4 кн. Кн. 1. Ч. 1–2 / Відкритий ун-т Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т; Д. Міхман, І. Вайц; пер. з івриту. К.: НВП «Вирій», 2005. 218 с.
635. Катастрофа європейського єврейства: навч. посіб.: у 4 кн. Кн. 2. Ч. 3–4 / Відкритий ун-т Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т; Д. Міхман, Г. Гройф; пер. з івриту. К.: НВП «Вирій», 2005. 391 с.
636. Катехізис українця націоналіста. б/м.: б/в/, б/р., 47 с.
637. Кашеварова Н. Документи Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944). *Архіви окупації, 1941–1944*. Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. 2-ге вид. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 860–871.
638. Кентій А., Лозицький В. *Радянські партизани, 1941–1944: світло й тіні*. К.: ОП «Житомирська облдрукарня», 2010. 80 с.
639. Керницький І. *Мітинг. Комедія з советського побуту в одній дії*. Львів: Укр. вид-во, 1942. 27 с.
640. Кіндрат К. Геноцид євреїв в Україні і їх рятівництво. *Вісті Рівненщини*. 1996. 16 жовтня.
641. Кіндрат К. *Митрополит Андрей Шептицький – праведник України : Книга пам'яті: наук.-педагог. посіб.* Рівне: «Ліста», 2001. 96 с.
642. Кіндрат К. Трагедія і біль корецьких євреїв. *Корцю 850 років: наук. зб.: [матеріали та тези наук.-красн. конф.]*. Рівне; Корець : «Волинські обереди», 2000. С. 79–81.

643. Кіях Т. Століття вовкодавів. *Сім днів*. 2003. № 40 (509). 3 жовтня. С. 17.

644. Коваль В. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. АН УССР, Ин-т истории. К.: Наукова думка, 1989. 622 с.

645. Коваль І. Україна якою була, якою є, якою буде. К., 1942. 31 с.

646. Коваль М. *Історія пам'ятає! Кривавий шлях нацистів на Україні*. К.: Політвидав України, 1965. 175 с.

647. Коваль М. *Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки*. Укр. іст. журнал. 2002. № 1 (441). С. 3–26.

648. Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с. (Серія «Україна крізь віки»: у 15 т. Т. 12).

649. Ковба Ж. Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду Другої світової війни. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье: «Диво», 2000. Вып. 4. С. 46–48.

650. Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*. К.: Сфера, 1998. 266 с.

651. Ковба Ж. Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України: [матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 30–31 жовт. 2006 р.)]*. К., 2007. С. 134–155.

652. Кожному роботящому селянинові – своя земля! (буклет-розгортка). б/м.: б/в/, б/р., 1 с.

653. Козицький А. *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст.: причини, особливості, наслідки: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів*. Львів, Літопис, 2012. 608 с.

654. Кононенко В. «Єврейське питання» та ОУН–УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. *Зб. наук. пр.: [матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Історичні уроки Голокосту та між-національні відносини»: до 70-річчя початку Другої світової війни]*. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. С. 308–315.

655. Корбут С. Симон Петлюра / С. Корбут. 2-ге вид. Львів: Укр. вид-во, 1941. 51 с.

656. Косик В. Україна під час Другої світової війни, 1938–1945 / В. Косик ; пер. з франц. Р. Осадчука. Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. 729 с.

657. Костопільщина 1941–1944 рр. у документах і спогадах очевидців. «Kostopil.eu». Режим доступу : http://www.kostopil.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=279&Itemid=88888973

658. Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.). *Краєзнавство*. К.: Вид-во «Телесик», 2010. Вип. 1–2. С. 30–41.

659. Кравчук Д. *Нариси історії села Дермань: літературно-художнє видання*. Рівне: ПП ДМ, 2012. 128 с.

660. Кратюк І. «Шуцманшафт»: місце й роль у контексті україно-єврейських взаємин часів Другої світової війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. 16. С. 59–61.

661. Круглов А. О состоянии и перспективах исследования Холокоста на Украине. *Катастрофа европейского еврейства под час Другої світової війни: рефлексії на межі століть: зб. наук. пр.: [матеріали конф.]*. К., 2000. С. 229–231.

662. Круглов А. Погромы в Восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия. *Проблеми історії Голокосту: наук. журнал*. Дніпропетровськ: центр «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2010. Вип. 5. С. 56–74.

663. Круглов А. Участие немцев в спасении евреев в Украине в 1941-1944 гг. *Холокост на території СССР [матеріали XIX Междунар. конф. по иудаики]*. М., 2012. Т. I. Вып. 40. С. 36–55.

664. Кувалек Р. Рятівники, врятовані, ті, що видавали й видані: євреї, поляки та українці під час німецької окупації Східної Галичини – огляд картини. *Pojednanie przez trudna pamięć. Wolyn 1943*. Red. Aleksandra Zinczuk. Lublin, 2012. С. 228–234.

665. Кузнецова В. Час лише заліковує. *Вільне слово*. 2012. № 35 (14633). 8 травня. С. 6.

666. Курилишин К. *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси*. НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, Львів. від-ня ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; наук. консульт. Я. Р. Дашкевич; наук. ред. М. М. Романюк. Львів, 2010. 328 с.

667. Кушнірук Т. Рівняни – праведники України. *Провінційка*. 2010. № 10 (267). 11–17 березня. С. 6.

668. Лауер В. *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні* / пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. К.: Зовнішторгвидав України; Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2010. 368 с.

669. Лебедь М. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України / Репринтне вид. Дрогобич: «Відродження», 1993. 203 с.

670. Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года. *Яд Вашем*. Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/levin.pdf

671. Левітас Ф., Монастирський А. *Від Голокосту до Голодомору: метод. рекомендації до курсу*. К., 2004. 24 с.

672. Левітас Ф. *Євреї України в роки Другої світової війни*. К.: Вирій, 1997. 272 с.

673. Леонова Л. Вбивство, поставлене на потік. *Сім днів*. 2011. № 45 (931). 3 листопада. С. 5.

674. Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України: [матеріали Всеукр. наук. конф.]*. К.: Сфера, 2005. С. 11–17.

675. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект. *Архіви окупації, 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська*. 2-ге вид. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 762–769.

676. Лисенко О., Зальмон В. Релігійна ситуація в роки німецької окупації. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України*. К., 1997. Вип. 1. С. 26–45.

677. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944). *Укр. іст. журнал*. 2010. № 3 (492). С. 64–77.

678. Лось Ю. Їх ніколи не забути. *Червоний прапор*. 1962. 17 лютого.

679. Лотоцький А. *Княжа слава: історичні оповідання*. Краків; Львів: Укр. вид-во, 1942. 254 с.

680. Мазепинець І. *Правда про наше минуле, що її затаювали большевики в історіях СССР і УРСР*. Рівне; Київ: Укр. вид-во «Волинь»; Б-ка «Антикомуніста», 1942. Ч. 1. 95 с.

681. Мазурок В. Геноцид євреїв і втрати інших етнічних груп Волині від німецьких окупантів під час Другої світової війни. *Зб. наук.*

пр.: [матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Історичні уроки Голокосту та міжнац. відносини»: до 70-річчя початку Другої світової війни]. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. С. 292–300.

682. Майборода О. Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні. Друга світова війна і доля народів України: [матеріали Всеукр. наук. конф.]. К.: Сфера, 2005. С. 172–173.

683. Мала історія України. Вид. 3-тє. Укр. вид-во, 1941. 32 с.

684. Мантика-Степанов Л., Олексин Ю. Ганьба ХХ ст.: з кривавої епопеї «Галицько-Волинська трагедія». Рівне : ТЗОВ «Асоль», 2005. 244 с.

685. Марченко Л. Україномовна преса як основний пропагандистський засіб на території рейхскомісаріату «Україна». Дні науки історичного факультету: [матеріали VI Міжнар. наук. конф. молодих учених]. Вип. VI: у 8 ч. Ч. 2 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; редкол.: В. Колесник (голова), С. Комаренко (заст. голови), І. Семеніст (відпов. секретар) [та ін.]. К., 2013. С. 58–59.

686. Марчук І. Ростислав Волошин. Реабілітовані історією: у 27 т.: Рівненська область. Кн. 1 / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. П. Реєнт (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: В. А. Корольок (спів-голова) [та ін.]; відп. секр. А. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 396–401.

687. Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. *Укр. іст. журнал*. 2006. № 1. С. 131–144.

688. Михальчук Р. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї в історії України. *Слов'янський вісник: зб. наук. пр. Рівненського ін-ту слов'янознавства Київ. славістичного ун-ту. Серія «Історичні науки»*. Рівне, 2013. Вип. 15. С. 49–54.

689. Михальчук Р. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї у світовій історії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2012. Вип. 23. С. 241–252.

690. Михальчук Р. Антисемітизм на шпальтах газет Рівненщини. *Дні науки історичного ф-ту: [матеріали V Міжнар. наук. конф. молодих учених]*. Вип. VI: у 8 ч. Ч. 2 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2012. Ч. 2. С. 51–52.

691. Михальчук Р. Большевизм, «жидо-большевизм» и «жиды» в публикациях Уласа Самчука (1941–1943 гг.). *Еділеттін ғылымы енбектері: научные труды Эділет*. Алмата. 2013. № 1 (43). С. 209–213.

692. Михальчук Р. Власність євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. 36. С. 169–173.

693. Михальчук Р. Євреї м. Рівного на примусових роботах під час нацистської окупації в роки Другої світової війни. *Дні науки історичного ф-ту: [матеріали VI Міжнар. наук. конф. молодих учених]*. Вип. VI: у 8 ч. Ч. 2 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; редкол.: В. Колесник (голова), С. Комаренко (заст. голови), І. Семеніст (відпов. секретар) [та ін.]. К., 2013. С. 59–60.

694. Михальчук Р. «Жидо-більшовизм» в пропаганді нацистів: аналіз публікацій легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Луганськ: Елтон-2, 2012. Вип. 21 (256). С. 58–70.

695. Михальчук Р., Луценко М. Журнал «Український Хлібороб» та концепт «жидо-більшовизму» на його сторінках у рівненський період видання (січень–жовтень 1942 року). *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. К., 2012. № 1 (11). С. 34–77.

696. Михальчук Р. Журнал «Український хлібороб» як засіб нацистської пропаганди (Рівне, січень–жовтень 1942 р.). *Волинь і волинняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. / упоряд. М. Кучерепа*. Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 263–269.

697. Михальчук Р. Заслужено життям. *Наукові записки Рівненського обласного краєзн. музею*. Рівне: РОКМ, вид. О. Зень, 2009. Вип. VII. С. 76–84.

698. Михальчук Р. *Мізоч: трагічні сторінки історії, 1939–1955*. Рівне : вид. О. Зень, 2010. 254 с.

699. Михальчук Р. Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 21. С. 304–315.

700. Михальчук Р. Правовий статус і соціально-економічне становище євреїв Рівненщини у період нацистської окупації. *Історико-культурна спадщина Дністровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасність: [матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 95-річчю обрання Павла Скоропадського гетьманом Укр. Держави]*. Глухів; Ніжин: вид. ПП Лисенко М., 2013. С. 88–91.

701. Михальчук Р. Протистояння євреїв як форма боротьби з нацизмом на Рівненщині. *Каразінські читання [матеріали 66 Міжнар.*

наук. конф. (Харків, 26 квітня 2013 р.)). Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. С. 246–248.

702. Михальчук Р. Радянські євреї – жертви нацистської пропаганди. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: [матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Рівне, 18–19 квітня 2012 р.)]*. Рівне: РВВ РДГУ, 2012. Ч. 2. С. 77–79.

703. Михальчук Р. Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 237–241.

704. Михальчук Р. Рівненська область в статистиці порятунку євреїв. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: [матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Рівне, 14–15 травня 2013 р.)]*. Рівне: РВВ РДГУ, 2013. Ч. 2. С. 92–94.

705. Михальчук Р. Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині. *Слов'янський вісник: зб. наук. пр. Рівненського ін-ту слов'янознавства Київ. славістичного ун-ту. Серія «Історичні та політичні науки»*. Рівне, 2011. Вип. 11. С. 96–100.

706. Михальчук Р. Утворення та функціонування гетто на Рівненщині (1941–1942 рр.). *Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. Альманах*. 2013. № 7 (99). С. 36–39.

707. Михман Д. *Историография Катастрофы: еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*. Днепропетровск: «Ткума», «Дива», 2005. Вип. 1. 448 с.

708. Місюра Н. Побратими з партизанського загону. *Єврейські вісті*. 2007. № 2. грудень.

709. Наконечный В. *По местам трагедии и памяти евреев Волыни (1941–1944 гг.)*. Луцк: Надстырь, 2008. 188 с.

710. Намозов О. *Костопіль. Місто над Замчиськом*: літ.-худож. видан. Рівне: ПП ДМ. 2013. 143 с.

711. Намозов О. Спочатку була тріумфальна арка. *Вісті Костопільщини*. Режим доступу: http://www.kostopilpost.com/old/index.php?option=com_content&task=view&id=176&Itemid=35

712. Намозов О. Український повстанець Лейба Добровський. *Сайт історика О. Намозова*. Режим доступу: http://www.namozov.com/index.php?option=com_content&task=view&id=34&Itemid=1

713. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: в 2 кн. Кн. 2 : Партизанская борьба. К.: Наук. думка, 1985. 435 с.

714. Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема: погляд з України. *Україна у Другій світовій війні : погляд з XX століття: істор. нариси: у 2 кн. Кн. 2.* К.: «Наукова думка» НАН України, 2011. С. 802–863.

715. Норман К. *Привід для геноциду*. К.: Саміт-Книга, 2011. 352 с.

716. Обарчук А. *Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка*. Рівне: ПП ДМ, 2010. 328 с.

717. Одарченко В. Дім, якого немає. *Експрес*. 2011. № 45 (763). 10 листопада. С. 4.

718. Олійник Ю., Завальнюк О. *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944 рр.)*. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.

719. Острожець від давнини до сьогодення / упоряд. Н. Миколайчук. Вид. 2-ге, допов. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 236 с.

720. Парфенюк В. Як убивали клеванських євреїв. *Клеванський тракт*. 2011. № 23 (482). 24 червня. С. 3, 6.

721. Патриляк І. Спроби створення ОУН(б) та УПА Української цивільної адміністрації (1941–1943 рр.). *Українська Повстанська Армія*. Івано-Франківськ: Плай, 2003. С. 63–70.

722. Патриляк І. «Встань і борись. Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.

723. Патриляк І., Боровик М. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.

724. Пащук І. *Рівне, 1283–2003: історико-краєзнавча хроніка*. Рівне: Овід, 2006. 179 с.

725. Переходько Н. Єврейська інтелігенція у розвитку медицини м. Рівного (1921–1939 рр.). *Наук. записки / голов. ред. О. Булига; відп. за вип. О. Романчук*. Луцьк: Волинські старожитності, 2011. Вип. 9. Ч. 2. С. 203–207.

726. Переходько Н. Функціонування єврейських медичних осередків у Рівному у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 235–237.

727. Першина Т. *Фашистський геноцид на Україні, 1941–1944*. АН УССР, Ін-т истории. К.: Наукова думка, 1985. 170 с.

728. Писцьо В. Агітаційно-пропагандистський вплив як метод діяльності німецької влади по вербуванню жителів Рівненщини на примусові роботи (1941–1944 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. 17. С. 87–92.

729. Писцьо В. «Голос Сарненщини» – легальний пресовий орган періоду окупації. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. 16. С. 215–218.

730. Писцьо В. Місцеві інституції самодопомоги на Рівненщині в умовах німецького окупаційного режиму. *Історичні студії Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2009. Вип. 2. С. 15–20.

731. Писцьо В. Організаційно-суспільні зміни в контексті встановлення окупаційного режиму на Рівненщині. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. 15. С. 147–151.

732. Писцьо В. Часопис «Волинь» як засіб агітації та пропаганди доби окупації. *Галичина: Всеукр. наук. і культурно-просвітній краєзн. часопис: до 100-річчя від дня народження Степана Бандери*. Івано-Франківськ, 2009. № 15–16. С. 617–623.

733. Півоварчук В. Деякі аспекти україно-польських взаємин (1939–1941 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 21. С. 108–115.

734. Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній Українській історіографії: нові підходи. *Катастрофа та опір українського єврейства: нариси з іст. Голокосту і опору в Україні*. К., 1999. С. 26–38.

735. Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії. *Наукові записки*. К.: Інститут політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С. 7–14.

736. Подольський А. Пам'ять, яка вона? : роздуми про культуру пам'яті в Україні на прикладі ставлення до історії Голокосту. «*Historians*». Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/427-anatolii-podolskyi-pamiat-iaka-vona-rozdumy-pro-kulturu-pamiaty-v-ukraini-na-prykladi-stavlennia-do-istorii-holokostu>

737. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 1 (5). С. 47–59.

738. Поліщук Я. *Мандрівка крізь віки: нариси історії міста. Вид. 2-ге, допов.* Рівне: Волинські обереги, 2009. 300 с.

739. Помагаев В. Націонал-екстремізм: терор і геноцид. *Діалог.* 1993. № 5. С. 4–5.

740. Праведники народов мира. Избранные истории. «Будет день – будет пища». Игнатий и Варвара Грогуль и их дети Евгения и Степан. *Яд Вашем.* Режим доступа : <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/grogul.asp>

741. Праведники народов мира. Избранные истории. Герман Фридрих Гребе [из свидет. Германа Фридриха Гребе, 3 октября 1965 г.]. *Яд Вашем.* Режим доступа: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/testimony_graebe.asp

742. Праведники народов мира. Избранные истории. Свидетель убийства решает действовать. Герман Фридрих Гребе. *Яд Вашем.* Режим доступа : http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_graebe.asp

743. Праведники народов мира. Избранные истории. Филипп и Текля Конюх и их сыновья Александр и Андрей, Конон и Анна Калюта и их дочери Анна и Мария, Андрей и Ярина Куява и их сын Николай. *Яд Вашем.* Режим доступа: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/konyukh.asp>

744. Протоколы сионских мудрецов. б/м.: б/в/, б/р., 64 с.

745. Рачинець С. Доки пам'ять жива. *Скриня.* 2011. № 51 (853). 22 грудня. С. 9.

746. Рекотов П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Нова політика.* 1997. № 3. С. 51–56.

747. Ремезівський Ф. Новий Український Вертеп: з хати до хати. Рівне; Київ. 15 с.

748. Рибак Г. Крути. Костопіль, 1942. 14 с.

749. Рівненщина в роки в полум'ї війни: до 70-ї річниці від початку Великої Вітчизняної війни. *Рівненська держ. обласна б-ка.* Режим доступа: <http://libr.rv.ua/ua/virt/63/>.

750. Розенблат Е. Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: праведники и праведные. *Холокост: новые исследования и материалы: [материалы XVII Междунар. конф. по иудаике]*. М., 2011. Т. IV. Вып. 37. С. 69–86.

751. Рябчикова Ф. Антисемітська пропаганда на сторінках газети «Ковельські вісті». *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині: зб. наук. пр.: у 2 ч. Ч. 1 [матеріали XII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присв. 12-й річниці незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права]*. Луцьк: «Надстир'я», 2003. С. 40–53.

752. Рябчикова Ф. Світове єврейство як об'єкт антисемітської пропаганди у Волинській пресі (1941–1944). *Єврейському народові: [матеріали Міжнар. наук. істор.-краєзн. конф., присв. укр.-євр. взаєминам на Дубенищині]*. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. С. 136–142.

753. Савчук П. Дубно в роки війни (1941–1945): істор. нарис. Рівне: «Ліста», 1999. 72 с.

754. Самсонов А. *Крах фашистской агрессии, 1939–1945: истор. очерк*. М.: Наука, 1975. 648 с.

755. Семиряга М. *Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны*. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 863 с.

756. Сільськогосподарський календар на 1943 р. б/м.: б/в/, б/р., 110 с.

757. Сімович В. Тарас Шевченко: життя та творчість. Львів: Укрвидав, 1941. 87 с.

758. Слободинський Д. Рятування євреїв Волині українцями в роки Другої світової війни. *Воєнна історія України: Волинь та Полісся: зб. наук. пр.: [матеріали Всеукр. наук. військ.-істор. конф.]*. К.: Нац. військ.-істор. музей. 2013. С. 435–437.

759. Смилянская Ю. Оккупационная пресса на территории Украины (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий. *Холокост: новые исследования и материалы: [материалы XVII Междунар. конф. по иудаике]*. М., 2011. Т. IV. Вып. 37. С. 47–68.

760. Снайдер Т. *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним*. К.: Грані-Т, 2011. 448 с.

761. Соколенко О. *Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.* К.: Вид-во ГО Об'єднання «Всесвіт», 2012. 1430 с.

762. Спектор Ш. Евреи в партизанском движении и подполье в Украине. *Тень Холокоста [материалы II Междунар. Симпозиума «Уроки Холокоста и современная Россия»]*. М.: Фонд «Холокост», 1998. С. 79–86.

763. Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории Советской Украины. *Яд Вашем*. Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/spector.pdf.

764. Сталінська конституція спереду і ззаду. Рівне; Київ: Б-ка «Антикомуніста», 1942. Ч. 2. 46 с.

765. Старух Я. *Тисяча років життя й боротьба українського народу: короткий нарис історії України*. Ляйпціг, 1941. 132 с.

766. Стельникович С. *Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: істор. нарис. 2-ге вид., випр. і доп.* Житомир: Полісся, 2010. 392 с.

767. Степанов Л. *До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944)*. Львів, 1966. 109 с.

768. Суковатая В. «Философия после Аушвица» и «Этика после Холокоста»: рефлексии нацистского геноцида в западном и пост-советском сознании. *Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: [матеріали Міжнар. конф. (Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.)]*. К.: НІОД; Укр. центр вивчення іст. Голокосту; 2012. С. 107–133.

769. Супруненко Н. *Украина в Великой отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.)*. К.: Гос. изд-во полит. л-ры УССР, 1956. 471 с.

770. Сусленський Я. *Справжні герої*. К.: Товариство «Україна», 1993. 152 с.

771. Сучкова О., Содатова В. Антисемітська пропаганда на сторінках окупаційної преси міст Сталіно, Бахмута, Горлівки та Костянтинівки (1941–1943 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2008. № 1–2. С. 57–63.

772. Тарасюк В. Вердикт діда Якима. *Гомін*. 2012. № 7 (738). 16 лютого. С. 5.

773. Таргонський М. Сторінки історії єврейського Голокосту у Рокитному. *Рокитнівщина*. 2005. № 30 (6439). 13 квітня. С. 3.

774. Татарук К. Соціально-економічне становище населення у Рейхскомісаріаті «Україна». *Наука, освіта, суспільство очима молодих: [матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Рівне, 14–15 травня 2013 р.)]*. Рівне: РВВ РДГУ, 2013. Ч. 2. С. 97–99.

775. Тененбаум А. *Єврейський народ у Великій Вітчизняній війні*. Рівне: «Світоч», 1995. 16 с.

776. Терлецький О. *Визвольна боротьба українського народу*. Львів: Укр. вид-во, 1941. 89 с.

777. Титаренко Д. «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися...»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. пр.* / Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, НАН України. К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2010. Вип. 36. С. 478–484.

778. Тищенко О., Кіреєв Ю. *Здолбунів на Волині: істор. вернісаж*. Рівне: вид. О. Зень, 2007. 192 с.

779. Тяглый М. Антисемитская доктрина и ее место в пропагандистской модели, реализованной нацистами в оккупированном Крыму. *Историческое наследие Крыма*. Симферополь, 2004. № 5. С. 180–202.

780. Тяглый М. Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях: историография и методика изучения вопроса. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і в світі*. К., 2005. № 1. С. 28–42.

781. Український календар-альманах. Костопіль: Вид. окружне т-во «Просвіта», 1942 р. 64 с.

782. Фрідлендер С. Голокост. Єврейська цивілізація: *Оксфордський підручн. з юдаїки* / ред. Мартіна Гудмена: у 2-х т. Т. 1; пер. з англ. К.: Дух і літера; Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2012. С. 444–478.

783. Характерник. *Пушкін і ми*. Бібліотека «Антикомуніста». Рівне; Київ: Укр. вид-во «Волинь», 1942. Ч. 3. 52 с.

784. Харчук Г. Криваві сліди фашизму. *Єврейському народові: [матеріали Міжнар. наук. істор.-краєзн. конф., присв. укр.-євр. Взаєминам на Дубеничині]*. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. С. 131–134.

785. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 рр. Львов, 1998. 352 с.

786. Це було в Рівному: якою зберегла у своїй пам'яті нацистську окупацію Рівного єврейка Варвара Барац? І не лише вона. *Волинь*. 2009. № 17 (923). 7 травня. С. 7.

787. Ціною власного життя. Книга пам'яті / упор. К. Кіндрат. Рівне, 1995. 208 с.

788. Чайка Т. *Холокост в Україні: історія, психологія, етика: матеріали к учебному курсу*. К.: Дух і літера, 2002. 94 с.

789. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 451 с.

790. Шайкан В. *Повсякденне життя у роки німецької окупації, 1941–1944*. К.: Вид. ПП. Н. Брехуненко, 2010. 80 с.

791. Шайкан В., Шпйкан В. *Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в роки Другої світової війни*. Кривий Ріг: Мінерал, 2004. 151 с.

792. Шахрайчук І., Слободянюк О. Ставлення населення Дніпропетровщини до нацистського окупаційного режиму (1941–1942 рр.). *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія» : до 40-ліття Укр. істор. т-ва / Нац. ун-т «Острозька академія», Укр. істор. т-во ; відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар., ред. А. Атаманенко*. Острог; Торонто; Нью-Йорк: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2006. Вип. 7. С. 472–495.

793. Шнеер А. «За убийство євреїв ніякої відповідальності...». Портрет колаборационіста. *Холокост на території СРСР [матеріали XIX Міжнарод. конф. по іудаїки]*. М., 2012. Т. I. Вип. 40. С. 56–67.

794. Шульмейстер Ю. *Гітлеризм в історії євреїв*. К.: Політиздат України, 1990. 225 с.

795. Що ми бачили в Німеччині: оповідання полонених червоноармійців. б/м.: б/в/, б/р., 32 с.

796. Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні. *Проблеми історії Голокосту: наук. журнал*. Дніпропетровськ: Пороги, 2007. Вип. № 4. С. 61–75.

797. Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту: наук. журнал*. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. Вип. № 3. С. 147–175.

798. Як сталінська зграя гнобила народ. б/м.: б/в/, б/р., 16 с.

799. Яноші В. Двом богам не служив, а трьох владам – доводилось. *Провінційка*. 2009. 18 лютого. Режим доступу : <http://provinciyya.rv.ua/5484-dvom-bogam-ne-sluzhiv-a-trom-vladam.html>

800. Яноші В. Що закарбовано на скрижалях пам'яті. *Вісмі Рівненщини*. 1994. 25 грудня.

801. Davidowich L. *The War against the Jews, 1933–1945*. New York, 1975. 569 p.

802. Gross J. *Revolution from abroad: the Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia*. Princeton university press princeton and Oxford, 2002. 424 p.

803. Herbert U. *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. München: Beck, 2001. 442 p.

804. Herf J. The «Jewishwar» : Geobbelssand the Antisemitic Campaigns of the Nasi Propaganda Ministry. *Holocaustand Genocide Studies*. 2005. Spring. Vol. 19. № 1. P. 51–80.
805. Hilberg R. *The Destruction of European Jews*. London, 1961. 532 p.
806. Lower W. Pogroms, mob violence and genocidein western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations and comparisons. *Journal of Genocide Research*. 2011. № 13 (3). September. P. 217–246.
807. Мєdykowski W. *W cieniugigantów: Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012. 445 s.
808. Memorial for Greater Mezirich: Inconstruction and deconstruction. Haifa : Privately printed, 1999. 106 p.
809. Michman D. *The emergence of jewish gettos during the Holocaust*. Cambridge university press; Yad Vashem, 2011. 191 p.
810. Potichnyj P. Aster H. *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. 531 p.
811. Reitlinger G. *The Final Solution: The Attempt to Jews of Europe, 1939–1945*. London, 1953. 359 p.
812. Snyder T. The Life and Death of Western Volhynian Jawry, 1921–1945. *The Shoah in Ukraine : History, Testimony, Memorialization* / Ed. by Ray Brandon and Wendy Lower. Bloomington: Indiana University Press; United States Holocaust Museum, 2008. P. 77–113.
813. Spector S. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem, 1990. 383 p.
814. Spektor S. The Jews of Volhynia and their Reaction to Extermination. – p. 159-186 [Електронний ресурс] *Яд Вашем* : [веб-сайт]. – Режим доступу : Режим доступу : http://www1.yadvashem.org/untoldstories/documents/studies/Shmuel_Spector.pdf
815. Tenenbaum J. *Race and Reich*. New York, 1956. 346 p.
816. Trunk I. *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi occupation*. New-York; London, 1972. 458 p.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

817. Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаський нац. ун-т імені Б. Хмельницького. Черкаси, 2005. 274 с.

818. Данильчук В. Р. Українські оstarбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.

819. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2006. 223 с.

820. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. К., 1996. 18 с.

821. Сугацька Н. В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаївський державний університет ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2006. 189 с.

822. Суровцев О. А. Голокост у північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2006. 234 с.

НАУКОВО-ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

823. Голокост в Україні (1941–1944): словник-довідник / упор. Гісем О., Мартинюк О. Вид. 4-те. К.: Укр. центр вивчення іст. Голокосту, 2012. 100 с.

824. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. К., 2000. 304 с.

825. Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: путеводитель. Т. 1: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области / науч. ред.-сост. Е. И. Меламед; Рос. гос. гуманитар. ун-т [и др.]. К.: Феникс, 2009. 472 с.

826. Еврейская военная энциклопедия / И. М. Левитас. К.: Изд-во «Сталь», 2007. 704 с.

827. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т.: Ровенська область / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), І. І. Компанієць (заст. голови), А. Д. Скаба (заст. голови) [та ін.]; редкол. тому: А. В. Мяловицький (голова), С. В. Колтунюк (заст. голови) [та ін.]. К., 1973. 654 с.

828. Книга Скорботи України: Рівненська область: у 6 т. Т. 2: Демидівський, Дубровицький, Здолбунівський райони. Рівне: ППФ «Волинські обереги», 2003. 436 с.

829. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / ред.: И. Левитас. К., 2000. 224 с.

830. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): іст.-бібліогр. дослідж.: у 2 т. Т. 2: Н–Я. НАН України, Львів. нац. бібл. імені В. Стефаника, Відділ україніки, Від-ня «НДЦ періодики»; наук. ред.-консульт. М. М. Романюк. Львів, 2007. 592 с.

831. Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны, 1941–1945 / М. Дударенко, Ю. Перечнев, В. Елисеев [и др.]. М.: Воениздат, 1985. 598 с.

832. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): наук.-довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова), Р. П. Безсмертний, В. В. Казакевич [та ін.]; авт.-упоряд.: В. С. Лозицький (кер.), О. В. Бажан, А. В. Кентій [та ін.]. К.: Парламентське вид-во, 2001. 319 с.

833. Холокост на территории СССР: энциклопедия / гл. ред. И. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. М.: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. 1143 с.

834. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean. Washington: Indiana University Press, 2012. Vol. 2. 1962 p.

835. Encyclopedia of the Holocaust. Israel Gutman, Editor in Chief. Jerusalem: Yad Vashem, 1990. Vol. 3. 1905 p.

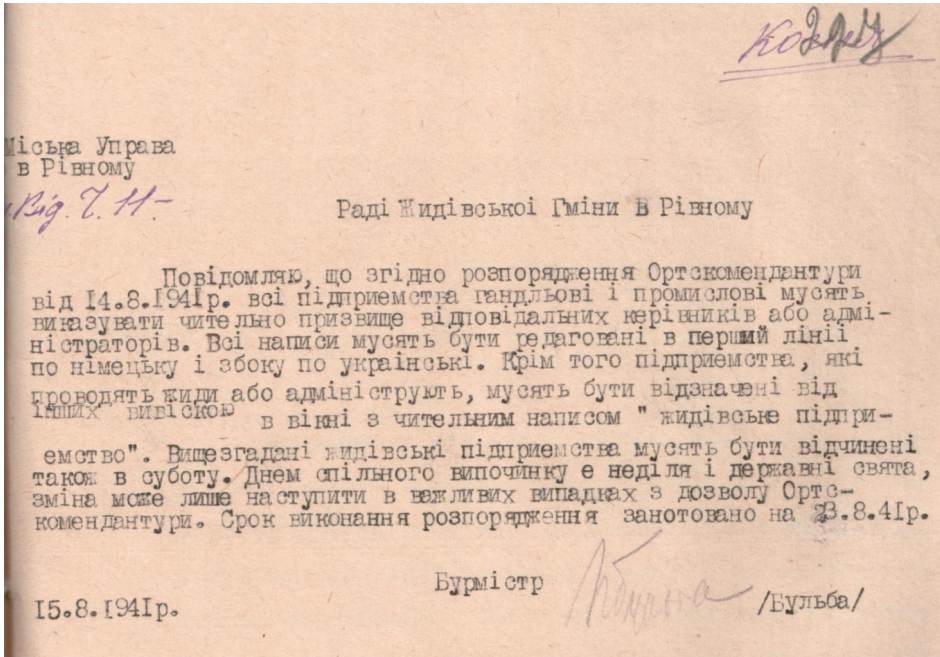
836. «Kostopol» – Encyclopedia of Jewish Communities in Poland: Vol. V : Translation of «Kostopol» chapter from Pinkas Hakehillot Polin. Published by Yad Vashem Published in Jerusalem. *JewishGen*. Режим доступу: http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00168.html

837. «Ostrog» – Encyclopedia of Jewish Communities in Poland: Vol. V : Translation of «Ostrog» chapter from Pinkas Hakehillot Polin. Published by Yad Vashem Published in Jerusalem. *JewishGen*. Режим доступу: http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00034.html

Додаток Б

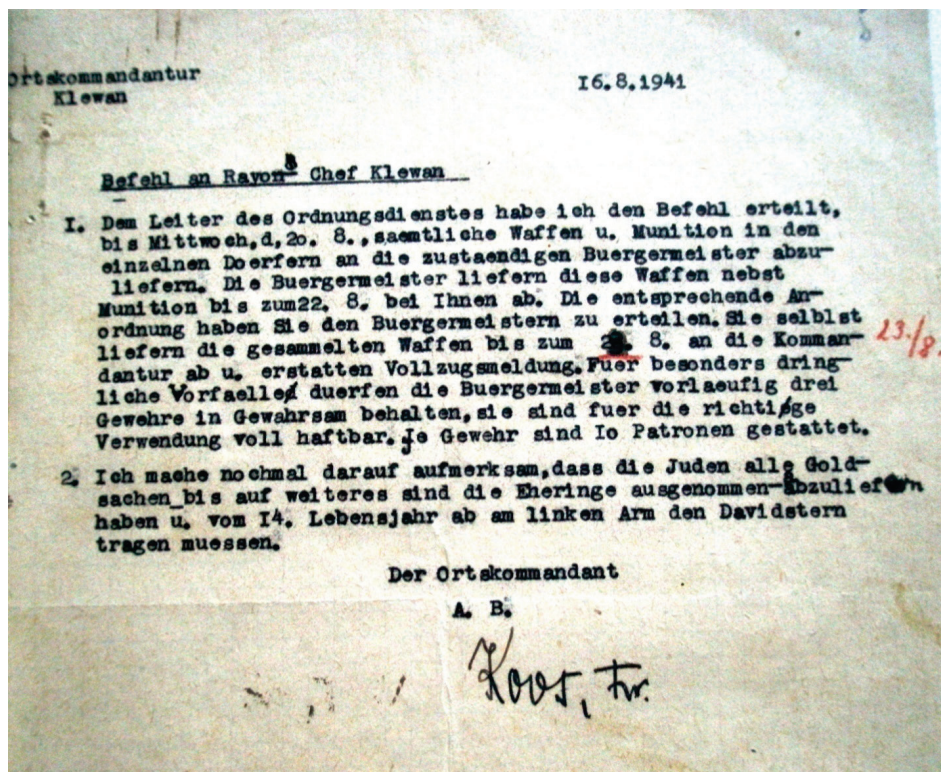
**Наказ бургомістра м. Рівне Бульби юденрату про правила
єврейської торгівлі від 14.8.1941 р.**

Джерело: Держархів Рівненської обл., ф. Р-33, оп. 7, спр. 67.
Листування міської управи з установами міста з фінансових питань,
арк. 227.

Оголошення ортскомендатури м. Клевань
здати все наявне золото євреям Клеваня

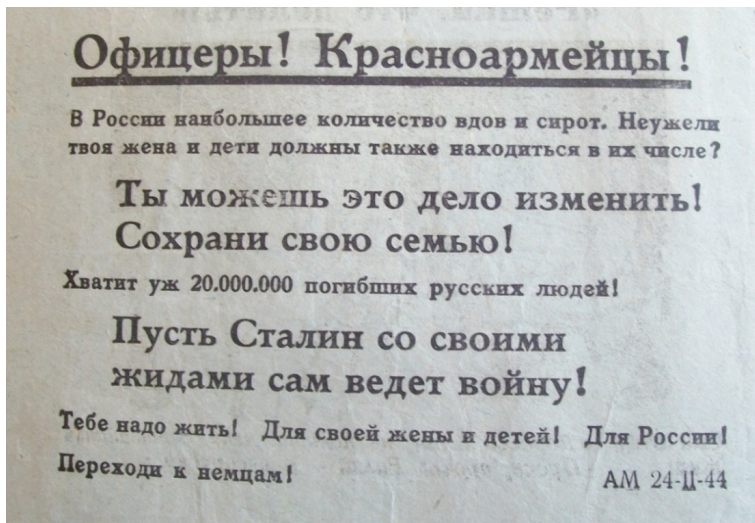

Джерело: Держархів Рівненської обл., ф. Р-39, оп. 1, спр. 1.
Розпорядження про здачу зброї і видачу спеціальних посвідчень
робітникам, здачу золота єврейським населенням, арк. 5.

Додаток Д

**Листівка «Офицеры! Красноармейцы!»
(лицьова та зворотня сторони)**

Джерело: НДБ Держархіву Рівненської обл., фонд Листівок.
Інв. № 8. Провокаційні звернення (листівки) німецьких фашистів до
воїнів Радянської армії, до українського населення, арк. 16-16 зв.

Публікація «Жи́ди в Київському літописі»

Під таким заголовком приносить «Нове Українське Слово» цікаву статтю, яку передаємо:

В стародавній українській літературі, чи то перекладній, чи оригінальній, дослідник не знаходить жодної прихильної до жидів згадки. Навпаки, кожна літературна пам'ятка характеризує жидів, як непримиренних ворогів віри й нації, що підступно орудують серед чужої їм людности, викликаючи до себе цілком заслужене презирство, ненависть і відповідну акцію.

Дуже показовим щодо цього є літописне оповідання про нахабство жидів, які наважилися 986 р. запропонувати князеві Володимирові свою віру: «І рече Володимир, – оповідає літопис, де ж є батьківщина ваша». Жи́ди ж відповіли: «Розгнівався Бог на батьків наших і розсіяв нас по різних країнах через гріхи наші, і віддана була земля наша християнам». Кінчається діалог таким промовистим докором від Володимира, репрезентанта Руської землі, на адресу жидів: «Як же ви наважуєтеся інших навчати своєї віри, будши самі прокляті Богом і розсіяні. Якби Бог любив вас і закон ваш, то не були б ви розсіяні по чужих землях. Чи ви й нам бажаєте такої ж долі?».

Отже, жидів Бог не любить, жидів Бог прокляв, розпотрошив за гріхи батьків їхніх по чужих землях. І в цих землях жи́ди є вороги Божі. Теодозій Печерський в «Поученні о казнях» навчає, щоб люди в своєму житті все творили з любов'ю і мирно жили не тільки з друзями, а й з ворогами своїми, – уточнює автор, – а не з Божими. А Божії суть вразі: жидове – повчає Феодозій.

Не слід вузько думати, що «вороги Божі» – це іншовірні. Доказ цьому знайдено в нашому ж літописі, в запису під 1113 роком. Але дано раніш слова підручника «Історії СРСР» вид. «Рад. школа» 1941, стор. 51: «В 1113 році зараз же після смерти князя Святополка Із'яславовича, в Києві вибухнуло сильне повстання» – говорить підручник для VIII класу середньої школи. – Міська біднота, доведена до відчаю утисками князівських слуг та експлуатацією з боку багатих лихварів, повстала і розгромила їх двори».

Цитований підручник фальсифікував факти, приписуючи заколот «міській бідноті» і замовчуючи те, хто ці «експлуататори, багаті

лихварі» серед киян. Звертаємося до літопису: «Совет сотворили кияне» (а не міська біднота) – пише літопис – «...Кияне же розграбиша двор Путятин тисяцького, идоша на жида і розграбиша їх». В переговорах з князем Володимиром Мономахом, які виникли одночасно з повстанням проти жидів, кияни нахвалялися «паки (ще раз) пойти і жида грабити».

Якщо література є дзеркалом суспільного життя, то й наведених уривків стародавнього літопису досить, щоб показати антисоціальну роль жидівства в суспільному житті України-Руси від самого початку її державного існування.

Джерело: Жида в Київському літописі. *Костопільські вісті*. 1942. Ч. 29 (53). 26 липня. С. 2.

Додаток 3

Бойова характеристика Вінер Єви Йосипівни

Боевая характеристика Винер Еви Иосиповны

Дана Винер Еве Есиповне рождения 1923 года, национальность еврейка, Ровенской области, Корецкий район, город Корец, в том, что она поступила в партизанский отряд Федоровского соединения 6.VI.-1943 года и была по 13.IV.-1944 года. Работала в партизанских отрядах в качестве санитарки, участвовала в боях с националистами и немцами, где проявляла себя храброй не считаясь даже жизнью, в свободное время готовила кушать и мыла белье партизанам не считаясь с временем и трудом, была дисциплинирована и политически выдержана, приказы командиров выполняла отлично.

Нач. штаба Арт-дивизиона

мл. сержант

Сидоренко

Верно *підпис* Заиченко

Джерело: Держархів Рівненської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 28. Характеристики на партизанів, надіслані райкомами партії в Рівненській області про їх роботу в партійних, радянських та інших організаціях, після звільнення області від німецьких загарбників, арк. 46.

Додаток К

Військова характеристика Авруха Айзека Виневича

Военная характеристика

На бойца-партизана п/о им. «Куйбышева» бригады западных районов соединения 1, п/о Ровенской обл.

Авруха Айзека Виневича

Т. Аврух А. В. 1907 г. по национальности еврей. Образование 7 классов, служащий, беспартийный, в партизанский отряд вступил 12 сентября 1942 г. и находился по 17 января 1944 г.

Дисциплинированный, исполнительный боец, добросовестно и честно относится к порученным ему заданиям. Приказания командиров выполнял безприкословно. Авторитетный, морально устойчив.

За время пребывания в отряде т. Авруха А. В. проделана следующая работа: 1) Участвовал во взрыве 6 вражеских эшалонов, в результате крушения поездов нанесен материальный ущерб противнику.

а) Разбито паровозов 8 шт.; б) Разбито вагонов с живой силой и разными военными грузами 34 шт.; в) Разбито площадок с танками и автомашинами 18 шт.

1. Убито при крушении немецких солдат и офицеров 400 чел.

2. Участвовал при взрыве 2 автомашин с гебитскомисаром.

а) убито гебитскомисара и 4 чел. семьи

3) Участвовал при взрыве полотна железной дороги 2 раза

а) убито немцев 3 чел.; б) козаков 2 чел.

4) Участвовал во взрыве жел. дорож. водокачку 1 шт.

5) Участвовал во взрыве молочарни 1 шт.

6) Участвовал во взрыве почты 1 шт.

7) Порвал п/т связи на жел. дороге на протяжении 1300 метр. За боевые дела дважды представлен к Правительственной Награде.

Комиссар Бригады Западных районов, с соединения 1 п/о Ровенской области

Капитан *підпис*

Кратюк

Личную подпись т. Кратюка удостоверяю

Управляющий Ровенской Облконт. «Заготжилсырья» Рогань

4 мая 1944 г.

Джерело: Держархів Рівненської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 28. Характеристики на партизанів, надіслані райкомами партії в Рівненській області про їх роботу в партійних, радянських та інших організаціях, після звільнення області від німецьких загарбників, арк. 2-2 зв.

Додаток Л

Протокол допиту (витяги) домоуправителя м. Рівне

Протокол допроса

1945 года ноября месяца 13 дня

Я, следователь, оперчекотдела Управления Т. Флоня

гв. л-т Рязанов сего числа допросил арестованного Кржеменовского Сигизмунда Францескевича 1898 года рождения, уроженца м. Домбровица Домбровицкого р-н Ровенской области, житель города Ровно, из служащих, служащий, образование 7 классов по национальности поляк гр-г СССР, б/п, до ареста работал в Ровенском жилищном управлении домоуправляющим

Вопрос: Чем занимались Вы проживая на оккупированной территории?

Ответ: Как только город Ровно был оккупирован немецко-фашистскими войсками я первое время приблизительно с месяц нигде не работал, а потом был вызван в Ровенскую Гор. Управу и назначен Домоуправляющим я состоял до прихода частей Красной Армии.

Вопрос: Расскажите о своей практической деятельности, во время вашей службы у немецко-фашистских властей домоуправляющим?

Ответ: Состоя на службе у немецко-фашистских властей на должности домоуправляющего я выполнял все распоряжения и указания немецких властей: как то следил за чистотой вверенного мне участка, производил перепись населения, кроме того по распоряжению бургомистра города Ровно я производил изъятия у Советский граждан ковров и валенок много на моем учасе было отобрано у Советских граждан 7 или 8 ковров или 5 или 6 пар валенок и все изътое было сдано в Гор. Управу.

В октябре месяце мною был получен приказ произвести перепись населения с указанием национальностей: евреев, поляков и украинцев.

Приказ я получил перед массовым расстрелом еврейского населения. Производя перепись населения мною в списки были включены жители еврейской национальности количеством до тридцати фамилий т. есть проживающие на моем участке. После переписи все списки я сдал фашистскому ставленнику начальнику Жилищного отдела Ковальчуку.

Массовый расстрел жителей еврейской национальности происходил 6 или 7 ноября 1941 года.

Когда произошел массовый расстрел еврейской национальности в городе Ровно, после этого на моем участке осталось проживать жильцов еврейской национальности всего только три семьи, а остальные семьи куда девались мне не известно. Кроме того, в июне или июле 1942 года я снова получил приказ с горуправы составить списки на жителей еврейской национальности нигде не работающих, я лично сам включил в список женщину по национальности еврейку и передал также фашистскому ставленнику Ковальчуку, эта женщина была немецкими карательными органами арестована в 1943 году. Об ее аресте мне известно от населения, а судьбу ее в дальнейшем я не знаю.

На ряду с этим я сообщал Ковальчуку и в адресное бюро о проживающих, на моем участке, граждан без прописки. Мною было в письменной форме сообщено о Фрайберге, (фамилию точно не помню), что он проживает на моем участке без прописки, немецкие власти подвергли его штрафу.

Протокол записан верно и мне прочитан.

Підпис

***

Протокол допроса

1945 года ноября месяца 14 дня

Я, следователь, оперчекотдела Управления Т. Флоня
гв. л-т Рязанов сего числа допросил арестованного
Кржеменовского Сигизмунда Францескевича

Вопрос: На предыдущем допросе вы не все рассказали следователю о своей практической деятельности за время службы в горуправе домоуправляющим?

Ответ: На предыдущем допросе я не рассказал, что я состоял на службе в горуправе Домоуправляющим первого участка, составлял списки на Советскую молодежь для отправки на каторгу в Германию. Мною были включены в списки точно не помню 16 или 18 человек молодежи, списки я передал через Ковальчука в адресное бюро. Молодежь переписанная мною для отправки в Германию, узнав о том, что хотят отправить в Германию, часть из них устроилась на работу в гор. Ровно, часть скрылась, а три или 2 были отправлены на каторжные работы в Германию. Списки на молодежь я составлял на основании приказа Гор. Управы по присланной ей формы.

Вопрос: Кем являлся Бугайчик и какие у Вас с ним были взаимоотношения?

Ответ: Бугайчик был чиновник служил при хозяйственном отделе гебитскомисариате, он был прикреплен к еврейском гетто. После второго массового расстрела еврейского населения в городе Ровно Бугайченко занимался ограблением квартир расстрелянных граждан. Я с ним познакомился в период моего назначения на участок гетто по переселению жильцов в дома расстрелянных граждан, связи у меня с Бугайчиком были чисто служебного характера по вселению в дома жильцов, т.е. я имея разрешения от Украинской Гор. Управы на вселения в дома жильцов, а он контролировал правильность их размещения и проверял документы на основании чего переселяю того или иного гражданина, других каких либо связей я с ним не имел.

Вопрос: Вы принимали участие в ограблении советских граждан?

Ответ: Я никакого участия не принимал в ограблении Советских граждан, но были случаи, когда после массового расстрела жителей еврейской национальности, с их квартир немецкие власти забирали и увозили все имущество принадлежащее расстреляным гражданам. Когда производилось изъятие имущества, то были случаи что я присутствовал когда выносили вещи из квартир и грузили на подводы, однако я никакого участия в этом не принимал. Я там присутствовал как домуправляющий следящий за порядком и чистотой.

Вопрос: Вы говорите не правду, следствие располагает данными, что Вы совместно с Бугайчиком ограбляли Советских граждан.

Ответ: Нет, я следствию говорю правду, я никогда не принимал ни какого участия в ограблении Советских граждан. Мое участие было лишь такого характера, как я рассказал выше, что я присутствовал при ограблении немцами квартир как домуправляющий следящий за порядком и чистотой.

Вопрос: Зачитываю Вам показания свидетеля Красутского Казимира Иосифовича подтверждаете Вы их.

Ответ: Показания свидетеля Красутского К. И. о том, что я совместно с Бугайчиком ограблял советских граждан я это отрицаю я с Бугайчиком никогда ни кого не грабил, а так же сам ни где никакого участия в ограблении Советских граждан не принимал.

Протокол записан верно и мне прочитан вслух всем и расписывают.

Підпис

***

Утверждаю
14 ноября 1945 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о предъявлении обвинения)

Город Шахты 1945 года
Ноябрь месяц 14 дня

Я, следователь оперчекотдела Управления П. Флоня НКВД СССР гвардии лейтенант Рязанов рассмотрев следственной материал по делу № ____ и приняв во внимание что Кржеменовского Сигизмунда Францескевича достаточно изоблачается в том, что проживая на территории временно оккупированной немецко-фашистскими войсками в городе Ровно поступил на службу к немецким властям на должность домоуправляющего участка № 1 города Ровно. Являясь домоуправляющим участка № 1 Кржеменовский занимался предательской деятельностью – составлял списки на Советских граждан еврейской национальности проживающих на его участке, им было включено в списки 30 семей еврейской национальности и передано фашистскому ставленнику начальнику жилгоротдела Ковальчику, после чего немцами был произведен массовый расстрел евреев и на участке Кржеменовского после расстрела осталось только три семьи еврейской национальности.

В 1942 году Кржеменовский сообщил Ковальчуку, что на его участке проживает гражданка еврейской национальности, после этого гражданка была арестована немцами и судьба ее не известна. Кроме того, Кржеменовский принимал участие в ограблении квартир Советских граждан расстрелянных немцами.

ПОСТАНОВИЛ

Руководствуясь ст. ст. 128 и 129 УПК РСФСР, привлечь Кржеменовского Сигизмунда Францевича в качестве обвиняемого по ст. ст. 54-1«а» Ук ФСФСР Ук, о чем об'явить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления, в порядке ст. 146 РСФСР, направить прокурору

Следователь гв. л-т *підпис*
«Согласен» нач. *підпис* отделения

Настоящее обвинение мне об'явлено «14» января 1945 года
Подпись обвиняемого. *Підпис*

***

Протокол допроса
обвиняемого Кржеменовского Сигизмунда Францескевича
14 ноября 1945 года

Вопрос: Признаете себя виновным в представленном вам обвинении по ст. 54-1 «а» Ук УССР?

Ответ: В предъявленном мне обвинении по ст. 54-1 «а» Ук УССР признаю себя виновным в том, что проживая на территории временно оккупированной немецко-фашистскими войсками в городе Ровно поступил на службу к немецким властям на должность домоуправляющего участка № 1 города Ровно. Являясь домоуправляющим я занимался предательской деятельностью – составлял списки на Советских граждан еврейской национальности проживавших на вверенном мне участке. Мною было включено тридцать семей еврейской национальности в списки и передано фашистскому ставленнику – начальнику жилгоротделом Ковальчику, после чего немцами был произведен массовый расстрел граждан еврейской национальности и на моем участке после расстрела осталось только три семьи еврейской национальности.

Также признаю себя виновным в том, что мною в 1942 году, в июле месяце было сообщено Ковальчику, что у меня на участке проживает гражданка еврейской национальности, после этого гражданка немцами была арестована и судьба ее для меня не известна.

В остальной части предъявленного мне обвинения виновным себя не признаю, не признаю себя виновным в том, что я принимал участие в ограблении квартир Советских граждан расстрелянных немцами. Я никогда и ни где ни какого участия не принимал в ограблении квартир Советских граждан. Квартиры расстрелянных Советских граждан ограбляли сами немцы моего участия совершенно не было.

Протокол записан верно и мне почитан.

Підпис

Джерело: Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2085. Кримінальна слідча справа на Кржеменовського Сигізмунда Францискевича, арк. 23–26.

**Розгляд справи про обґрунтованість вироку засудженого
до смертної кари 12 лютого 1945 р. поліцейського
м. Володимирець, керівника в'язниці м. Сарни**

Управління Служби Безпеки України
По Рівненській області

21 січня 1994 року

№ 12/17109

Прокурору Рівненської області

Держрадник юстиції 3 кл.

(Прізвище, ініціали)

м. Рівне

Направляємо на розгляд арх. кримінальну справу № 17109

(Прізвище, ініціали), 1989 р.н

Уродженця с. Уляна Волинської
області,

українця, із селян, гр. СРСР,
проживає в м. Володимирець
Рівненської області

засудженого 20 жовтня 1944 року Військовим трибуналом військ
НКВС Рівненської області по ст. ст. 54- 1а КК УРСР до вищої міри
покаранням – розстрілу.

Рішення по справі не мінялося.

Вироком суду (прізвище, ініціали) визнаний винним в тому, що за
німецької окупації він створив збройну банду, яка займалася вбивств
ом та пограбуванням радянських громадян м. Володимирець. Бан
дою було вбито 3 чоловіка та поранено 3 чоловіка. Потім в 1941 р. він
добровільно вступив в німецько-українську поліцію на посаду полі
цейського. Як поліцейський чинив на громадян насильницькі дії і
займався їх пограбуванням.

За час перебування в поліції він призначався німцями началь
ником в'язниці м. Сарни, займався зрадницькою діяльністю, затри
мував громадян єврейської національності, грабував їх. 12 серпня
1943 р. (прізвище, ініціали) видав німцям 23 громадяни єврейської
національності, які німцями розстріляні. В серпні 1943 р. поставлений

працювати старостою м. Володимирця, займався пограбуванням польського населення, які втікали від насильницьких дій українських націоналістів.

На допиті попереднього слідства (*прізвище, ініціали*) 14 травня 1944 року показав: «... коли відступали Радянські війська і ще не прийшли німці я вступив в збройну організацію, отримав гвинтівку. Коли прийшли німці, я поступив працювати поліцейським у поліції м. Володимирця. У листопаді 1941 р. був призначений начальником в'язниці м. Сарни... В серпні 1943 року я був призначений німецькою старостою м. Володимирця» /ст. 12 та на зв./.

Свідок (*прізвище, ініціали*) на допиті 6 травня 1944 року показав, що (*прізвище, ініціали*) за часів німецької окупації спочатку створив збройну банду, яка займалася вбивством громадян єврейської національності та пограбуванням їхнього майна. Він першим вступив в німецьку поліцію.

Свідок показав: «... Я був свідком, коли (*прізвище, ініціали*) видав німцям громадян єврейської національності, які зразу ж були розстріляні. (*Прізвище, ініціали*) останнім часом працював головою м. Володимирця, займався пограбуванням майна польських громадян» /ст. 11 та на зв./.

Ці покази (*прізвище, ініціали*) підтвердив на допиті 14 травня 1944 року. Свідок (*прізвище, ініціали*), який перелічив громадян, який вбив (*прізвище, ініціали*) /ст. 12 та на зв./ Н. Ш /ст. 13/.

На судовому засіданні свідки (всього 4 – *прізвище, ініціали*) підтвердили відомі їх злочини, які скоїв (*прізвище, ініціали*), як поліцейський /ст. 25-27/.

На підставі викладеного вважаємо, що (*прізвище, ініціали*) засуджений обґрунтовано і реабілітації не підлягає.

Довідка: заарештований 8 червня 1944 року. Судовий вирок виконано 12 лютого 1945 року.

Джерело: Архів Управління СБ України в Рівненській обл., ф. 4, спр. 17109. Архівна кримінальна справа, арк. 36-37.

**Постанова Рівненського обласного суду від 12 січня 1944 р.
про обґрунтування засудження до смертної кари 20 жовтня 1944 р.
поліцейського Володимирецького району та визнання таким,
що не підлягає реабілітації**

Постановление

Президиума Ровенского обласного суда

от 12 января 1944 года

Президиум в составе

Председательствующего – (прізвище, ініціали)

Председательствующих – (прізвище, ініціали)

(прізвище, ініціали)

С участием прокурора – (прізвище, ініціали)

Рассмотрел заключение прокуратуры Ровенской области по
уголовному делу по обвинении А. по ст. 54 – I «а» ЦК УССР.

Приговором военного трибунала войска НКВД Ровенской
области от 20 октября 1944 года.

(Прізвище, ініціали) – 1912 года

рождения, урож. г. Колки

Владимирецкого р-на, Ровенской

области, украинец

не судим.

Осужден ст. 54 – I «а» ЦК УССР – ВМН – к расстрелу.

В заключении ставится вопрос о признании (прізвище, ініціали)
обоснованно осужденным и не подлежащим реабилитации.

Заслушав (...), прокурора, полагающего, что он был осужден
обосновано, изучив материалы дела, президиум считает, что с
заключением следует согласиться.

(Прізвище, ініціали) осужден за то, что в период немецкой
оккупации в июле 1942 г. поступил в немецкую полицию. В августе
1942 г. принимал участие в аресте и расстреле еврейского населения.
Стоял на посту при следовании евреев на расстрел с задачей
расстреливать их в случае побега. В августе 1943 года вступил в УПА,
обучался военному делу, был ранен в бою с частями Красной Армии,
после чего находился на нелегальном положении.

(Прізвище, ініціали) свою вину признал и показал, что в 1942 г.
поступил в украинскую полицию, когда евреев вели на расстрел, то

стоял на посту на шоссе, чтобы задерживать бежавших евреев. В конце 1943 г. вступил в УПА, участвовал в бою с частями Красной Армии, где был ранен.

Свидетель (*прізвище, ініціали*) показал, что (*прізвище, ініціали*) с другими полицейскими убили одного еврея, эти показания (*прізвище, ініціали*) подтвердил.

Свидетель (*прізвище, ініціали*) показал, что (*прізвище, ініціали*) при немцах был полицейским. 29 августа 1942 г. (*прізвище, ініціали*) вез в больницу сына. Подъехав к (*прізвище, ініціали*), который стоял на дворе с винтовкой, возле него лежало 12-13 трупов убитых евреев, (*прізвище, ініціали*) не пропустил, а вернул обратно.

Материалами дела доказано, что (*прізвище, ініціали*) во время немецкой оккупации работал полицейским, принимал участие в насильственных действиях.

Руководствуясь ст. 7 З. У от 17 апреля 1991 г: «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине», президиум

ПОСТАНОВИЛ

Признать (*прізвище, ініціали*) обосновано осужденным и не подлежащим реабилитации

Председатель в призид.

(*Прізвище, ініціали*)

Джерело: Архів Управління СБ України в Рівненській обл., ф. 4, спр. 15457. Архівна кримінальна справа, арк. 45.

Додаток П

**Протокол допиту (витяги) Х. Сигала
(він же Сиголенко К. Н., Ковальський К. Н.)**

Протокол допроса

1952 года, февраля 19 дня, гор. Ровно

Я, замначальника следственного отдела УМ ГБ Ровенской области – майор Дюкарев и мл. следователь следотдела УМ ГБ Ровенской области лейтенант Селецкий допросили обвиняемого:

Сыгал Хаим Исаакович, он же

Сыголенко Кирил Николаевич, он же

Ковальский Карл Исаакович

Допрос начат в 23.45.

... В августе 1942 года лично я вместе с подчиненными мне полицейскими конвоировал граждан еврейской национальности на станцию Дубровица для отправки в гор. Сарны на расстрел. Всего как помню было отправлено около трех тысяч советских граждан.

Кроме того, вместе с жандармами и полицейскими я принимал участие в расстреле задержанных евреев.

Лично я принимал участие в расстреле двух партий евреев общей численности от 35 до 40 человек, а не 70-ти человек, потому что после меня над этими ямами снова производились расстрелы евреев, поэтому при вскрытии оказалось 70 трупов.

Расстреливали евреев жандармы, а полицейские подводили евреев к яме, т.е. месту расстрела.

Лично я передал жандармерии детей для расстрела, а полицейские по указанию жандармов стреляли в ямы, чтобы добывать находившихся евреев и живых граждан.

Вместе с тем подчиненная мне полиция производила аресты советских граждан, всего, как я помню было арестовано пять или шесть человек, полицейские посылались задерживать и отправлять советских граждан, главным образом из числа молодых на каторжные работы в Германию, я помню что было собрано около 18 человек, а отправлено всего лишь 9 человек, а остальные разбежались...

... Вместе с шефом жандармерии конечно я участвовал в доносах советских граждан, а сколько раз сейчас не помню, не знаю я

сколько было собрано полицейскими продуктов с населения и изъято скота для немецкой армии...

... Как сотрудник жандармерии я часто по разным вопросам ходил в «СД», где два раза присутствовал при допросах сотрудниками «СД» арестованных граждан, это были женщины, одна украинка, другая еврейка и оба раза в моем присутствии сотрудники СД избивали этих граждан.

Джерело: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67436. Архівна кримінальна справа на Сигала, він же Сиголєнко К. Н., він же Ковальський К. Н.: у 4 т. Т. 2., арк. 231–241.

Додаток Р

Праведники народів світу Рівненської області

№ п/п	Прізвище та ім'я Праведника	Місце проживання під час Голокосту (за поділом 1939 р.)	Місце проживання під час Голокосту (за сучасним поділом)	Місце порятунку (за поділом 1939 р.)	Місце порятунку (за сучасним поділом)	Національність	Віросповідання	Соціальний статус	Доля врятованих	Доля рятівника	Справа Яд Вашем	Рік народження	Рік присудження
1	Минюк Афанасій	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, м. Березне	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, м. Березне	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, м. Березне	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, м. Березне			селянин	вижили	вижив	М.31.2/12909	1909	2014
2	Минюк Валентина	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, м. Березне	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, м. Березне	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, м. Березне	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, м. Березне			селянин	вижили	вижив	М.31.2/12909	1912	2014
3	Рудіон Анастасія	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Моквин	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, с. Моквин	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Моквин	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, с. Моквин			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10752	1899	2006
4	Рудіон Давид	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Моквин	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, с. Моквин	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Моквин	Україна, Рівненська обл., Березнівський р-н, с. Моквин			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10752	1903	2006
5	Кречік Ганна	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля		баптист		вижили	вижив	М.31.2/10508	1876	2005
6	Кречік Марта	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля		баптист		вижили	вижив	М.31.2/10508	1924	2005

7	Кречік Петро	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 10508	1921	2005
8	Кречік Прокіп	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Більська Воля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Більська Воля		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 10508	1878	2005
9	Лящук Ганна	Польща, Поліське воєводство, Пінський повіт, с. Великі Телковичі	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Великі Телковичі	Польща, Поліське воєводство, Пінський повіт, с. Великі Телковичі	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Великі Телковичі			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 8605	1919	1999
10	Репетуша (Бліщик) Парасковія	Польща, Поліське воєводство, Пінський повіт, с. Великі Телковичі	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Великі Телковичі	Польща, Поліське воєводство, Пінський повіт, с. Великі Телковичі	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Великі Телковичі				вижили	вижив	M.31.2/ 8605	1930	1999
11	Чугай Євдокія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Воронки	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Воронки	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Воронки	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Воронки		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 9642	1896	2002
12	Чугай Федір	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Воронки	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Воронки	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Воронки	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Воронки		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 9642	1887	2002
13	Логацька Дар'я	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довговоля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Довговоля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довговоля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Довговоля		баптист		знищені	вижив	M.31.2/ 4638		1990
14	Логацька Оксана	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довговоля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Довговоля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довговоля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Довговоля		баптист		знищені	вижив	M.31.2/ 4638		1990
15	Логацький Мефодій	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довговоля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Довговоля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довговоля	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Довговоля		баптист		знищені	знищений	M.31.2/ 4638		1990
16	Конюх Андрій	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 6498	1925	1995

17	Конюх Олександр	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/6498	1923	1995
18	Конюх Пилип	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/6498	1907	1995
19	Конюх Текля	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мульчиці	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Мульчиці		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/6498		1995
20	Дімітрук Герасим	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Рафалівка	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Рафалівка	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Рафалівка	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Рафалівка		баптист		Вижили	вижив	М.31.2/1279		2014
21	Карашук Уляна	Польща, Волинське воєводство, Рафалівський повіт, с. Рудка	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Рудка	Польща, Волинське воєводство, Рафалівський повіт, с. Рудка	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Рудка				Вижили	вижив	М.31.2/10751	1905	2006
22	Карашук Федосей	Польща, Волинське воєводство, Рафалівський повіт, с. Рудка	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Рудка	Польща, Волинське воєводство, Рафалівський повіт, с. Рудка	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Рудка			лісівник	Вижили	вижив	М.31.2/10751	1905	2006
23	Гузовата Лігера	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист		вижили	вижив	М.31.2/6020		1994
24	Гузоватий Прокіп	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист		вижили	вижив	М.31.2/6020		1994
25	Кравчук Григорій	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист		вижили	вижив	М.31.2/6020		1994
26	Кравчук Стефанія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист		вижили	вижив	М.31.2/6020		1994

27	Мельник Анастасія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 8925	1928	2000
28	Мельник Андрій	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 8925	1878	2000
29	Мельник Ганна	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 8925	1882	2000
30	Снезко Ольга	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 6020		1994
31	Снезко Сава	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Сопачів	Україна, Рівненська обл., Володимирецький р-н, с. Сопачів		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 6020		1994
32	Каленчук Васса	Польща, Волинське воєводство, Гоцанський повіт, с. Вітків	Україна, Рівненська обл., Гоцанський повіт, с. Вітків	Польща, Волинське воєводство, Гоцанський повіт, с. Вітків	Україна, Рівненська обл., Гоцанський повіт, с. Вітків				вижили	вижив	M.31.2/ 346		1992
33	Каленчук Федір	Польща, Волинське воєводство, Гоцанський повіт, с. Вітків	Україна, Рівненська обл., Гоцанський повіт, с. Вітків	Польща, Волинське воєводство, Гоцанський повіт, с. Вітків	Україна, Рівненська обл., Гоцанський повіт, с. Вітків				вижили	вижив	M.31.2/ 346		1992
34	Зазуля Миколай	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Липки	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Липки	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Липки	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Липки		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 6588		1995
35	Зазуля Никифор	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Липки	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Липки	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Липки	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Липки		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 6588	1891	1995
36	Зазуля Степан	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Липки	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Липки	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Липки	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Липки		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 6588	1926	1995
37	Бічківська (Озарчук) Марія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 4952		1991

38	Корнієнко (Озарчук) Надія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 4952		1991
39	Озарчук Антон	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 4952		1991
40	Озарчук Пелагея	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 4952		1991
41	Чернушок (Озарчук) Марта	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Тучин	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, с. Тучин		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 4952		1991
42	Сірочук Охрим	Польща, Волинське воєводство, Гоцанський повіт, м. Гоща	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, смт. Гоща	Польща, Волинське воєводство, Гоцанський повіт, м. Гоща	Україна, Рівненська обл., Гоцанський р-н, смт. Гоща			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 620		1969
43	Буковська Ганна	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 5987		1994
44	Буковський Іван	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 5987		1994
45	Гановська (Буковська) Любов	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 5987		1994
46	Шимченко (Буковська) Надія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Хрінники	Україна, Рівненська обл., Демидівський р-н, с. Хрінники		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 5987		1994
47	Мельничук Єлизавета	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Варковичі	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Варковичі	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Варковичі	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Варкович			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 4124	1912	1989

48	Мельничук Михайло	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Варковичі	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Варковичі	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Варковичі	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Варковичі			селянин	вижили	вижив	М.31.2/4124	1905	1989
49	Грогуль Варвара	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці		православний	дружина священника	вижили	вижив	М.31.2/5567		1993
50	Грогуль Гнат	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці		православний	священник	вижили	вижив	М.31.2/5567		1993
51	Грогуль Євгенія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці		православний		вижили	вижив	М.31.2/5567		1993
52	Грогуль Степан	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Загорце Вельке	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Великі Загірці		православний		вижили	вижив	М.31.2/5567		1993
53	Нічипорук Афанасія	Польща, Волинське воєводство, Луцький повіт, с. Бабіє	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Квітневе	Польща, Волинське воєводство, Луцький повіт, с. Бабіє	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Квітневе				вижили	вижив	М.31.2/4692		1990
54	Нічипорук Павло	Польща, Волинське воєводство, Луцький повіт, с. Бабіє	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Квітневе	Польща, Волинське воєводство, Луцький повіт, с. Бабіє	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Квітневе				вижили	вижив	М.31.2/4692		1990
55	Пастух Глікерія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Кривуха	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Кривуха	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Кривуха	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Кривуха	українець	православний	селянин	вижили	вижив	М.31.2/11886	1901	2010
56	Пастух Павло	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Кривуха	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Кривуха	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Кривуха	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Кривуха	українець	православний	селянин	вижили	вижив	М.31.2/11886	1898	2010
57	Зборовська (Михащук) Капітоліна	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мільча	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мільча			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10394	1912	2004

58	Михашук Андрій	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мильча	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мильча			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10394	1900	2004
59	Михашук Василь	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мильча	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мильча			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10394	1898	2004
60	Михашук Тетяна	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мильча	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Мала Мільча	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Мильча			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10394	1908	2004
61	Стріпчук Василь	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Озеряни	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Озеряни	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Озеряни	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Озеряни		православний	залізничник	вижили	вижив	М.31.2/12355		2012
62	Стріпчук Федора	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Озеряни	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Озеряни	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Озеряни	Україна, Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Озеряни		православний	залізничник	вижили	вижив	М.31.2/12355		2012
63	Ракович Олександр	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, м. Домбровиця	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, м. Домбровиця	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, м. Домбровиця	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, м. Домбровиця			селянин	вижили	вижив	М.31.2/5576	1908	1993
64	Ракович Уляна	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, м. Домбровиця	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, м. Домбровиця	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, м. Домбровиця	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, м. Домбровиця			селянин	вижили	вижив	М.31.2/5576		1993
65	Міркевич (Тверда) Павлина	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/10750	1923	2006
66	Тверда Катерина	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/10750		2006
67	Тверда Марія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/10750	1920	2006

68	Твердий Климентій	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Великі Озера	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Великі Озера		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 10750	1894	2006
69	Вашищин Денис	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Селець	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Селець	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Селець	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Селець				вижили	вижив	M.31.2/ 7508	1890	1997
70	Вашищина Зінаїда	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Селець	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Селець	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Селець	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Селець				вижили	вижив	M.31.2/ 7508	1890	1997
71	Ожилевська (Вашищин) Єва	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Селець	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Селець	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Селець	Україна, Рівненська обл., Дубровицький р-н, с. Селець				вижили	вижив	M.31.2/ 7508	1924	1997
72	Блищик (Калюта) Марія	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 6498	1926	1995
73	Калюта Ганна	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 6498	1902	1995
74	Калюта Конон	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок		баптист	пропо- відник	вижили	вижив	M.31.2/ 6498	1900	1995
75	Чугай (Калюта) Ганна	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок	Польща, Поліське воєводство, Пінсь- кий повіт, с. Млинок	Україна, Рівненська обл., Заріченський р-н, с. Млинок		баптист		вижили	вижив	M.31.2/ 6498	1925	1995
76	Цицюра Ганна	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Підгірці	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський повіт, с. Пятигори	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Підгірці	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський повіт, с. Пятигори				вижили	вижив	M.31.2/ 8830	1908	2000
77	Цицюра Григорій	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Підгірці	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський повіт, с. Пятигори	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Підгірці	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський повіт, с. Пятигори		євангеліст	пропо- відник	вижили	вижив	M.31.2/ 8830	1908	2000

78	Ковальчук Леонід	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Кути Залісні	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Залісся	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Кути Залісні; Кременецький повіт, с. Одерадівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Залісся; Тернопільська обл., Шумський р-н, с. Одерадівка				вижили	вижив	М.31.2/ 7375		1996
79	Ковальчук Марія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Кути Залісні	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Залісся	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Кути Залісні; Кременецький повіт, с. Одерадівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Залісся; Тернопільська обл., Шумський р-н, с. Одерадівка				вижили	вижив	М.31.2/ 7375		1996
80	Кравчук Дмитро	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка		християнин	робітник	вижили	вижив	М.31.2/ 10484	1921	2005
81	Кравчук Лікерія	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка		християнин	селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 10484	1890	2005
82	Кравчук Надія	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка		християнин	селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 10484	1922	2005
83	Кравчук Опанас	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Степанівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, с. Степанівка		християнин	селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 10484	1884	2005
84	Мосейчук (Слободюк) Марія	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Мізоч	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, смт. Мізоч	Польща, Волинське воєводство, Здол- бунівський повіт, м. Мізоч; Вінницька обл., Барський р-н, с. Верхівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівсь- кий р-н, смт. Мізоч; Вінницька обл., Барський р-н, с. Верхівка				вижили	вижив	М.31.2/ 5445		1992
85	Слободюк Сидір	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Мізоч	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, смт. Мізоч	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Мізоч; Вінницька обл., Барський р-н, с. Верхівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, смт. Мізоч; Вінницька обл., Барський р-н, с. Верхівка			селянин	вижили	знищений	М.31.2/ 5445		1992

86	Слободюк Юстина	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Мізоч	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, смт. Мізоч	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Мізоч; Вінницька обл., Барський р-н, с. Верхівка	Україна, Рівненська обл., Здолбунівський р-н, смт. Мізоч; Вінницька обл., Барський р-н, с. Верхівка			селянин	вижили	вижив	М.31.2/5445		1992
87	Рібачок Варвара	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Невирків	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Невирків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Невирків	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Невирків				вижили	вижив / помер природньою смертю	М.31.2/6068		1994
88	Рібачок Віра	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Невирків	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Невирків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Невирків	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Невирків				вижили	вижив	М.31.2/6068	1917	1994
89	Рібачок Оксана	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Невирків	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Невирків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Невирків	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Невирків				вижили	вижив / помер природньою смертю	М.31.2/6068		1994
90	Пашковська Антоніна	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Франкопіль	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Франкопіль	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Франкопіль	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Франкопіль		адвентист Сьомого дня		вижили	вижив	М.31.2/8270	1891	1998
91	Пашковський Іван	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Франкопіль	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Франкопіль	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Франкопіль	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Франкопіль		адвентист Сьомого дня		вижили	вижив	М.31.2/8270	1924	1998
92	Пашковський Кирило	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Франкопіль	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Франкопіль	Польща, Волинське воєводство, Костопільський повіт, с. Франкопіль	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Франкопіль		адвентист Сьомого дня		вижили	вижив	М.31.2/8270	1889	1998
93	Черьомуха Анастасія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Харалуг	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Харалуг	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Харалуг	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Харалуг		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/4715	1911	1990
94	Черьомуха Андрій	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Харалуг	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Харалуг	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Харалуг	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Харалуг		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/4715	1901	1990

95	Черьомуха Валентин	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Харалуг	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Харалуг	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Харалуг	Україна, Рівненська обл., Корецький р-н, с. Харалуг		баптист	селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 4715	1930	1990
96	Колмакова (Домбров- ська) Тетяна	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно			коміжник	вижили	вижив	M.31.2/ 10347	1924	2004
97	Кухаревич Федір	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Кременецький повіт, с. Юридика	Україна, Тернопільська обл., Кременець- кий р-н, м. Почаїв				вижили	вижив	M.31.2/ 7311		1997
98	Рибачук Марія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно				вижили	вижив	M.31.2/ 3265		1985
99	Рибачук Тимофій	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно			кралець	вижили	вижив	M.31.2/ 3265		1985
100	Романюк Іван	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Страклів	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Страклів	Україна, Рівненська обл., м. Дубно				вижили	загинув (не через спробу порятунку)	M.31.2/ 9101		2000
101	Романюк Олександр	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Страклів	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Страклів	Україна, Рівненська обл., м. Дубно				вижили	вижив	M.31.2/ 9101		2000
102	Шидловська Катерина	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно				вижили	вижив	M.31.2/ 8296		1998
103	Яцук Михайло	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно	Україна, Рівненська обл., м. Дубно				вижили	вижив	M.31.2/ 440		1968
104	Домбровська Олена	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно; Краківське воєвод- ство, м. Краків	Україна, Рівненська обл., м. Дубно; Польща, Мало- польське воєвод- ство, м. Краків	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Дубно; Краківське воєвод- ство, м. Краків	Україна, Рівненська обл., м. Дубно; Польща, Мало- польське воєвод- ство, м. Краків				вижили	вижив	M.31.2/ 10347		2004

105	Борчаковська Євдокія	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог				вижили	вижив	M.31.2/ 7149		1996
106	Борчаковський Михайло	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог				вижили	вижив	M.31.2/ 7149		1996
107	Зигадло Горпина	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 12679		2013
108	Зигадло Федір	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 12679		2013
109	Рудик (Борчаковська) Клавдія	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, м. Острог	Україна, Рівненська обл., м. Острог				вижили	вижив	M.31.2/ 7149		1998
110	Архитюк Ольга	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове				вижили	вижив	M.31.2/ 9543		2001
111	Архитюк Федір	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове				вижили	вижив	M.31.2/ 9543		2001
112	Бабіч Марія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне				вижили	вижив	M.31.2/ 314		1963
113	Грібанова (Кулаковська) Віра	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне				вижили	вижив	M.31.2/ 7224		1996
114	Демчинська Ганна	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне				вижили	вижив	M.31.2/ 10794	1931	2004
115	Зданевич Олександра	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне				вижили	вижив	M.31.2/ 9543		2001

116	Кулаковська Антоніна	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне			підпільник	вижили	загинув (не через спробу порятунку)	М.31.2/ 7224		1996
117	Лаптева (Мозілова) Ганна	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне				вижили	вижив	М.31.2/ 9468	1923	2001
118	Лісовська Лідія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне			підпільник	вижили	загинув (не через спробу порятунку)	М.31.2/ 10794	1910	2006
119	Мозілова Наталя	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне			вчитель	вижили	вижив	М.31.2/ 9468		2001
120	Сотнікова (Архитюк) Галина	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне				вижили	вижив	М.31.2/ 9543		2003
121	Сухенко Яків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	УРСР, Кіровоградська обл., Піщанобродський р-н, ст. Помічна	Україна, Кіровоградська обл., Добровелич- ківський р-н, м. Помічна				вижили	знищений	М.31.2/ 2540		1983
122	Шевченко Іван	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, м. Рівне	Україна, Рівненська обл., м. Рівне	УРСР, Кіровоградська обл., Добровелич- ківський р-н, м. Помічна	Україна, Кіровоградська обл., Добровелич- ківський р-н, м. Помічна			водій	знищені	знищений	М.31.2/ 4884		1991
123	Павловський Гнат	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Дорогостаї	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Малі Дорогостаї	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Дорогостаї	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Малі Дорогостаї		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 86		1978
124	Павловський Петро	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Дорогостаї	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Малі Дорогостаї	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Дорогостаї	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Малі Дорогостаї		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 86	1899	1978
125	Шидловська Любов	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Дорогостаї	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Малі Дорогостаї	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Дорогостаї	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Малі Дорогостаї				вижили	вижив	М.31.2/ 8296		1998

126	Войцеховська (Шидловська) Олена	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Маслянка	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Маслянка	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Маслянка	Україна, Рівненська обл., Млинівський р-н, с. Маслянка				вижили	вижив	M.31.2/ 8296		1998
127	Петрушка (Сірик) Катерина	Польща, Волинське воєводство, Острозький повіт, с. Верхів	Україна, Рівненська обл., Острозький повіт, с. Верхів	Польща, Волинське воєводство, Острозький повіт, с. Верхів	Україна, Рівненська обл., Острозький повіт, с. Верхів			селянин	вижили	знищений	M.31.2/ 8946		2000
128	Сірик Валентин	Польща, Волинське воєводство, Острозький повіт, с. Верхів	Україна, Рівненська обл., Острозький повіт, с. Верхів	Польща, Волинське воєводство, Острозький повіт, с. Верхів	Україна, Рівненська обл., Острозький повіт, с. Верхів			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 8946		2000
129	Сірик Стратон	Польща, Волинське воєводство, Острозький повіт, с. Верхів	Україна, Рівненська обл., Острозький повіт, с. Верхів	Польща, Волинське воєводство, Острозький повіт, с. Верхів	Україна, Рівненська обл., Острозький повіт, с. Верхів			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 8946		2000
130	Козел Євдокія	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин				вижили	вижив	M.31.2/ 7487		1997
131	Кондратюк Лук'ян	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин		євангеліст		вижили	вижив	M.31.2/ 7487		1997
132	Кондратюк Федір	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин		євангеліст		вижили	вижив	M.31.2/ 7487	1926	1997
133	Кондратюк Федора	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин		євангеліст		вижили	вижив	M.31.2/ 7487		1997
134	Макаревич Кузьма	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин		євангеліст		вижили	вижив	M.31.2/ 7487		1997
135	Макаревич Марія	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин		євангеліст		вижили	вижив	M.31.2/ 7487		1997

136	Макаревич Степан	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин		євангеліст		вижили	вижив	M.31.2/ 7487		1997
137	Садовнік (Кондратюк) Ніна	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин	Польща, Волинське воєводство, Здолбунівський повіт, с. Оженин	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Оженин		євангеліст		вижили	вижив	M.31.2/ 7487		2000
138	Павлюк Іван	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники				вижили	вижив	M.31.2/ 7644		1997
139	Павлюк Мотрьона	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники				вижили	вижив	M.31.2/ 7644		1997
140	Поліщук Гнат	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники				вижили	вижив	M.31.2/ 7643		1997
141	Тарасова (Поліщук) Надія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Стадники	Україна, Рівненська обл., Острозький р-н, с. Стадники				вижили	вижив	M.31.2/ 7643		1997
142	Кубіт Володимир	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів				вижили	вижив	M.31.2/ 7247	1889	1996
143	Кубіт Ганна	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів				вижили	вижив	M.31.2/ 7247	1910	1996
144	Кубіт Костянтин	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів				вижили	вижив	M.31.2/ 7247	1877	1996
145	Кубіт Марія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів				вижили	вижив	M.31.2/ 7247	1891	1996
146	Репітська Агрипина	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзивілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів				вижили	вижив	M.31.2/ 12743	1906	2013

147	Репітський Аріфей	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзівілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзівілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів				вижили	вижив	M.31.2/ 12743	1904	2013
148	Романюк Даниїл	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзівілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзівілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 12262		2011
149	Романюк Марія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзівілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, м. Радзівілів	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, м. Радивілів			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 12262		2011
150	Доманська Надія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка				вижили	вижив	M.31.2/ 4475	1921	1990
151	Доманська Парасковія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка				вижили	вижив	M.31.2/ 4475		1990
152	Доманський Іван	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка				вижили	вижив	M.31.2/ 4475		1990
153	Доманський Михайло	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка				вижили	вижив	M.31.2/ 4475	1912	1990
154	Шафарук (Доманська) Надія	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка	Польща, Волинське воєводство, Дубенський повіт, с. Немирівка	Україна, Рівненська обл., Радивилівський р-н, с. Немирівка				вижили	вижив	M.31.2/ 4475	1920	1990
155	Голентюк Ганна	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Городок	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Городок	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Городок	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Городок				вижили	вижив	M.31.2/ 6500		1995
156	Щерба Єфросинія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Городок	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Городок	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Городок	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Городок				вижили	вижив	M.31.2/ 6500		1995
157	Щерба Михайло	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Городок	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Городок	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Городок	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Городок				вижили	знищений	M.31.2/ 6500		1995

158	Гавришук (Герасімчiк) Галина	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків		православ ний		вижили	вижив	M.31.2/ 4577	1928	1999
159	Герасімчiк Любов	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків		православ ний		вижили	вижив	M.31.2/ 4577	1906	1990
160	Герасімчiк Микола	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків		Православ ний		вижили	вижив	M.31.2/ 4577	1929	1999
161	Герасімчiк Павло	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків		православ ний		вижили	вижив	M.31.2/ 4577	1902	1990
162	Кучерук (Герасімчiк) Клавдія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Шубків	Україна, Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Шубків		православ ний		вижили	вижив	M.31.2/ 4577	1927	1999
163	Крижов Василь	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Нетреба	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Нетреба	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Нетреба	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Нетреба			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 9890	1902	2003
164	Крижов Олександр	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Нетреба	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Нетреба	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Нетреба	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Нетреба			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 9890	1931	2003
165	Крижова Наталя	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Нетреба	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Нетреба	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Нетреба	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Нетреба			селянин	вижили	вижив	M.31.2/ 9890	1906	2003
166	Анищук Борис	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Рокитне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, смт. Рокитне	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Рокитне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, смт. Рокитне			лікар	вижили	вижив	M.31.2/ 8735		1999
167	Анищук Євгенія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Рокитне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, смт. Рокитне	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Рокитне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, смт. Рокитне				вижили	вижив	M.31.2/ 8735		1999

168	Апончук Варвара	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, м. Сарни	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове			селянин	вижили	вижив	М.31.2/11389	1914	2008
169	Апончук Степан	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове			селянин	вижили	вижив	М.31.2/11389	1907	2008
170	Ошурко Ганна	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист		вижили	вижив	М.31.2/3930	1923	1988
171	Ошурко Іван	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист		вижили	вижив	М.31.2/3930	1914	1988
172	Ошурко Марія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист		вижили	вижив	М.31.2/3930	1888	1988
173	Ошурко Марія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/3930	1928	1988
174	Ошурко Микола	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/3930	1887	1988
175	Ошурко Микола	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист		вижили	вижив	М.31.2/3930	1930	1988
176	Ошурко Петро	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист		вижили	вижив	М.31.2/3930	1920	1988
177	Ошурко Яків	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Борове	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Борове		баптист		вижили	вижив	М.31.2/3930	1925	1988
178	Рогульчик (Рябушиць) Варвара	Польща, Поліське воєводство, Столинський повіт, с. Глинне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Глинне	Польща, Поліське воєводство, Столинський повіт, с. Глинне	Україна, Рівненська обл., Рокитнівський р-н, с. Глинне			селянин	вижили	вижив	М.31.2/11467	1918	2008

190	Грохольська Парасковія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша			селянин	вижили	вижив	М.31.2/11701	1902	2009
191	Грохольський Костянтин	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша			селянин	вижили	вижив	М.31.2/11701	1905	2009
192	Кондратюк Гордій	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша		християнин	селянин	вижили	вижив	М.31.2/9542	1907	2001
193	Кондратюк Надія	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша	Польща, Волинське воєводство, Рівненський повіт, с. Волоша	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Волоша		християнин	селянин	вижили	вижив	М.31.2/9542	1904	2001
194	Нікітчук Артем	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довге	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Довге	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Довге	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Довге		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/5297	1911	1992
195	Костюкевич Конон	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10714	1880	2014
196	Костюкевич Лукаш	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10714	1922	2014
197	Костюкевич Одарка	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10714	1924	2014
198	Костюкевич Олександр	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин			селянин	вижили	вижив	М.31.2/10714	1920	2014
199	Костюкевич Олексій	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин			селянин		вижив	М.31.2/10714	1927	2014
200	Костюкевич Степаніда	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Карасин	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Карасин			селянин			М.31.2/10714	1887	2014

[illegible]

212	Патрікей Олена	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Мале Вербче	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Мале Вербче	Польща, Волинське воєводство, Сар- ненський повіт, с. Мале Вербче	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Мале Вербче	українець			вижили	вижив	М.31.2/ 9005		2000
213	Нікітчук Андрій	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Орлівка	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Орлівка	Польща, Волинське воєводство, Сар- ненський повіт, с. Орлівка	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Орлівка		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 5297		1992
214	Нікітчук Зінаїда	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Орлівка	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Орлівка	Польща, Волинське воєводство, Сар- ненський повіт, с. Орлівка	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, с. Орлівка		баптист	селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 5297		1992
215	Ширко Надія	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Степань	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, сmt. Степань	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Степань	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, сmt. Степань			селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 9542		2001
216	Ширко Пилип	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Степань	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, сmt. Степань	Польща, Волинське воєводство, Сарненський повіт, с. Степань	Україна, Рівненська обл., Сарненський р-н, сmt. Степань			селянин	вижили	вижив	М.31.2/ 9542		2001

Джерело: Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Я. Щупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «ТКУМА», 2016. С. 102–113.

Наукове видання

Михальчук Роман Юрійович

**СМЕРТЬ І ВИЖИВАННЯ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ:
терени сучасної Рівненщини**

Монографія

Технічний редактор

Віталій Власюк

*На обкладинці використана
фотографія меморіалу Сосонки в Рівному (2022 р.).
Автор світлини – Марина Долганова*

Підписано до друку 28.09.2022 р. Формат 70х100 1/16. Папір офсет.

Гарнітура «PT Serif». Друк офсет.

Ум. друк. арк. 21,93. Наклад 100 пр. Зам. 84.

Видавництво «Волинські обереги».

33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;

e-mail: oberegi97@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».